

**T.C.
GALATASARAY ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İLETİŞİM ANABİLİM DALI**

**AKIŞKAN MODERNİTE TARTIŞMALARI IŞIĞINDA
DİJİTAL EMEK SÜREÇLERİNİN KAVRAMSAL BİR
İNCELEMESİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Mehmet Özkan YILDIRIM

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Nilgün Tatal CHEVIRON

Haziran 2020

İÇİNDEKİLER

RESUME.....	ii
ABSTRACT	viii
ÖZET.....	xiv
1. GİRİŞ	1
2. MODERNİTENİN DÖNÜŞÜMÜ: KATI MODERNİTEDEN AKIŞKAN MODERNİTEYE	7
2.1. Katı modernite ve ağır kapitalizmden akışkan modernite ve hafif kapitalizme .	18
2.2 Esneklik, güvencesizlik ve belirsizlik.....	31
3. AKIŞKANLIK ve DÖNÜŞEN/DİJİTAL EMEK SÜREÇLERİ	42
3.1. Emek.....	44
3.2. Maddi olmayan emek, dijital emek ve ötesi	55
4. AKIŞKAN MODERNİTE KAVRAMINI DİJİTAL EMEK SÜREÇLERİ ÜZERİNDEN OKUMAK.....	72
4.1. Üretim, dolaşım	73
4.2. Emek, üretketim ve tüketim.....	83
5. SONUÇ	93
KAYNAKÇA:.....	99
ÖZGEÇMİŞ.....	106

RESUME

Cette étude aborde le concept de « liquidité », devenu le symbole de Zygmunt Bauman et utilisé pour décrire la société actuelle pour le monde de travail, de production et de consommation et essaye de comprendre à travers ce concept l'âge numérique de communication. Aujourd'hui, nous savons que tous ces mondes sont façonnés par la flexibilité, l'insécurité et l'incertitude. Un certain nombre de facteurs déterminent ces processus. De nos jours, où les technologies de l'information et de la communication dominent tous les domaines de la vie, les outils de communication et de communication prennent de l'importance dans toute la société. Les idées de Bauman, qui traitent de la vie quotidienne, des processus de production et de consommation, de la vie en ville, de la mondialisation, de la structure de l'État-nation, de l'individualisation, de la vie professionnelle, de la mode, du système de santé et du modèle d'accumulation du capital, fournissent un terrain pour une lecture holistique de notre ère numérique. Nous avons donc l'objectif dans cette étude de mettre en évidence la relation entre la modernité liquide et les processus de travail, et l'incertitude provoquée par la modernité liquide et la précarité avec les développements des technologies de l'information et de la communication. En effet, la transformation de la modernité est abordée dans la première partie de l'étude. Cela a été important pour répondre aux questions de savoir comment la modernité liquide devient évidente, comment elle transforme le travail en un travail immatériel, comment la modernité liquide transforme aussi les processus de travail et comment nous devons rechercher des traces de tout cela dans la communication. En suivant les différentes manières de conceptualiser les phénomènes, nous essayons de montrer comment la modernité liquide et les nouvelles technologies de la communication transforment le travail en travail numérique.

Le problème le plus important que Bauman pose à travers le concept de modernité liquide est que tout un processus de changement et de transformation dans la vie sociale est en cours. Tout d'abord, si nous devons systématiser la dynamique principale des processus proposés par le concept de modernité liquide de Bauman, nous trouvons les concepts de flexibilité, d'incertitude et d'insécurité. La vie liquide correspond à une vie sous ce type de modernité et de dynamique, un processus qui ne

peut pas rester longtemps le même et ne peut pas suivre son cours. Tout ce qui est agréable dans une telle vie, considérée comme désirée, a le potentiel de se transformer en une chose désagréable, une obligation, une insatisfaction. Par conséquent, nous vivons dans ce processus avec un risque constant. Les individus réagissent avec un vent constant de mouvement et de changement afin de minimiser et rendre l'effet invisible.

Lorsque nous regardons l'ère pré-moderne, la flexibilité est évoquée par l'entrepreneuriat et la vertu, n'étant pas liés à un seul endroit, mais aujourd'hui, elle est surtout connue par des processus compétitifs. Il correspond à une série de processus, qui vont du licenciement aux bas salaires, de la répartition du temps de travail au travail non assuré. La flexibilité du capital fonctionne comme une sorte de médicament, mais se transforme en désastre pour l'individu. La flexibilité du marché du travail coïncide avec l'augmentation des inégalités et la modification de la structure des classes sociales. Avec le court terme de chaque activité, l'accent est mis sur le processus d'individualisation et les réseaux qui ont émergé avec le développement de la technologie. C'est ce qui fait que la réflexion à long terme, le travail dans un travail à long terme et le maintien dans un lieu longtemps. En ce sens, le changement et la transformation ont changé les processus de production, en conséquence la force de travail et les formes de travail. Étant donné que le changement dans le pouvoir de production joue un rôle majeur dans la transformation des forces productives, les situations de développement et le système capitaliste ont dû aussi changer de forme. La théorie de Marx de la valeur-travail, l'évolution de la valeur d'échange et le développement des processus de consommation sont adaptés à ces changements. Afin de révéler clairement la structure, le processus de transformation de la modernité a été discuté dans la première partie de l'étude. Tout en discutant du processus de transformation de la modernité, l'évolution du capitalisme est décrite. Ainsi, un cadre a été établi pour le nouveau contexte de travail. Dans la dernière partie de l'étude, les réflexions sur la modernité et les processus de travail dans le domaine de la communication et leurs points complémentaires sont mis en évidence.

Il y a beaucoup de discussions conceptuelles sur le travail numérique, car le contenu créé sur les réseaux sociaux est la principale source de l'économie Internet

d'aujourd'hui. Cependant, la structure qui a changé le travail a également transformé les processus de consommation en fonction des processus de production et cette transformation a été conceptualisée par Christian Fuchs. Comme Fuchs l'a mentionné, le fait que même les produits culturels sont devenus des marchandises, les consommateurs se retrouvent ainsi à la fois producteur-consommateurs. Ceci est l'un des résultats de cette transformation. Nous nous sommes confrontés à une structure changeante et ambiguë dans les deux sens.

Les études portant sur les aspects libérateurs des moyens de communication dans la théorie de la communication sont nombreuses. Dans ceux portant sur les moyens de communication et en particulier sur Internet, le public / utilisateur / récepteur y a une place importante. Parallèlement aux évolutions des technologies de l'information et de la communication, la position du spectateur est également vue comme changeante. Le public est considéré comme passif dans les recherches sur les médias de masse dont le processus communicationnel est à sens unique. Ce public est devenu un producteur de contenu en devenant utilisateur de nouveaux médias. La différence entre le spectateur et l'utilisateur s'explique par le fait que l'utilisateur ne contribue pas au processus, tandis que l'utilisateur peut produire du contenu et le transformer en marchandise. Une autre différence est la contrainte d'espace-temps. Alors que les médias de masse ont des restrictions de temps, les utilisateurs peuvent accéder à tout moment aux réseaux sociaux et à diverses plates-formes avec de multimédias et ne dépendent pas de l'espace physique pour produire quelque chose. L'audience médiatique traditionnelle, qui dépend de l'espace, s'est débarrassée de la dépendance à l'âge des nouveaux médias. Nous nous sommes donc confrontés à une forme de production décentralisée. Il existe un ordre dans lequel le capital et le travail ne doivent pas être côte à côte et ne doivent pas partager le même espace. En ce sens, lorsque nous prenons connaissance des évolutions des technologies de l'information et de la communication, nous rencontrons deux types d'histoires. L'un des discours et des perceptions de base que nous rencontrons dans le langage de tous les jours est que les nouvelles technologies de la communication suspendent la vie, l'effort de capturer et de partager le moment manque le moment et met le présent à l'écart. Les vraies relations se sont transformées en relations virtuelles, etc. L'autre côté de l'histoire s'unit au point où ce développement rend la vie plus facile et le lointain plus proche. Cependant, tout d'abord, il est important d'examiner le processus d'accumulation de

capital et les processus de travail pour offrir une perspective plus large. Lorsque nous considérons le processus de travail comme la forme d'organisation du travail autour des moyens de production, lorsque nous parlons du changement dans le processus de travail, nous parlons également d'un processus de changement et de transformation total. La relation que la force de travail établit avec les moyens de production et que les producteurs établissent avec les moyens de production sont très différents de la première phase du système capitaliste aujourd'hui. Par conséquent, se concentrer sur ce point a été important tout au long de l'étude.

Avec la théorie du travail de Marx, le travail correspond à un besoin naturel et essentiel, permettant aux gens d'échanger avec la nature, permettant aux gens de survivre, et donc comme condition d'existence. Le travail, en tant que pouvoir qui façonne la nature, est réduit à la valeur d'échange qui conduit à l'accumulation de capital d'individus et d'institutions avec des moyens de production plutôt qu'à la valeur d'usage correspondant à un besoin des personnes dans les conditions du système capitaliste. Par conséquent, la main-d'œuvre est obligée de produire une plus-value pour le capital au moment de travailler sur la valeur d'usage et est aliénée dans le processus de travail. Ayant les moyens de production dans la logique capitaliste de la production, le capital transforme la force de travail en travail salarié dans son propre intérêt. Dans la formulation de Marx, cela conduit à une marchandise de force de travail aux yeux du travailleur. Comme condition de création de plus-value, l'augmentation du temps de travail du travailleur et la vente de travail sur le marché et la transformation en capital et en profit ouvrent la porte à l'aliénation. Le capital détient le pouvoir d'exploiter le travailleur car il monopolise les moyens de production. Ainsi, le capitaliste détruit la richesse des travailleurs pour produire de la richesse.

La plus-value considérée comme une source de profit s'est propagée à l'ensemble du domaine de la vie grâce au développement des moyens de production et à l'accès des matières premières au réseau mondial de circulation. En changeant les processus de travail, les marchandises ont acquis des caractéristiques informationnelles et culturelles, et ce type de travail a été conceptualisé en termes de « travail intangible » et de « travail numérique ». Le concept de travail immatériel est important en ce qu'il met en évidence deux aspects du travail. Le premier est le travail

intangible en termes de contenu informationnel de la marchandise, et le second est le travail intangible comme activité qui produit le contenu culturel de la marchandise. Le premier est basé sur le besoin croissant de compétences en cybernétique et en informatique liées à la force de travail. Le second implique une série d'activités qui ne sont pas considérées comme des affaires : de nombreuses activités pour la mode, la consommation, la détermination de l'opinion publique. Aujourd'hui, l'une des sources de productivité est l'intégration de la main-d'œuvre scientifique dans les secteurs primaire et secondaire. Le travail intangible est la forme de travail intangible pour Lazzarato, Hardt et Negri, avec le changement dans la nature de l'information et la nature du travail. Dans le processus d'informatisation, le travail a acquis une apparence intangible car la production n'a produit aucun matériau ni produit permanent. Par conséquent, l'informatisation de la production est traitée avec la dimension communicationnelle du travail immatériel. Dans l'étude, on peut dire que le travail et le travail intangible sont entrelacés et se complètent au point de contact.

Dans la dernière partie de la thèse, l'importance de la communication dans les processus de production et les processus de production et de consommation qui ont lieu à partir du terrain de communication sont discutés à travers les discussions sur la modernité liquide et le travail. Les politiques économiques néolibérales et les infrastructures de communication ont été libérées au profit des entreprises commerciales et les processus de marchandisation du contenu informationnel ont été pavés. L'importance du réseau a augmenté dans la consommation des extrants de production et le capital a cherché à augmenter les processus de consommation nécessaires à la production. Cependant, ce processus, qui transforme également la consommation, a créé des individus qui produisent en consommant. Avec la propagation d'Internet, le comportement et les interactions des utilisateurs ont été intégrés à l'accumulation de capital avec l'aide de l'industrie de la publicité. Le concept du producteur de Toffler était un concept qui a été souligné tout au long de l'étude car il succédait au flou de la ligne séparant le producteur et le consommateur. Facilité d'utilisation, sociabilité et donnant à l'utilisateur la liberté de charger son contenu à sa guise, le Web 2.0 a joué un rôle important dans l'accumulation de capital et a été au centre de ce flou. Dans tous ces processus, il a été observé que la structure lourde du capital restait dans une zone de mouvement et de circulation continue. Lorsque les concepts de flexibilité, d'incertitude et d'insécurité de Bauman ont été pris en

considération à la lumière de tous ces processus, le fait que la source de profit soit passée des objets matériels aux idées a sauvé le capital de la dépendance quelque part. Bien que ce soit le cas, tout ce qui a laissé sa configuration future à ce jour a été vécu dans une dynamique à court terme. Le traitement des trois éléments de Bauman à cet égard avec les processus de travail et le développement des technologies de l'information et de la communication a constitué l'aspect original de l'étude. Parce que quand on regarde la discussions théoriques et les recherches empiriques, le nombre d'études qui se concentrent sur les points d'intersection et de décomposition de la modernité liquide et de la discussion du travail sont très peu nombreux.

Mots clés: Modernité liquide, Travail numérique, Valeur-travail, Communication, Médias sociaux

ABSTRACT

This study addresses reading the concept of “liquidity” that has become the symbol of Zygmunt Bauman and used to describe today’s society, through labor, production, consumption processes and clarifying their projection within the scope of communication. Today, all these processes are shaped by flexibility, insecurity and uncertainty. There are a number of factors that drive processes. But nowadays, where information and communication technologies dominate all areas of life, communication and communication tools gain importance to read the process and to investigate the information effect in the process. The ideas of Bauman, which deals with daily life, production and consumption processes, living in the city, globalization, nation-state structure, individualization, working life, fashion, health system, and the accumulation model of capital, provide a ground for a holistic reading. Therefore, in the study, the motive of uncovering the relation between liquid modernity and labor processes, and the uncertainty brought about by liquidity modernity and precariousness with the developments in information and communication technology has been observed. In this sense, the transformation of modernity is discussed in the first part of the study. This has been important in answering the questions of how liquid modernity becomes evident, how to relate to immaterial labor, how liquid modernity transforms labor processes, and how we should look for traces in communication. In the study, following the conceptual different ways, it is focused on how to establish a relationship between liquid modernity and digital labor discussions.

The most important issue that Bauman offers with the concept of liquid modernity is an entire process of change and transformation in social life. Social life, on the other hand, is essential in understanding the changing and transforming dynamics of societies, since it is an all-encompassing point, from production processes to everyday practices, from home to home. First of all, if we need to systematize the main dynamics of the processes put forward by Bauman's liquid modernity concept, we come up with the concepts of flexibility, uncertainty and insecurity. Liquid life corresponds to a life under this kind of modernity and dynamic, a process that cannot stay the same for a long time and cannot maintain its course. Whatever is pleasing in such a life, regarded as being, desired to be desired, has the potential to turn into an

unpleasant thing, obligation, dissatisfaction. Therefore, we come across the process at a constant risk. Individuals respond with a constant wind of movement and change in order to minimize, minimize, and make the effect invisible.

When we look at the pre-modern era, flexibility is referred to by entrepreneurship and virtue, not being tied to one place, but today it is mostly known by competitive processes. It corresponds to a range of processes, from dismissal, to low wages, to the spread of working time to uninsured work. Flexibility for capital functions as a kind of medicine, but turns into a disaster for the individual. Flexibility in the labor market coincides with increasing inequalities and changing class structure. The short-term of each activity, the emphasis on the process of individualization, and the networks that emerged with the development of technology have made long-term thinking, working in a long-term job, and sticking to a place for a long time. In this sense, change and transformation have transformed the production processes, accordingly the labor power and the forms of labor. Since the change in the power of production plays a major role in transforming the productive forces, the situations of the development, transformation, and the disguise of the capitalist system, Marx's theory of labor-value, the evolution of the exchange value and the development of the consumption processes accordingly. In order to reveal the structure clearly, the transformation process of modernity was emphasized in the first part of the study. While discussing the transformation process of modernity, the evolution of capitalism is emphasized and the concepts visible in the production and consumption processes are discussed. Thus, a framework was drawn for the labor processes and an answer to the question of what happened in the literary context was sought. In the last part of the study, the reflections of modernity and labor processes in the field of communication and their complementary points are presented.

There is a lot of discussion about digital labor, as the content created on social networks is the primary source of today's internet economy. However, the structure that changed labor has also transformed the consumption processes depending on the production processes and this transformation has been handled by Christian Fuchs. The changing positions of the consumers in liquid modernity, for example, as Fuchs also mentioned, the fact that even the cultural products were commodified and that

consumers could find themselves in the position of prosumer at one time constitute one of the results of this transformation. We are faced with a two-way changing and ambiguous structure.

Studies focusing on the liberating aspects of communication tools in the literature have spread to an important area. In studies focusing on communication tools and especially the internet, the audience / user / receiver has always been a subject group that is emphasized due to its location. The tracks that media tools owe the existence of served as the most important source for mass internet platforms. In parallel with the developments in information and communication technologies, the position of the viewer towards these developments was also subject to the process of development and change. The audience, which is passive in traditional media and has a one-way communication, has become a content producer by turning into a user with new media. The difference between the viewer and the user is explained by the fact that the user does not contribute to the process, while the user can produce content and turn it into a commodity. Another difference is time-space constraint. While traditional media has time restrictions, users can access social networks and various platforms at any time with new media tools and do not depend on physical space to produce something. The traditional media audience, who is dependent on space, got rid of the dependence on space in the new media. Therefore, we are faced with a decentralized form of production. There is an order in which capital and labor do not have to be side by side and do not have to share the same space. In this sense, when we take a reading on the developments in information and communication technology, we come across two kinds of stories. One of the basic discourses and perceptions that we encounter in everyday language is that new communication technologies suspend life, the effort to capture and share the moment is missing the moment and shelving the present. Real relationships have turned into virtual relationships and so on. The other side of the story unites at the point where this development makes life easier and closer to the distant. However, first of all, looking at the capital accumulation process and labor processes is important in terms of providing a broader perspective. When we consider the labor process as the form of organization of labor around the means of production, when we talk about the change in the labor process, we also talk about a total change and transformation process. The relationship that the labor force establishes with the means of production and the producers establish with the means of production is quite

different from the first phase of the capitalist system today. Therefore, focusing on this point has been important throughout the study.

With Marx's theory of labor, labor corresponds to a natural and essential need, making it possible for people to exchange with nature, enabling people to survive, and therefore as a condition of existence. Labor, as a power that shapes nature, is reduced to the exchange value that leads to the accumulation of capital of individuals and institutions with means of production rather than the value of use corresponding to a need of people under the conditions of the capitalist system. Therefore, labor force is forced to produce surplus value for capital at the time of working out of use value, and alienated from the labor process. Having the means of production in the capitalist logic of production, capital turns labor power into wage labor in its own interest. In the formulation of Marx, this leads to a commodity of labor power in the view of the worker. As the condition of creating surplus value, the increase in the working time of the worker and the sale of labor in the market and turning into capital and profit open the door to alienation. Capital holds the power to exploit the worker because it monopolizes the means of production. Thus, the capitalist destroys the workers' wealth to produce wealth.

The surplus value seen as a source of profit has spread to the whole area of life thanks to the development of the means of production and the access of commodities to the global circulation network. In changing labor processes, commodities acquired informational and cultural features, and this type of labor was conceptualized in the terms "intangible labor" and "digital labor". The concept of immaterial labor is important in that it points to two aspects of labor. The first is intangible labor in terms of the informational content of the commodity, and the second is intangible labor as the activity that produces the cultural content of the commodity. The first is based on the increasing need for cybernetics and computing skills related to labor power. The second one implies a series of activities that are not considered as business: Many activities for fashion, consumption, determination from public opinion. Today, one of the sources of productivity is the integration of scientific labor with primary and secondary sectors. Intangible labor is the form of labor intangible for Lazzarato, Hardt and Negri, with the change in the nature of information and the nature of labor. In the

process of informatization, labor has gained an intangible appearance as production did not produce any material and permanent product. Therefore, the informatization of production is dealt with the communication dimension of immaterial labor. In the study, it can be said that labor and intangible labor are intertwined and complement each other at the point of contact.

In the last part of the thesis, the importance of communication in production processes and the production and consumption processes that take place from the communication ground are discussed through liquid modernity and labor discussions. Neo-liberal economic policies and communication infrastructures have been liberated in favor of commercial companies and the commodification processes of informational content have been paved. The importance of the network has increased in the consumption of production outputs and capital has sought to increase the consumption processes required for production. However, this process, which also transforms consumption, created individuals producing while consuming.

With the spread of the Internet, the behavior and interactions of users have been made a part of capital accumulation with the help of the advertising industry. The concept of the producer of Toffler was a concept that was emphasized throughout the study as it took over from the blurring of the line separating the producer and the consumer. Ease of use, sociability and giving the user the freedom to load their content as they wish, Web 2.0 played an important role in capital accumulation and was the center of this blur. In all these processes, it was observed that the cumbersome structure of capital remained in a continuous movement and circulation area. When Bauman's flexibility, uncertainty and insecurity were taken into consideration in the light of all these processes, the fact that the source of profit turned from material objects to ideas saved the capital from dependence somewhere. While this is the case, everything that has left its future setup to date has been experienced under short-term dynamics.

The handling of the three elements of Bauman in this regard with the labor processes and the development of information and communication technologies constituted the original side of the study. Because when we look at the literature, the

number of studies that focus on the intersection and decomposition points of liquid modernity and labor discussion are very few.

Keywords: Liquid modernity, Digital labour, Labor theory of value, Communication, Social Media

ÖZET

Bu çalışma, Zygmunt Bauman'ın simgesi haline gelmiş ve günümüz toplumunu tanımlamakta kullanılan “akışkanlık” kavramını emek, üretim, tüketim süreçleri üzerinden okumayı ve bunların iletişim alanındaki izdüşümünü belirginleştirmeyi ele almaktadır. Günümüzde tüm bu süreçler esneklik, güvencesizlik, belirsizlik üzerinden şekillenmektedir. Süreçleri güdüleyen bir dizi etmen söz konusudur. Fakat enformasyon ve iletişim teknolojilerinin yaşamın tüm alanlarını domine ettiği günümüzde, iletişim ve iletişim araçları süreci okumak, süreçteki enformasyon etkisini araştırmak için önem kazanır. Akışkanlık kavramıyla gündelik hayatı, üretim ve tüketim süreçlerini, kentte yaşamayı, küreselleşmeyi, ulus-devlet yapısını, bireyselleşmeyi, çalışma hayatını, modayı, sağlık sistemini, sermayenin birikim modelini ele alan Bauman'ın fikirleri bütünlükçü bir okuma için elverişli bir zemin sunar. Dolayısıyla çalışmada, muğlak ve değişken yapıdaki akışkan modernitenin ve emek süreçlerinin ilişkisini açığa çıkarma, akışkan modernitenin getirdiği belirsizliği, güvencesizliği enformasyon ve iletişim teknolojisinde yaşanan gelişmelerle ele alarak emek süreçleriyle rabitasını kurma saiki gözetilmiştir. Bu anlamda çalışmanın birinci bölümünde modernitenin dönüşümü ele alınmıştır. Bu, akışkan modernitenin belirginleşen ana hatlarının ne olduğundan hareketle gayri maddi emekle ilişkisinin nasıl kurulabileceği, akışkan modernliğin emek süreçlerini nasıl dönüştürdüğü ve bunun iletişim alanındaki izlerini nasıl aramamız gerektiği sorularını cevaplamakta önem arz etmiştir. Çalışmada kavramsal farklı yolların izinden giderek akışkan modernite ve dijital emek tartışmaları arasında bir ilişkinin nasıl kurulacağı, kurulup kurulmayacağı üzerinde durulmuştur.

Bauman'ın akışkan modernite kavramıyla sunduğu en önemli husus, toplumsal yaşama dair topyekûn bir değişim ve dönüşüm sürecidir. Toplumsal yaşam ise üretim süreçlerinden gündelik pratiklere, ev içinden ev dışına değin her şeyi kapsayan bir nokta olması hasebiyle toplumların değişen ve dönüşen dinamiklerini anlamak açısından elzemdir. Bunun için öncelikle Bauman'ın akışkan modernite kavramıyla önümüze koyulan süreçlerin ana dinamiklerini sistematize etmek gerekirse esneklik, belirsizlik, güvencesizlik kavramları karşımıza çıkar. Akışkan yaşam bu tür bir modernlik ve dinamik altında yaşanan bir yaşama, uzun süre aynı kalamayan, rotasını

koruyamayan bir sürece denk düşer. Böylesi bir yaşamda hoş gelen, varlık olarak görülen, arzulanmak istenen neyse anında nahoş bir şeye, yükümlülüğü, tatminsizliğe dönüşebilme potansiyeline sahiptir. Dolayısıyla da sürekli bir risk altında yaşanan sürece rastlarız. Bireyler bu riski minimize etmek, düşürmek, etkisini görünmez kılmak adına sürekli bir hareket ve değişim rüzgârına ayak uydurmayla karşılık verir.

Modern öncesi dönemlere baktığımızda esneklik, bir yere bağlı olmama girişimcilik ve erdemle anılırken, bugün daha çok rekabet süreçleriyle anılır. İşten çıkarmadan ücretlerin düşürülmesine, çalışma zamanının tüm zamana yayılmasından sigortasız çalışmaya kadar bir dizi sürece karşılık gelir. Sermaye için esneklik bir tür ilaç işlevi görürken birey için bir felakete dönüşür. Emek piyasasındaki esneklik, eşitsizliklerin artmasına, sınıf yapısının değişmesine denk gelir. Her faaliyetin kısa vadeli olması, bireyselleşme sürecine yapılan vurgu, teknolojinin gelişimiyle ortaya çıkan ağlar uzun vadeli düşünmeyi, uzun vadeli bir işte çalışmayı, uzun süre bir yere bağlı kalmayı ıskarta haline getirmiştir. Bu anlamda, değişim ve dönüşüm üretim süreçlerini, buna bağlı olarak emek gücünü ve emek biçimlerini de dönüştürmüştür. Üretim gücündeki değişim, üretici güçlerin dönüştürmekte büyük bir rol oynadığından, kapitalist sistemin gelişme, dönüşme, farklı kılıklara bürünmesi durumları Marx'ın emek-değer teorisini, mübadele değerinin geçirdiği evrimi ve buna bağlı olarak tüketim süreçlerinin gelişimi çalışma boyunca ele alınmıştır. Yapıyı net ortaya koymak adına, çalışmanın ilk kısmında modernitenin geçirdiği dönüşüm süreci üzerinde durulmuştur. Modernitenin dönüşüm süreci ele alınırken kapitalizmin evrimi üzerinde durularak, üretim ve tüketim süreçlerinde görünür olan kavramlar tartışılmıştır. Böylece emek süreçlerine dair bir çerçeve çizilerek, literatürel bağlamda ne olduğu sorusuna cevap aranmıştır. Çalışmanın son bölümünde ise modernitenin ve emek süreçlerinin iletişim alanındaki yansımaları, birbirlerini tamlayan noktaları ortaya konulmuştur.

Sosyal ağlarda oluşturulan içerikler günümüz internet ekonomisinin temel kaynağını oluşturduğundan, dijital emeğe dair pek çok tartışma mevcuttur. Fakat emeği değiştiren yapı üretim süreçlerine bağlı olarak tüketim süreçlerini de dönüştürmüş ve bu dönüşüm Christian Fuchs tarafından ele alınmıştır. Tüketicilerin alışkan modernitede değişen pozisyonları sözgelimi, Fuchs'un da değindiği üzere,

kültür ürünlerinin bile metalaştırılarak tüketicilerin kendilerini bir anda *prosumer* (üretketici) konumunda bulabilir hale gelmesi bu dönüşümün sonuçlarından birisini oluşturur. İki yönlü değişen ve muğlaklaşan bir yapıyla karşı karşıyayız.

Literatürde iletişim araçlarının özgürleştirici yanları üzerinde durulan çalışmalar önemli bir alana yayılmıştır. İletişim araçlarını, özel olarak da interneti merkeze alan çalışmalarda, izleyici/kullanıcı/alımlayıcı, konumu gereği hep üzerinde durulan bir özne topluluğu olmuştur. Medya araçlarının varlığını borçlu olduğu izler kitle internet platformları için en önemli kaynak işlevi görmüştür. Enformasyon ve iletişim teknolojilerindeki gelişmelere paralel olarak, izleyicinin bu gelişmeler karşısındaki konumu da gelişim ve değişim sürecine tabii olmuştur. Geleneksel medyada edilgen olan ve tek yönlü bir iletişimi olan izleyici yeni medya ile kullanıcıya dönüşerek aynı zamanda içerik üreticisi konumuna gelmiştir. İzleyici ve kullanıcı arasındaki fark ise izleyicinin sürece herhangi bir katkısı olmazken, kullanıcının içerik üretip onu metaya dönüştürebilmesiyle açıklanır. Diğer bir fark zaman-mekân kısıtlamasıdır. Geleneksel medyada zaman kısıtlaması söz konusuysa yeni medya araçlarıyla kullanıcılar her an sosyal ağlara, çeşitli platformlara ulaşım sağlayabilmekte ve bir şey üretmek için fiziksel mekâna bağımlı olmamaktadır. Mekâna bağımlı olan geleneksel medya izleyicisi, yeni medyada mekâna bağımlılıktan kurtulmuştur. Dolayısıyla merkezleşen bir üretim biçimi ile karşı karşıya bulunmaktayız. Sermaye ve iş gücünün yan yana olmak zorunda olmadığı, aynı mekânı paylaşmaları gerekmediği bir düzen söz konusu. Bu anlamda, enformasyon ve iletişim teknolojilerinde yaşanan gelişmelere dair bir okuma gerçekleştirdiğimizde iki tür hikâyeye denk geliriz. Gündelik dilde karşılaştığımız temel söylem ve algılardan biri yeni iletişim teknolojilerinin hayatı askıya aldığı, anı yakalama ve paylaşma çabasının anı kaçırdığı, şimdiyi rafa kaldırdığı yönünde. Gerçek ilişkilerin sanal ilişkilere dönüşmüş olması ve saire. Hikâyenin diğer tarafı ise bu gelişimin hayatı kolaylaştırdığı, uzakları yakın ettiği noktasında birleşir. Ancak tüm bunlardan önce buradaki sermaye birikim sürecine, emek süreçlerine bakmak daha geniş bir perspektif sunması açısından önemlidir. Emek sürecini, emeğin üretim araçlarının etrafında örgütlenme biçimi olarak ele aldığımızda, emek sürecindeki değişimden söz ettiğimizde topyekûn bir değişim, dönüşüm sürecinden de bahsedebiliriz. Emek gücünün üretim araçlarıyla kurduğu, üreticilerin üretim araçlarıyla kurduğu ilişki bugün

kapitalist sistemin ilk evresinden oldukça farklıdır. Dolayısıyla bu noktaya odaklanmak, çalışma boyunca önem arz etmiştir.

Marx'ın emek teorisiyle emek, doğal ve zaruri bir ihtiyaca karşılık gelerek, insanın doğayla alışverişini mümkün kılan, insanın yaşamını sürdürmesine olanak sağlayan ve bu nedenle de bir varoluş koşulu olarak karşımıza çıkan bir noktadır. Doğaya şekil veren bir güç olarak emek, kapitalist sistem koşullarında insanların bir ihtiyacına karşılık gelen kullanım değerinden ziyade üretim araçlarına sahip kişi ve kurumların sermaye birikimine yol açan mübadele değerine indirgenir. Dolayısıyla kullanım değeri dışında kalan çalışma zamanında emek gücü sermaye için artı değer üretmeye zorlanarak, emek sürecine yabancılaşır. Kapitalist üretim mantığında üretim araçlarına sahip olan sermaye, emek gücünü kendi çıkarı doğrultusunda ücretli emeğe dönüştürür. Marx'ın formülasyonunda bu durum işçinin bakışında emek gücünün bir meta halini almasına yol açar. Artı değerın yaratılma koşulu olarak işçinin çalışma zamanının artması ve emeğin piyasada satılıp, sermaye ve kara dönüşmesi yabancılaşmaya kapı aralar. Sermaye, üretim araçlarını tekeline aldığı için de işçiyi sömürme gücünü elinde tutar. Kapitalistin servet üretmek için işçinin servetini böylece imha eder.

Karın kaynağı olarak görülen artı değer bugün üretim araçlarının gelişimi ve metaların küresel dolaşım ağına ulaşması sayesinde yaşamın tüm alanına yayılım göstermiştir. Değişen emek süreçlerinde metalar enformasyonel ve kültürel özellikler kazanmış ve bu tür emek “maddi olmayan emek”, “dijital emek” terimleriyle kavramsallaştırılmıştır. Maddi olmayan emek kavramı emeğin iki yönüne işaret etmesi açısından önemlidir. Birincisi, metanın enformasyonel içeriği açısından maddi olmayan emek, ikincisi metanın kültürel içeriğini üreten etkinlik olarak maddi olmayan emek. Birincisi emek gücü ile ilgili becerilerin gittikçe siberetik ve bilgisayar kullanımı gerektiğine dayanır. İkincisi ise iş olarak kabul edilmeyen bir dizi etkinliği imler: Modadan tüketime, kamuoyu belirlemekten kurmaya yönelik pek çok etkinliği. Bugün üretkenliğin kaynaklarından bir tanesini bilimsel emeğin birincil ve ikincil sektörlerle bütünleşmesidir. Maddi olmayan emek Lazzarato ile Hardt ve Negri için emeğin niteliği ve doğasında enformasyonun yarattığı değişimle beraber emeğin maddi olmayan bir biçim edinmiş halidir. Enformatikleşme sürecinde üretim ortaya

maddi ve kalıcı bir ürün çıkarmadığı için emek maddi olmayan bir görünüme kavuşmuştur. Dolayısıyla üretimin enformatikleşmesi maddi olmayan emeğin iletişim boyutuyla ele alınmıştır. Çalışmada emeğin ve gayri maddi emeğin iç içe geçtiği, iletişim noktasında birbirini tamamladığı söylenebilir.

Tezin son bölümünde ise üretim süreçlerinin giderek bir dijitalleşmeye doğru kaydığı noktasından hareketle üretim süreçlerinde iletişimin önemi ve iletişim zemininden gerçekleşen üretim ve tüketim süreçleri, akışkan modernite ve emek tartışmaları üzerinden ele alınmıştır. Neo-liberal ekonomi politikaları ile iletişim altyapıları ticari şirketler lehine serbestleşmiş ve enformasyonel içeriklerin metalaşma süreçlerinin önü açılmıştır. Üretim çıktılarının tüketiminde ağın önemi artmış ve sermaye üretim için gerekli olan tüketim süreçlerini arttırmanın yollarını aramıştır. Ancak tüketimi de dönüştüren bu süreç tüketirken üreten bireyleri yaratmıştır. İnternetin yaygınlaşması ile kullanıcıların davranış ve etkileşimleri reklam endüstrisinin yardımıyla sermaye birikiminin bir parçası haline getirilmiştir. Toffler'ın üretketici kavramı, üretici ve tüketiciyi ayıran çizginin bulanıklaşmasından el aldığı için çalışma boyunca üzerinde durulan bir kavram olmuştur. Kullanım kolaylığı, sosyallik ve kullanıcıya içeriklerini istedikleri gibi yükleme serbestisi tanıyan Web 2.0 sermaye birikiminde önemli bir rol oynadığı gibi bu bulanıklığın merkezini oluşturmuştur. Bütün bu süreçlerde sermayenin hantal yapısının geride kaldığı sürekli bir hareket ve dolaşım alanında varlığını sürdürdüğü gözlemlenmiştir. Bauman'ın esneklik, belirsizlik, güvencesizlik durumlarını bütün bu süreçler ışığında ele alındığında, karın kaynağının maddi nesnelerden fikirlere dönmüş olması sermayeyi bir yere bağımlılıktan kurtarmıştır. Hal böyleyken, gelecek kurgusu yerini şimdiye bırakmış her şey kısa vadeli dinamikler altında yaşanır olmuştur. Bauman'ın bu anlamda belirtilen üç ögesinin emek süreçleriyle ve bilgi ve iletişim teknolojilerinin gelişimiyle ele alınması, çalışmanın özgün yanını oluşturmuştur. Çünkü literatüre baktığımızda emek tartışmaları ve akışkan modernitenin kesişim ve ayrışım noktaları üzerinde durulan çalışmalar sayıca çok azdır.

Anahtar kelimeler: Akışkan modernite, Dijital emek, Emek-değer teorisi, İletişim, Sosyal medya

1. GİRİŞ

Bu çalışmanın amacı muğlak ve değişken yapıdaki akışkan modernitenin ve emek süreçlerinin ilişkisini açığa çıkarma, akışkan modernitenin getirdiği belirsizliği, güvencesizliği enformasyon ve iletişim teknolojilerinde yaşanan gelişmelerle ele alarak emek süreçleriyle rabitasını kurma saiki taşır. Bu, çalışmanın özgün boyutunu teşkil eder. Çünkü literatüre baktığımızda kavramsal olarak akışkan modernite ve emek/dijital emek süreçleri ilişkisi kurmuş detaylı bir çalışmaya rastlanmamaktadır. Bunun iletişim bağlamında ele alınması ise değinilen bir konu olmamıştır. Bu anlamda çalışmanın birinci bölümünde modernitenin dönüşümü ele alınacaktır. Bu, akışkan modernitenin belirginleşen ana hatlarının ne olduğundan hareketle gayri maddi emekle ilişkisinin nasıl kurulabileceği, akışkan modernliğin emek süreçlerini nasıl dönüştürdüğü ve bunun iletişim alanındaki izlerini nasıl aramamız gerektiği sorularını cevaplamakta önemli olacaktır. Literatürde akışkan modernite ve emek/dijital süreçleri arasında doğrudan ilişki kuran çalışmalar sayıca az olduğundan, tez bu anlamda bir ilk olma işlevi görür. Dolayısıyla çalışmada kavramsal farklı yolların izinden giderek akışkan modernite ve dijital emek tartışmaları arasında bir ilişkinin nasıl kurulacağı, kurulup kurulmayacağı üzerinde durulacaktır.

“Günümüz” sözcüğüyle ima edilen, sınır çizilen zamansallık yaşadığımız dünyayı tanımlama konusunda önemli bir alana karşılık gelir. Fakat bu zamansallığın ne olduğu sorusu bize bir tartışma alanı açar. Literatürdeki tartışmalar ve adlandırmalar farklı gibi görünse de izlekleriyle, ana hatlarıyla benzer bir tablo sergiler. Post-modern, risk toplumu (U. Beck), akışkan modernite (Bauman), korku kültürü (Furedi), enformasyon toplumu (D. Bell), ağ toplumu (M. Castells), tüketim toplumu (Baudrillard), endüstri-sonrası toplum (A. Touraine), gözetim toplumu (Foucault), post-truth gibi tanımlamalar bunlardan yalnızca birkaçını oluşturur. Kavramları, tanımlamaları çoğaltmak mümkün ama temelde yeni bir toplum düzeninden ve buna bağlı olarak da post-modern toplumdan bahsedilir çoğunlukla. James Beniger (1986), 1950-1980 arası dönemde zamansallığa getirilen adlandırmalara vurgu yapmak amacıyla yetmişden fazla ad sıralar.

Ne var ki bugünü tanımlarken öne çıkan kavramlar ‘-post’ öneki ve enformasyon toplumdur. Aydınlanma sonrasının getirdiği bir miras olan görelilik ve tanımlamalardaki güçlük, bizi “post” önekiye gönderir. ‘Post’ öneki sonra geldiğimizi, sonda olduğumuzu, ama aynı zamanda da bir sürecin, bir oluşun içinde olduğumuzu ima eder. Yani yalnızca bir şeyin sonrası olarak ele aldığımızda pek çok şeyi eksik tartışmış oluruz. 20. yüzyılın son çeyreğinden bu yana zaman, post-modern toplumla anılmakla birlikte bugün gelişen bilgi ve iletişim teknolojileriyle enformasyon toplumu kendini yüzeye çıkarmaya, oldukça geniş bir alanda karşılık bulmaya başlamıştır. Enformasyon maddi üretimlerin önüne geçmeye, maddi üretimlerle beraber anılmaya başlamış, gücün kullanımı ve oluşumu için enformasyon tekeli küresel rekabette önem kazanmıştır. Enformasyon üretimi böylelikle zorunlu bir hal alırken, enformasyon alınıp satılan bir meta haline gelip rekabet edip ayakta kalmak için sahip olunması gereken temel sermaye halini almıştır. Ama ne olursa olsun, farklı sömürü biçimlerini içine alan, kullanışlı olan neyse bünyesine ekleyen kapitalist üretim ilişkileri varlığını sürdürmenin yanında neo-liberalizmin her tarafı ekonomikleştirme amaçsallığı enformasyonu da metalaştırarak, enformasyonu üretim ilişkilerine eskiden olduğundan çok daha fazla dâhil etmiştir.

Lyotard’a göre (1990) 1950’li yıllardan sonra bilginin mevcut durumu değişmiş ve bilgi sürecinin iki temel işlevi bu değişimden nasibini almıştır. İlk olarak, bilginin aktarımı ve iletimi süreci, ikinci olarak da bilgiyi işlemekte kullanılan aletlerin yapısı. Bu önemli kırılma, pozisyon değişikliği enformasyonu anlamak ve açıklamak için kullanılan formülleri yeniden düşünmeyi gerektirmektedir. Kapitalizmin kalbinde olan sermaye birikim süreci, mevcut her şeyi ve geleceğe dair bütün gelişme ve olguları sermaye birikim sürecine dâhil etmeye çalışmaktadır. Bunun için de günümüzde önem kazanan enformasyon ve Web 2.0’ın gelişimi, üretim sürecinde enformasyon ve makinelerin artan önemini beraberinde getirmiştir. Kullanıcılara içerik yükleme olanağı sunan ve katılımcı boyutu üzerinde durulan internet, enformasyonun dolaşımını, üretim süreçlerine dahlini elzem kılmıştır.

Kişisel bilgisayarların yaygınlaşması, taşınırılığının ve ulaşımının kolay olmasıyla günümüzde dünya genelinde interneti kullanan kişi sayısı, dünya nüfusunun

%56'sına karşılık gelen 4,38 milyar sayısına ulaşmıştır¹ (We are Social & Hootsuite, 2019). Bunda kuşkusuz sosyal medya kullanımının yaygınlaşmasının etkisi olduğu söylenebilir. Fakat sanıldığı ve belirtildiği gibi sosyal medya özgürleştirici ve demokratik bir etkiye mi sahip? Bundan önce sosyal medya platformlarının özgürleştirici yapısına mı yoksa mülkiyet yapılarına mı bakmalıyız? Yaygın olarak özgürleştirici işlevi ve imkânları konuşulan bu platformların sermaye sahiplerine sunduğu imkânla gündelik kullanıcıya sunduğu imkân ve etkileşim aynı değil. Bunun yanı sıra bu kurumsal platformların ve egemenlerin yine egemenlerle (devletlerle kurdukları) ilişkilerse neredeyse telaffuz edilmemektedir². Bu tartışmalara girmeden önce platformları mülkiyet ve varlığını sürdürdüğü çağın görünümü üzerinden konuşmak, enformasyon toplumu ve özgürleştirici mitleri üzerine bütünlükçü bir okuma gerçekleştirmek adına daha önemli görünmektedir.

İletişim araçlarının özgürleştirici yanları üzerinde durulan çalışmalar literatürde önemli bir alana yayılmıştır. İletişim araçlarını, özel olarak da interneti merkeze alan çalışmalarda, izleyici/kullanıcı/alımlayıcı konumu gereği hep üzerinde durulan bir özne topluluğu olmuştur. Medya araçlarının varlığını borçlu olduğu izler kitle platformlar için en önemli kaynak işlevi görür. Enformasyon ve iletişim teknolojilerindeki gelişmelere paralel olarak, izleyicinin bu gelişmeler karşısındaki konumu da gelişim ve değişim sürecine tabii olmuştur. Geleneksel medyada edilgen olan ve tek yönlü bir iletişimi olan izleyici yeni medya ile kullanıcıya dönüşerek aynı zamanda içerik üreticisi konumuna gelmiştir. İzleyici ve kullanıcı arasındaki fark ise izleyicinin herhangi bir katkı sunamazken, kullanıcının içerik üretip onu metaya dönüştürebilmesiyle açıklanır. Diğer bir fark ise zaman kısıtlaması geleneksel medyada mevcutken yeni medya araçlarıyla kullanıcılar her an sosyal ağlara, çeşitli platformlara ulaşım sağlayabilmektedir ve bir şey üretmek için fiziksel mekâna bağımlı değildir. Mekâna bağımlı olan geleneksel medya izleyicisi, yeni medyada mekâna bağımlılıktan kurtulmuştur. Dolayısıyla merkezileşen bir üretim biçimi ile karşı karşıya bulunmaktayız. Sermaye ve iş gücünün yan yana olmak zorunda olmadığı, aynı mekânı paylaşımları gerekmediği bir düzen söz konusudur. Bu

¹ Aynı rapora göre 3.48 milyar aktif sosyal medya kullanıcısı bulunmakta.

² Güncel örnekler için bkz: *Camridge Analytica* ve *Brexit*

anlamda, enformasyon ve iletişim teknolojisinde yaşanan gelişmelere dair bir okuma gerçekleştirdiğimizde iki tür hikâyeye denk geliriz. Gündelik dilde karşılaştığımız temel söylem ve algılardan biri yeni iletişim teknolojilerinin hayatı askıya aldığı, anı yakalama ve paylaşma çabasının anı kaçırdığı, şimdiyi rafa kaldırdığı yönünde. Gerçek ilişkilerin sanal ilişkilere dönüşmüş olması ve saire. Hikâyenin diğer tarafı ise bu gelişimin hayatı kolaylaştırdığı, uzakları yakın ettiği noktasında birleşir. Ancak tüm bunlardan önce buradaki sermaye birikim sürecine, emek süreçlerine bakmak daha geniş bir perspektif sunması açısından önemlidir. Emek sürecini, emeğin üretim araçlarının etrafında örgütlenme biçimi olarak ele aldığımızda, emek sürecindeki değişimden söz ettiğimizde topyekûn bir değişim, dönüşüm sürecinden de bahsederiz. Emek gücünün üretim araçlarıyla kurduğu, üreticilerin üretim araçlarıyla kurduğu ilişki bugün kapitalist sistemin ilk evresinden oldukça farklıdır. Dolayısıyla bu noktaya odaklanmak, çalışma boyunca önem arz edecektir.

Emek sürecinin çalışanın yaratıcı potansiyelini ortaya çıkarabileceği bir alan olmaktan çıkması kapitalizmle başlamıştır. Kapitalist üretim sürecinin kalbinde kullanım değerinden ziyade mübadele değeri üretmek olduğundan amaç artı değerın üretilerek sermayenin değeri kazanması, birikimin artmasıdır. Sermaye sahipleri de emeğin kullanım hakkını satın alarak emek sürecini daha karlı bir hale getirmenin yollarını aramıştır. Emek gücünü kendisine bağımlı kılan sermaye sahibi, emek gücü üzerinde mutlak bir denetim ve egemenlik kurarak emek sürecini kontrol altına almayı, dolayısıyla sömürü ilişkilerinin tekrarını arzular. Sermaye, emeği denetim altına aldıktan sonra ondan maksimum verim elde etmenin yollarını sürekli yeniden icat eder, artı değeri yaratacak biçimde emeği sömürmeye, dönüştürmeye çalışır. Akademik alandaki egemen söylemlere ve çalışmalara baktığımızda, yeni enformasyon ve iletişim teknolojisinin çalışmayı dönüştüreceği, emeğin sömürsünü ve sınıf çatışmalarını ortadan kaldıracağı, kurumlar ve bireyler arası iletişimi maksimum seviyeye çıkaracağı dolayısıyla birey merkezli bir ağ olduğu söylenegelmekte. Egemen anlatıya karşı gücünü hiç elden bırakmayan eleştirel yaklaşımlar söz konusu tanı ve olguları daha kavranır ve anlaşılır bir çerçeveye oturtur. Örneğin 2009 yılında Ontario’da düzenlenen “*Dijital Labour: Workers, Authors, Citizens*” adlı konferans dijital emek ve buna bağlı olarak süreçlere eleştirel perspektiften bakan ilk hareket olarak değerlendirilebilir. Bunu daha sonra New Scholl’da 2010’dan beri düzenlenen “*Dijital Labour*” adlı konferanslar izlemiştir. Konferansların içeriğine baktığımızda

ise geniş bir spektrumda ele alınan konuları görmekteyiz: Çağrı merkezi direnişinden dijital emek biçimlerine, otonomist marksizmden dijital teknolojilerle müzik ilişkisine, trol kültüründen oyun endüstrisine...

Geniş bir spektrumda vuku bulan bu tartışmalar literatürde giderek yaygın bir tartışma zemini oluşturmaktadır. Tartışmaların ana eksenini enformasyon görünümü üretimin ve buna bağlı olarak da dönüşen yapıların sömürü ve dönüşüm süreçleri oluşturur. Sömürü ve dönüşüm süreçleri ise emek sürecinin değişen ve dönüşen yapısına odaklanır. Emek süreçlerinin dönüşümünde, enformasyon ve iletişim teknolojilerinde yaşanan gelişmelerin beraberinde ayrıca bir hareketliliği ve hızı getirmiş olması da önemli bir etkidir: Her şeyin anında bir başka şeye dönüşebileceği, gelişebileceği, kalıcı olamadığı “akışkan” bir yapıyı. Öyle ki sömürü süreçleri, emek süreçleri bir belirsizliğin, bir süreksizliğin alanında vücut bulur hale gelmiştir. Dolayısıyla bu belirsizlik ve yukarıda sıraladığımız mekânın işlevselliğini yitirip yeni bir görevi üstlenmesi, güvencesizlik durumları bizi Zygmunt Bauman’ın *Akışkan Modernite* kuramına göndermektedir. Akışkan modernliğin öne çıkan en belirgin kavramları güvencesizlik ve belirsizlik halleridir. Yaşadığımız yeni dünyayı Bauman, bildiğimiz sıvı ve gazların durumundan yola çıkarak ele alır. Akışkanlar kolay yer değiştirdiğinden, hareketini durdurmak kolay değildir, akar, damlar, dökülür, fışkırır, taşar, sızar, boşalır ve saire. Ancak sıvılar, katılarla temasa geçtiklerinde onu değişime uğratabilir ama kendi sıvılığından bir şey yitirmez. Bauman’a göre (2018b), modern çağın pek çok açıdan yeni evresini tanımlamaya ve anlamaya çalışırken “akışkanlık” kavramının kullanımı önem arz eder. Modern yaşam birbirinden farklı olarak yaşansa da hepsinin ortak özellikleri Bauman’a göre, kırılgan, geçici, risklere açık ve sürekli değişime eğilimli olmalarıdır.

Dolayısıyla Bauman, post-modernite yerine akışkan modernite kavramını önerir. Kavram değişmeyen tek şeyin değişim, kesin olan tek şeyin belirsizlik olduğunu imler. Katılık/akışkanlık birbirinden ayrı olmamakla birlikte birbirlerine diyalektik olarak bağlıdır. Katılık ve akışkanlık arasındaki ayrım, bu çabaların arkasındaki hedeflerin değişimiyle ilgilidir. Katı modernitede, geleceği kesinleştirmek ve kontrol etmek varken akışkanlıkta, bunların hepsi savuşturulur. Bauman’a göre moderniteyi diğer bütün dönemlerden ayıran şey, takıntılı ve saplantılı şekilde

modernize etme çabasıdır ki bu akışkanlaştırma, eritme anlamlarına da gelir. Akışkan modernitenin gölgesi bireyselleşme süreçlerinden emek süreçlerine hatta tüm gündelik ilişkilere sirayet etmiştir. Her şeyi dönüştüren akışkan modernite emeği de dönüştürmüş pek çok farklı emek türünü karşımıza çıkarmıştır. Bu, kuşkusuz enformasyon ve iletişim teknolojisindeki gelişimle yakından ilişkilidir. Enformasyon ve iletişim teknolojisindeki bu dönüşümün ve emek çeşitlerinin ortak özelliği insan gücünün maddi çıkarlar için sömürülmesidir. İşçilerin bedenlerinden zihinlerine kadar bu sömürünün sirayet etmiş olmasıdır. Öyle ki bu sömürü süreci web 2.0'ın hayatımıza girmesiyle beraber yaşamın tüm alanlarına yayılım göstermiştir. Bugün internetin kullanım alanı bulduğu yerde kullanıcı üretim sürecine dâhil edilerek, kullanıcı/üretici üretim faaliyetinin içerisinde kendilerini bulur ve boş zamanlarında bile sermaye için artı değer üretir. Özellikle günümüzde yaygın bir kullanım alanı bulan sosyal medya ağları kullanıcıları boş zamanlarında da üretime zorlayarak hedefli reklamcılık ve sermaye için çalışır hale getirir. Buradaki zorlama ilişkisi internetin veya buna bağlı platformların hayatın tüm alanlarına tahakküm kurmasından kaynaklanır. Bu zorunluluk, temel gündelik hayat ilişkisinde bile sömürü süreçlerine olanak tanır. Bu yüzden muğlaklaşmış ve nerede başladığı ve nerede bittiği tam olarak belirlenemeyen emek süreçleriyle karşı karşıyayız.

Bu tür emek türünü ve emeğin icrasını Chtistian Fuchs “dijital emek” kavramıyla ele alır. Sosyal ağlarda oluşturulan içerikler günümüz internet ekonomisinin temel kaynağını oluşturduğundan, sürece dair pek çok tartışma mevcuttur. Fakat emeğin değiştiren yapı üretim süreçlerine bağlı olarak tüketim süreçlerini de dönüştürür. Tüketicilerin akışkan modernitede değişen pozisyonları sözgelimi, Fuchs’un da değindiği üzere, kültür ürünlerinin bile metalaştırılarak tüketicilerin kendilerini bir anda *prosumer* (üretketici) konumunda bulabilir hale gelmesi bu dönüşümün sonuçlarından biridir. İki yönlü değişen ve muğlaklaşan bir yapıyla karşı karşıyayız.

Yapıyı net ortaya koymak adına, çalışmada ilk kısımda modernitenin geçirdiği dönüşüm süreci ele alınacaktır. Modernitenin dönüşüm süreci ele alınırken kapitalizmin evrimi üzerinde durularak, üretim ve tüketim süreçlerinde görünür olan kavramlar tartışılacaktır. Böylece emek süreçlerine dair bir çerçeve çizilerek,

literatürel bağlamda ne olduğu sorusuna cevap aranacaktır. Çalışmanın son bölümünde ise modernitenin ve emek süreçlerinin iletişim alanındaki yansımaları, birbirlerini tamlayan noktaları ortaya konulacaktır.

2. MODERNİTENİN DÖNÜŞÜMÜ: KATI MODERNİTEDEN AKIŞKAN MODERNİTEYE

Tarihsel süreç içerisinde bir dönemi ifade eden moderniteyi, bir döneme özgü nitelikleri anlatan modernliği ve dinamik bir süreci imleyen modernleşmeyi anlaşılır kılmak adına bu bölümde modernliğin geçirdiği dönüşüm süreci ele alınacaktır. Bu toplumsal yaşamın geçirdiği dönüşümü anlamak, hangi aşamalardan sonra bugüne geldiğini saptayabilmek açısından önemlidir. Modernite kavramı, literatürde dönemlere ayrıştırılarak tanımlanmaya, sınırları belirginleştirilmeye, menzili çizilmeye çalışılır. Üç farklı döneme (erken modernite, modernite, geç modernite ya da şöyle; modern öncesi, modern dönem, modern sonrası) ayrılan modernite olgusunu açıklamadan akışkan moderniteden bahsetmek, akışkanlığın doğru bir şekilde anlaşılmasına sebep olur. Dolayısıyla, kavramların ve olguların açıklanabilmesi, anlaşılır kılınabilmesi için modernliğin evrelerinden bahsetmek gerekir. Jürgen Habermas, Anthony Giddens, Alain Touraine gibi düşünürler modernliği tarihsel açıdan değerlendirmeye tabi tutup dönemler arasında ayrımlar yaparak, açıklamaya çalışır. Ancak moderniteye getirilen her tanım beraberinde büyük bir çelişkinin ve zemin kaymasının doğmasına yol açar. Çünkü tanımların çoğu bir anlam karmaşası yaratır ve bu yüzden de araştırmacıyı hacimli bir literatürle karşı karşıya bırakır. Doğru bir tanım getirme çabasından çok, modernliği bir süreç olarak ele almaya çalışmak bu karmaşayı açıklamayı imkânlı hale getirmenin bir yolu olarak görünmektedir. Çalışma boyunca kullanılacak modernite, modernlik ve modernleşme kavram ve olgularının baştan ayrımını yapmak süreci anlamak açısından daha faydalı olacaktır. Öncelikle modernite kavramı olarak yeniye, yeni olana işaret eden, eskiden farklı olan bir sürece gönderme yapan ve yeni bir olguyu, durumu, tarzı ifade eden şeye karşılık gelir. Temel anlamda paradigmatik bir değişim, eskiye nazaran yeni ve farklı bir yaklaşımdır. Bu değişimin hayatın kimi veçhelerine yansımaları olur ve bu yansımalar da modernlik olarak ele alınır. Modernizm ise modern olanın, modernitenin bir ideolojisi şeklinde

tezahür eder. Modernite kavramı tez boyunca Zygmunt Bauman'ın temel metinlerinde kullandığı bir kavram olması hasebiyle aynen kullanılacaktır. Modernlik, modernleşme üzerine yazan düşünürlerin metinlerinde de çeviri literatür dikkate alınarak kavram metinlerde kullanıldığı haliyle ele alınacaktır. Bu yüzden ayırışmayı burada yaparak başlamak karmaşayı azaltmak açısından önemlidir.

Touraine, modernliği klasik modernlik, orta modernlik ve geç modernlik diye bölümlere ayırır. Touraine'e (2010) göre, klasik modernlik Rönesans hareketlerinden endüstrileşmeye kadar olan zaman dilimine; orta modernlik, endüstrileşmeden 1970'li yıllara; geç modernlik ise 1970 ve sonrasına karşılık gelir. Ancak Touraine'in bu tanımı, menzil çizme çabası tartışmalıdır. Habermas, modernliği Rönesans'la sınırlamanın doğru olmadığını, modernliği oradan ele almanın tarihsel açıdan modernliğin dönüşümünü daralttığını belirtir (1994: 32). Modern kelimesinin Latince'deki kullanımına değinen Habermas, kelimenin beşinci yüzyılda kullanıldığını, içeriğinin sürekli değiştiğini ama temel olarak hep eski ile yeninin ayırışması şeklinde kullanıla geldiğini dile getirir (1994: 31). Ne var ki Touraine'e göre modernlik, bir değişim ve olaylar silsilesinden ibaret olmayıp bilimin, teknolojinin ve idari etkinliğin ürünlerinin yaygınlaştırması anlamına gelir ve toplumsal yaşamın çeşitli bölümleri arasındaki giderek artan farklılaşmaları içerir (2010: 25). Biz de bu bölümde eski ve yeni ayrımlarına tematik olarak değinerek, modern ve modern olmayan arasındaki yaşam tarzlarını, birey olma hallerini, emek süreçlerini, üretim biçimlerini ve bunlara bağlı olarak pek çok hali kuşbakışı bir görünümle ele alacağız.

Öyleyse nedir modernlik? Giddens, modernliğin basitçe 17. yüzyıl Avrupa'sında başlayan ve sonraları bütün dünyayı etkisi altına alan toplumsal yaşam ve örgütlenme biçimlerine işaret ettiğini belirtir (2004: 11). Bu tanımın kendisi modernliği belirli coğrafi ve zamansal sürecin çıkış noktasıyla ilişkilendirir. Oysa bugün sosyal bilimciler, içinde yaşadığımız toplum düzeninin, örgütlenme biçimlerinin modernliğin ötesinde bir süreçte yaşadığımıza işaret ettiğini söylemektedir. Post-modernite, akışkan modernite, endüstri sonrası toplum, kapitalizm-sonrası gibi adlandırmalar modernliğin kapandığını ya da kapanmak üzere olduğunu dile getirir. Tartışmalar, maddi ürünlerin üretimine dayalı sistemden bilgi merkezli sisteme geçtiğimiz konusunda yoğunlaşır. Buraya daha sonra dönmekle

birlikte şunu belirtmeden geçmemek gerekir: Modernlik projesinin tamamlanmamış olduğuna dair kapsamlı çalışmalar da mevcut. Sözelimi Habermas bunda ısrar eden düşünürlerden biridir. Ancak hem Habermas hem de Touraine, modernliği etkinlik alanları ile toplumsal yaşam alanlarının farklılaşması olarak ele alır (Gorz, 2001: 174).

Habermas, modernliği üç boyutta ele alarak, modernliğin tamamlanmamış bir proje olduğunu, modernleşme sürecinin ikinci kısmının –endüstri devriminin- bittiğini fakat modernleşmenin bitmediğini belirtir (1994: 42). Nitekim Bauman da modernliği tasarlanmış bir projeden ziyade yeniyle ve daha önce görülmemiş durumlarla zorunlu bir uyum çabasına benzetir (Bauman, 2001a: 144). Hardt ve Negri ise, günümüzde modernleşme sürecinin sona erdiğini, çünkü artık endüstriyel üretimin tek başına tahakkümünü ekonomik ve toplumsal olgulara karşı genişletemediğini ki zaten modernleşme sürecinin emeğin birincil sektörden ikincil sektöre kaymasıyla açıklandığını, post-modernleşmenin emeğin ikincil sektörden üçüncü sektöre göçüyle tanımlanabildiğini belirtirler (2003: 298). Bu yönüyle sektörel kaymanın yaşanan süreç üzerindeki etkilerini belirten Hardt ve Negri, farklı olarak modern ötesi bir duruma işaret eder. Düşünürlerin bu bakış açısı temelde enformasyon ve iletişim teknolojilerinin üçüncü sektördeki -hizmet sektörü- yayılımını temel alır. Dolayısıyla enformasyonun sektörel kaymada etkisi, yeni bir zeminin oluşmasına olanak sağladığını belirtir. Bu yönüyle de enformasyonun belirlenimciliği açığa çıkar. Giddens ise bu kaymalarda pek çok değişkenin olduğu yorumunda bulunur. Bunu dört ana başlık altında sıralar: kapitalizm, endüstriyalizm, askeri iktidar ve gözetleme.

Giddens, endüstriyalizmi askeri gücün ve savaşın endüstrileşmesi, doğanın dönüştürülmesi; kapitalizmi rekabetçi emek noktasında ekonominin siyasetten ayrılması; gözetlemeyi örgütlenme türleri ve ulus-devletlerin temeli olarak; ulus-devletlerle beraber gözetimi askeri gücün değişen doğası olarak ele alır (2004: 65). Her bir boyut bir süreci imler. Birbirlerine neden sonuç ilişkisi ile bağlı olan bu boyutlar bir daireyi andırır. Sürekli etkileşim içinde olan, birbirlerini besleyen boyutların bir daire oluşturması. Modernliğin belirginleşen toplum düzeninin ekonomik açıdan kapitalist olarak ele alındığı bu dört kurumsal boyutta, kapitalist toplumların modern toplumun pek çok özelliğine sahip olduğuna dair bir çerçeve çizilir. Diğer yandan ikinci kurum olarak mal ve hizmet üretimi için makine

kullanımını içeren endüstrileşme, yalnızca emek süreçlerini değil ulaşım, iletişim gibi bir dizi toplumsal süreci de dönüştürür. Marx modernliğin dönüştürücü gücünü kapitalizm, Durkheim ise endüstriyalizm olarak belirlemiş olsa da Giddens, ikisini de ele alarak modernlik için itici güç olduğunu belirtir. Ancak Giddens'in sosyolojisinde önemli bir yer işgal eden ulus-devlet, modernliğin en belirgin toplumsal formudur. Modern öncesi dönemdeki topluluk ve devlet olgusundan farklı olarak ulus-devlet askeri güç ve gözetimi kendisiyle özdeşleştirmiştir (Giddens, 2004: 63-65). Ulus-devletleşme süreciyle görünür olan bu durumlar modernliğin bir tür toplumsal tahakküm ile görünür olduğu anlamına gelir.

Durkheim'ın yanı sıra Weber gibi düşünürler de modernliğin doğası ve karakteri üzerine dururken Marx'tan el alanlar kapitalizmi merkeze alırken, Durkheim ve Saint-Simon çizgisinde olanlar endüstriyalizmi, Weber ise teknolojik ve bürokratik örgütlenmede tezahür eden rasyonelleşmeyi merkeze alır (Küçük, 1994, 77). Modern dünyayı biçimlendiren ana gücün kapitalizm olduğunu söyleyenler, feodalizmin çöküşüyle pazarların yer değiştirdiğini ve maddi ürünlerin bolluğu, işgücünün metalaşması süreçlerinin kapitalist sistem kapsamında ele alınabileceğini düşünür (Giddens, 2004: 20). Bu elbette bizi endüstriyel sürece geçişe yöneltir ve meseleyi oradan düşünmemizi imler. Bu açıdan bakınca modernliğin genel karakterinde, tarihsel sürecin ve ilişkilerin kırılmasında zaman ve mekânın payından başlanabilir. Modern öncesi dünyada zaman doğrudan mekânla ilişkilendirilirken, 'ne zaman' gibi bir soru anında 'nerede' ile tamamlanır durumdadır. Oysa zaman sonradan standartlaşarak yekpare bir hal almıştır. Mekân kavramı da bu modern süreç içinde yerellikten uzaklaşarak standart ve her an bir kâğıt üzerinde parsellenebilir hale gelmiştir. Para, bu zaman ve uzam arasındaki ilişkiyi bozarak, aynı uzam içerisinde yer almaya gerek olmadan anında başka yere aktarılabilir olmuştur. Para, uzaklıklar üzerinde bir köprü işlevi görmüş, sermaye sahibiyle üretimin yan yana olmasına gerek olmadığını göstermiştir. Dolayısıyla Giddens, parayı yerinden çıkarılmışlığın bir örneği olarak sunmaktadır (2004: 32).

Güvenin doğasını değiştiren para, modern kurumlar için önemli bir işleve sahiptir ve parasal işaretlerin kullanımı güven için yeterli bir veridir. Modern öncesi dönemde güven birine bel bağlama ve inanç ile açıklanırken, modern dönemde riskle

beraber açıklanır olmuştur (Giddens, 2004: 36). Bu çıkarımdan modernliğin gelenek ile bir karşıtlık içinde var olduğunu dile getirebilir miyiz? Gelenek kelimesinin kendisi uzunca bir süre modernitenin öncüleri tarafından aşağılık ve utanç verici bir kelime olarak kullanılmıştır (Bauman, 1999: 22). Oysa somut yaşam pratiklerinde bu ikisinin birbirine geçtiğini deneyimlemekteyiz. Modern toplumun en modern halinde bile gelenek önemli bir rol oynar durumdadır. Bauman, Touraine zaman zaman bu fikre yakın olsa da Giddens “süreksizlik” kavramını kullanarak konuyu farklı bir yerden ele alır.

Modern çağ ile geleneksel dönem arasında oluşan kırılmayı, eski değerlerin yerini yeni değerlere bırakmasını ve büsbütün kopmasını süreksizlik olarak ele alan Giddens, bu süreksizlikleri modern çağın getirdiği değişim hızı, değişim alanı ve modern kurumların doğası üzerinden ele alır. Geleneksel toplum biçiminde devingen hal bir sorun teşkil etmezken modernlikte değişim hızı son derece önemli bir işleve sahiptir. Değişim alanının farklılaşmasıyla dünyanın değişik bölgeleri bağlantı içine çekilerek dönüşüm dalgaları her tarafı kaplar hale gelmiştir. Modern kurumların doğması ve ulus-devletleşme süreçleri üretimi cansız güç kaynaklarına dayandırma, ürünlerin ve ücretli emeğin metalaştırılması gibi süreçler çoğunlukla geleneksel dönemde karşılaşılan durumlar değildir (Giddens, 2004: 16). Giddens, önceki toplumsal düzenden modernliğe taşınmış formların da olduğunu fakat bunların aldatıcı bir görünüm şeklinde tebarüz ettiğini dile getirir.

Giddens, bizlerin yüksek modernlik döneminde yaşadığını belirterek, modernliğin ötesine geçen bir durumu işaret eder (2004: 162). Ancak modernliğin temel sonuçlarından biri olarak küreselleşmeyi ele alır. Üstelik modernliğin küreselleşmesi, modernliğin radikalleşme süreçleri tamamlanmamıştır ona göre. Yani devam eden bir süreç de söz konusu. Diğer yandan Touraine, en genel biçimde modernlik düşüncesini, insanın eylemleriyle bir tutulduğu, bu nedenle bilim, teknoloji veya yönetimin etkili kıldığı toplumun üretimle, yasayla örgütlenmesi ve kişisel çıkarların, tüm kısıtlama süreçlerinin ortadan kalktığı, kalkması gerektiği ve kişisel yaşama denk düşmesi gerektiğinin olumlanması olarak ele alır (2010: 14). Diğer yandan Touraine’e göre 19. yüzyılın sonundan beri tartışılan modernliğin gelenekselin karşısında konumlandırılması, sanki geleneksel toplumdaki her şeyin sorunsuz olduğu,

modernliği gelenekseli yıkan bir güçmüş gibi algılandığı, yeni bir düzeni oluşturan bir güç değilmiş gibi bir temelden hareket edilerek karşılaştırmaların yapıldığını ve bu yüzden de bulanık olduğunu belirtir. (s.37). Touraine, modernliğin radikalleştirilmesi fikriyle öznenin yok oluşa itildiğini düşünür. Çünkü Touraine için modernliğin ideolojisi bir antihumanizmdir (2010: 51). *“Her tür vahiy ve ahlaksal ilkenin reddi, toplum fikri, yani toplumsal yararlılık fikri tarafından doldurulacak olan bir boşluk yaratmaktadır. İnsan yalnızca yurttaştır. Tanrı sevgisi dayanışmaya, vicdan ise yasalara saygıya dönüşür. Hukukçular ve idareciler peygamberlerin yerini alır”* (2010: 51). Bu görüş bizi Schmitt’in *“modern devlet kuramının bütün önemli kavramları, sekülerleştirilmiş ilahiyat kavramlarıdır”* (2005: 41) şeklindeki ifadesine gönderir. Sözelimi her şeye kadir Tanrı’nın, her şeye kadir kanun koyucuya dönüşmesi gibi. Dini değerlerin yerine akli değerleri vurgulayan modernlik fikri, insan eylemlerini de sekülerleştirerek insanı modern toplumun yasalarıyla değerlendirmeye tabi tutmuştur. Modernlik bu haliyle günah kavramının yerine suç kavramını koyarak seçimlerin yanlış olmayacağı, günahın olmadığı bir insani dünyanın mümkün olduğunu insanların önüne koymuştur. Seçimlerin önem kazanması kuşkusuz sermayenin devamlılığı için gerekli olan tüketime dolaylı olarak gönderme yapar. Bu da mevcut olana dair bir tür tatminsizliği yüzeye çıkararak, her zaman ilerideki bir noktanın daha iyi olduğunu bireylere aşılar. Dolayısıyla modernliğin kendisi, insanı bulunduğu menzilden daima daha ileride olan bir menzile taşımanın mümkün olduğuna dair bir fikirle donatmıştır.

Modernlik fikri toplumun kalbindeki ve aklındaki Tanrı’nın yerine bilimi koyarak, dinsel inançları özel yaşam alanına hapseder. Fakat modern toplumdan söz etmek için teknoloji ve bilim alanındaki gelişmelerin, uygulamaların olması yeterli olmadığı gibi özel ve kamusal yaşamın, alanların birbirinden ayrılması gerekir (Touraine, 2010: 26). Bu yüzden de modernlik fikri akılcılaştırma temelinden zuhur etse de modernliği yalnızca bu bağlamda ele almak, eleştirel perspektifi daraltır. Touraine modernliği yalnızca yaygın ve egemen görüş olan aklın saltanatı olarak ele almayıp, akıl ve öznenin birbiriyle diyalogu bağlamında tartışır (s.20). Akla indirgenen bir modernlik fikrinin doğru olmadığını düşünür. Daha seküler, aklın yalnızca bilimi ve teknolojiyi yönetmekle kalmayıp insani ilişkileri ve nesneleri yönetmesine kadar akılcılıktan ziyade akılcı bir toplum fikri ön plana çıkar. Akla değer veren ve akli ön plana çıkaran bu durum toplumsal olarak da bir dönüşümü beraberinde

getirir: Yasaların kişileri geleneksel ilişkiler ağı karşısında, partiler ve kayırmalar karşısında koruması, kamunun ve yönetimlerin kişisel bir iktidar aracı haline gelmemesi gibi süreçler insanı bilimin ve aklın ışığında değerlendirmeyi ön planda tutmuştur.

Elbette bütün bu gelenekselden ayrıışan formlara literatürde olumlu bir nitelik atfedilirken, olumsuz ve karanlık yüzü üzerine ilk başta çok durulamamış ya da öngörülememiştir. Fakat Bauman, Holocaust gibi bir soykırımı modernliğin ürünü olarak ele alırken, madeni bir paranın iki yüzü olması gibi, modernliğin de iki farklı yüzünün olduğunu söyler (1997: 25). Bauman, modernliğin artık her toprak parçasına sirayet ettiğini belirtir (2019: 12). Bunun anlamı birkaç yıl öncesine nazaran bugün istisnaları dışarıda tutarsak, modernleşmenin getirdiği değişimin her toprak parçasına ve toplumsal ilişkilenme biçimlerine sirayet ettiğidir. Sözelimi, Yahudilere yapılan katliamlardan biri olan Holocaust, modern uygarlığın bir ürünü, doğal, normal bir görünümü, tarihsel bir eğilimi olarak ele alınabilir (Bauman, 1997: 23). Holocaust, Bauman için bir sosyoloji laboratuvarı ve modern toplumun gizli tehlikelerinin ender bir görünümü, güvenilir bir testidir (s.30). Ayrıca Holocaust tarzı çözümler araçsal akılcılıktan ve onun bürokratik kurumsallaşma biçiminden doğmuştur (s.37). Bauman'ın görünür kıldığı bu felaketler modernliğin sorunlu yönlerini açıklar fakat bu olumsuzlama biçimi Bauman'ın öncüllerinde de mevcuttur.

Sözelimi Marx ve Durkheim gibi düşünürler de modern çağı sorunlu bir dönem olarak görürler. Düşünürler modernliğin olumsuz sonuçlarını öngördüğü gibi modernliğin sağladığı olanakları da es geçmez. Toplumun bütün kodlarına ve boyutlarına sirayet eden modernlik pek çok şeyi yapı-bozumuna uğratmıştır. Sözelimi iş yaşamını tek tipleştiren ve bireyi sıkı disiplin altına alan modernliğin diğer yüzü ise siyasal açıdan getirdiği totaliter düşünce biçimidir. Faşizm, Yahudi Soykırımı, Stalinizm gibi yirminci yüzyılın olayları kaynağını modern kurumsal pratiklerden, parametrelerden almış ve uluslaşma sürecinde ortaya çıkan devletler daha önceki hiçbir döneme benzemeyecek kadar korkutucu ve ağır yönetim biçimlerini benimsemiştir (Giddens, 2004: 18). Askeri gücün gelişimi, savaşın endüstrileşmesi buna örnek gösterilebilir. Hardt ve Negri, modernleşme sürecinin neredeyse endüstrileşmeyle eşanlı olduunu, bu süreçlerin toplumsal alanın tüm boyutlarını

değişime ve dönüşüme tabi tuttuğunu belirtir (2003: 294-297). Ulus-devletlerin doğurduğu bu sonuçların yanı sıra ulus-devletlerin modern öncesi devlet biçimlerinden ciddi biçimde ayrıştığını, modernliği konuşurken bundan kaçınmanın imkânsız olduğunu bize Giddens ısrarla söylemektedir (2004: 20). Uluslaşma süreçlerinde gördüğümüz ırkçılık gibi kavramlar da modernliğin bir ürünü, siyaset pratiğinin etkili bir aracıdır. Bauman, ırkçılığın kesinlikle bir modern ürün olduğunu, modern devlet gücünün görünümüleri olmadan anlaşılamayacağını belirtir (1997: 90).

Giddens'a göre modernliğin sonucunda açığa çıkan yaşam tarzları, bireyi geleneksel toplumsal düzen biçimlerinin tümünden sökerek yeni bir düzleme çekmiştir (2004: 14). Bu dönüşüm ve değişimin yaygınlık düzlemi küresel olarak toplumsal bağlantı biçimleri kurmuş, günlük yaşamın ve özel alanın değişimini hızlandırarak yoğunluğu her alanda hissedilir hale gelmiştir. Buradan belki biraz modern öncesi üretim ve yaşam tarzlarına bakmak gerekebilir. Sözelimi modern öncesi dönemde bu durumlar nasıl yaşam alanı bulmuştur sorusu ayrımları belirginleştirmek açısından önemlidir. Modern önceki topluma baktığımızda değişim hızının düşük, değişim alanının dar, yaşamı değiştirici araçların yayılım göstermesinin olanaksız olduğu bir süreç söz konusu ve ücretli emeğin metalaştırılması gibi modern süreçlerde gördüğümüz durumlara rastlamamaktayız (Giddens, 2004: 14). Emek noktasında sınıf sistemleri, modern öncesi toplumlarda nadiren ekonomik temellidir, daha çok zorla ve tehditle sömürü ilişkileri sürdürülür. Modernlikte görülen özel ve kamusal alanın ayrışması gibi bir durum da ortada yoktur henüz.

Bauman, modern öncesi çağda bağlılıkların, vefanın, dinin, cemaat bağlarının, kutsallıkların ve aile yapılarının önemli olduğunu belirtir (2018b: 17). Söz konusu bağların hepsi modern öncesi dönemde bir gurur kaynağıyken modern sonrasında utanç kaynağı haline gelecektir. Modernliğin sirayet ettiği, kokuttuğu, bulaştığı her şey nasibini almıştır bu süreçlerden. İnsan elinin değdiği ve insanın gündelik pratiklerinde karşılaştığı ve yaşadığı bütün durumlar, anlar, eylemler modernliğin eliyle bir dönüşüme uğramıştır. Çünkü modern dünya görüşü, her şeyin ulaşabilir, erişilebilir olduğu bir potansiyele inanmıştır. Yeterli çabayla ve iyi niyetle yapılamayacak, ulaşılamayacak hiçbir şey yoktur (Bauman, 1997: 86). Bundan olacak ki her şey bu fikirle donatılıp genişletilerek, değişime, bozulmaya uğramıştır. Sözelimi modern

öncesi dönemdeki tüketim alışkanlıklarına ve emek süreçlerine baktığımızda dini ve politik faktörlerin belirleyici olduğu, pazar ekonomisinin ön plana henüz çıkmadığı dolayısıyla üretilen malların mübadele değerinden ziyade kullanım değerine sahip olduğunu gözlemleriz. Diğer yandan modern öncesi dönemde zaman ve mekân kavramları da birbiriyle son derece ilişkili kavramlarken mekân zamanın esnekliği önünde bir engel teşkil etmektedir. Yani belirli bir iş için gerekli olan zaman kadar çalışan insanların olduğu modern öncesi dünyada zaman henüz ekonomikleştirilmemiştir. Zaman iktisadi değerden yoksun bir haldeyken modernlikle daha doğrusu Endüstri Devrimi sürecinden sonra iktisadi bir değer kazanmış; dakiklik, zamanı boşa geçirmeme eğilimleri doğmuştur.

Bütün bu süreçler elbette ilk olarak, bireyin pozisyonunda bir kırılmaya yol açmış, birey kabilesi, etnik grubu, dini ve ailesi üzerinden kendini tanımlayıp kendisine sınır koyarken modernlikte bu durum değişmiştir. Modern öncesinde yüz yüze iletişimin yoğun olarak yaşandığı, dinin ve beyliklerin hayatı kapsayıcı ve yönlendirici bir işlev gördüğü, eğitim ve öğretimin belirli seçkinlerin elinde olduğu, değişimi reddeden değerlerin hüküm sürdüğü, toplumsal hareketliliğin neredeyse olmadığı, ağır endüstri araçlarının henüz üretilmediği bir dönem söz konusudur. Daha sonra modern toplumda bunların yerini hız, bireyselleşme, hareketlilik, uzmanlaşma, kitle iletişim araçları alacaktır.

Üzerinde durduğumuz modern ve modern öncesi ayrımları için yaptığımız genellemeler riskli olsa da keskinleşen ayrımlar kaçınılmaz olarak bizi böyle bir noktaya getirmektedir. Fakat Giddens bir tablo çıkarmaya çalıştığında ya da güven ile risk arasında salınan iki kutupta karşılaştırma yaptığında, güven ilişkilerinde modern öncesinde akrabalığı, ortam açısından istikrarlı bir güven kaynağı olarak görürken modern dönemde ortamın kişisel ilişkilere göre şekillendiğini belirtir (2004: 102). Risk kaynağı ve ortamlarına baktığımızda yerellikle karşımıza çıkan risk, doğada ve küçük bir haritada gerçekleşebilecek ihtimalleri kapsar. Geleneksel kültürün risk ortamı fiziksel dünyadan gelecek tehlikelerin egemenliğindedir daha çok (Giddens, 2004: 106). Diğer yandan bu süreçlerle beraber soyut sistemlerin artışı, güveni dönüştürmüş, akrabalık ilişkilerinden kopartarak kişilik dışı ilkelere, kişinin tanımadığı insanlara duyulan güveni vazgeçilmez bir şey haline getirmiştir (s.122). Modernlikte

kurumsallaşmış, resmi ve içten olmayan kurallar güven çatısını oluşturur hale gelmiştir. Ancak riskin küreselleşmesi, yoğunluk anlamında küresel hale gelmesi, yaygınlaşması, riskin risk olarak bilinmesi endişe için yeterli bir hale gelmiştir. Riskin risk olarak kabul edilmesi modern öncesi ve modern dünyalar arasındaki ayrımın başlıca yönlerini oluşturur. “*Güven ve risk, fırsat ve tehlike; modernliğin bu karşıt kutuplu paradoksal özellikleri, olağanüstü bir yerel ve küresel sentezini bir kez daha yansıtarak günlük yaşamın tüm yönlerine nüfuz eder*” (Giddens, 2004: 146). Buradan el alınarak modernlikteki güvenlik ve tehlike salınımı gerçek anlamda bir başkasını, dışarı diye bir yaşamı ıskartaya çıkarmıştır, denilebilir. Dolayısıyla gittikçe yalıtılmış bir yaşam ve bireyselleşme süreçleri erdem olarak insanların önüne koyulmuştur. Bireyselleşmeyi ön plana çıkaran modernlik düşüncesi yabancılığı, yani yeni bir topluma giren bireye bakışı değiştirmiş, yabancı kavramını farklılaştırmıştır. Gündelik deneyimlerimize baktığımızda kent ortamında yabancıyla sürekli bir etkileşim içindeyken modern öncesinde bu durum, yani yabancı ile temas ya da yabancı fikri direkt şüpheliye göndermede bulunur durumdadır. Fakat küresel ağların dolaşıma girmesiyle yabancı yalnızca ekran düzeyinde kalmakta, istenildiği an engellenebilmektedir. Üstelik internetin katılımcı yapısı bireyleri istenildiği an bir yabancıya, istenildiğinde an bir akrabaya, arkadaşına dönüştürebilmekte. Bireylere bu olanağı sunan şeyin kendisi aynı zamanda bireyin merkezi bir role sahip olduğunu da görünür kılar.

Peki, öyleyse nedir modernliğin en görünür imgesi? Simmel “yabancı”yı modernliğin simgesi olarak ele alır (aktaran Touraine, 2010: 258). Touraine ise modernliğin görünür imgesini bir boşluk, kaygan bir ekonomi, merkezsiz iktidar, üretimden çok bir mübadele toplumu olarak düşünür ve onun için modern toplumu edimcileri olmayan bir toplum şeklinde tasvir eder (s.261). Giddens (2004) için ise modernliğin en görünür imgesi yukarda bahsettiğimiz gibi ulus-devlettir.

Modernliği sadece aklın ön plana çıkışıyla ele alamadığımız gibi bu modernliğin yalnızca bir yüzüdür. Ancak Touraine için modernliğin birbiriyle diyalog halinde olan iki çehresi, akılcılık ve özneleşme, birbirinin tersi gibi dursa da tıpkı Rönesans ve Reform gibi birbirlerinin tamamlayıcısı gibidirler (2010: 263). Özne, Touraine için bireyin edimci olarak davranma ve edimci olarak kabul görme istencidir.

Akıl ise aynı zamanda özgürlüğün ve özne olmanın aracıdır ama akılcılık egemenlerin, efendilerin denetiminde olduğunda ve onlar tarafından üretim ve tüketim araçlarına dönüştürüldüğünde özne olma sürecini sakatlar. Özne olarak görülen sermaye için her an yeni bir projeyle nesneleşebilmekte, oradan oraya sürülebilmektedir. Sadece üretim ve tüketim süreçlerinin nihai durumunda özne statüsüne kavuşabilmektedir. Öyleyse, modern toplum kutsal olanın perdesinin aralanması veya bir büyü bozumuyla doğmuştur denilebilir. Büyülü olanın yerine çıkan şey ise araçsal akılcı eylemle kişisel öznenin ayrılığı ve bağımlılığıdır (s.275). Özne modernliğin yıldızının parladığı dönemde ortaya çıkmış olsa da sonraları iktidarların ve aygıtların etkisine karşı direnen bir birey halini almıştır (s.450). Dolayısıyla modernliğin tarihi aynı zamanda özneleşmenin tarihi olarak ele alınabilir. Modern sonrası ise öznenin nasıl nesneleşebildiği, etkisiz ve güdümlü olabileceğinin tarihi olarak karşımıza çıkacaktır.

Yukarıda Touraine ve Giddens'in düşüncelerinden yola çıkarak açığa çıkan ve anlaşılır kılınan şey modernliğin genel olarak üç çizgisi olan bir süreç olarak ele alınması gerektiğidir. Görünür olan bu üç ayrışma biçimidir. Çizgilerden birini endüstrileşme ve bununla ilişkili olarak emeğin üretkenliğinin artması, insanın doğa üzerindeki hâkimiyetinin yeni bir evreye geçmesi oluşturur. İkincisi dünyanın ve yaşamın sekülerleşmesi yani bir tür büyü bozumunun gerçekleşmesidir. Üçüncü çizgisi ise rasyonellikten temel alır ki bu daha çok Weber'in üstünde durduğu bir konudur, insan eylemlerinin kapitalist firma ile bürokratik devlet modellerine göre düzenlenen amaçlı rasyonel eylemliliği (Koçak, 1992: 83). Yani bir tür akılcılık.

Peki, sözgelimi Holocaust'un ve yukarıda belirttiğimiz süreçlerin ötesinde yani doğrusal zamanın bize yakın taraflarında neler olmakta? Bunu nasıl kavramsallaştırabiliriz? Modernliğin bu katı ve sert uygulamaları hala varlık alanını sürdürmekte mi? Eğer sürdürüyorsa katılıktan bağımsız mı yoksa iç içe geçmiş durumda mı? Katılığın ötesini nasıl tanımlamalı? Bu sorulara cevap verebilmek, modernliğin sonrasını ele alabilmek için Bauman'ın simgesi haline geldiği "akışkan"lığı, akışkanlık türlerini bir sonraki bölümde açmaya, modernliğin dönüşümünü daha da netleştirmeye çalışacağız.

2.1. Katı modernite ve ağır kapitalizmden akışkan modernite ve hafif kapitalizme

Modernliğin tezahür ediş biçiminde, itici gücünde Marx'tan, Touraine'den, Giddens ve Habermas'tan el alarak pek çok değişkenin olduğunu ama makineleşme süreçlerinin önemli payı olduğunu söyleyebiliriz. Dolayısıyla mevcut yaşam alanlarının tamamına bulaşan modernlik, günümüzde yerini başka kavram ve sistemlere bırakmıştır. Geleneksel formları içerisine alan ve dönüştüren modernliğin bir sonraki aşaması, modernliği dönüştüren sürecin ne olduğu soruları bu anlamda önem kazanır. Literatürdeki tartışmalara ve adlandırmalara baktığımızda çok farklı fakat izlekleriyle, ana hatlarıyla birbirleriyle kesişen bir tablo görürüz. Post-modern (Lyotard, 1990), risk toplumu (Beck, 2010), akışkan modernite (Bauman, 2019), korku kültürü (Furedi, 2001), enformasyon toplumu, ağ toplumu, tüketim toplumu (Baudrillard, 2004), endüstri sonrası toplum, gözetim toplumu, post-truth çağı gibi tanımlamalar bunlardan yalnızca birkaçını oluşturur. Kavramları, tanımlamaları çoğaltmak mümkün ama temelde yeni bir toplum düzeninden ve buna bağlı olarak da modernliğin bir sonraki aşamasına geçişten bahsedilir çoğunlukla. James Beniger, 1950-1980 arası dönemde zamana getirilen adlandırmalara vurgu yapmak amacıyla yetmişten fazla ad sıralamaktadır (1986: 4-5). Bugün bu sayıyı kolaylıkla ikiyle çarpabilecek durumdayız. Bunda kuşkusuz 1990'lı yıllarda ortaya çıkan Web 2.0'in akademik ortamda doğurduğu tartışmaların ve adlandırmaların etkisi söz konusudur. İki yönlü iletişime olanak sağlayan bu yapı, üretim süreçlerine de yansımış, alınan geri dönüşlerle verimliliğin yükseltilmesi sağlanmıştır. Bu da aslında çalışmaların ve gelişmelerin neredeyse tamamının sermaye için öneminin daha fazla olduğunu, bireylerin bir tür tamamlayıcı işlev gördüğünü gözler önüne serer. Üretim süreçlerinde sermaye sahibi üretim araçlarına sahip olmakla işçilerin üzerinde tahakküm gücünü elinde bulundurması gibi, enformasyon ve iletişim teknolojisinde de üretici şirketlerin birey üzerinde bir tahakküm gücü mevcuttur. Bu da bireylerin şirketlerin karar alma mekanizmalarından doğrudan etkilendiğini açığa çıkarır ve bireyleri kendi yaşamının öznesi olmaktan çıktığını belirtir.

Belirsizliğin hükümrancılığı altında yaşanan bireyler modern sonrası dönemde, başı ve sonu olmayan bir doğrunun ortasında yer alır. Bu asla bitmeyen bir başlangıcı

ve asla sonu gelmeyen bir süreci imler. ‘Parçalanmış olan orta’da yaşamak Bauman için başka bir yerin mümkün olmayışından ileri gelir (2001a: 104). Bugün, ortada yaşamak, orada ikamet etmek herkesin ortak kaderidir. Çünkü katı modernlikteki stabil olma durumu daha sonra kaygan bir zeminle, kendisini iptal eden bir süreçle, hareketle, her an gelen bir enerji vasıtasıyla sarhoş olmakla ikame edilir. İhtiyaçların kayganlığı ve sürekli değişebilirliği, bir saplantı haline dönüşerek ve büyüyerek tatmin edilemez olur. Bauman, yaşadığımız hayatın belirli parametrelerini ve imgelerini görünür kılarak akışkanlık metaforunu ortaya atar. Ancak Bauman bunu ortaya atarken en büyük endişesi bu hal altındaki insanlık durumunu nasıl ortaya koyması gerektiğidir. Bunlara dair pek çok şeyi ileride açıklayacağımız gibi dile getirse de eski yöntemlerin artık işe yaramadığı, öğrenilmiş ya da edinilmiş yaşam kiplerinin şu anki insanlık durumuna uygun düşmediğini bir kesinlikle bildiğini dile getirir (Bauman, 2019: 11). Çünkü modern öncesi ve modernliğin ilk zamanlarında görülen pratikler, iyice bozulmuş, yalnızca onlarla yaşamı sürdürmek bugünün dünyasında imkân olmaktan çıkmıştır. Dolayısıyla belirsizlik, mevcut anda olduğu gibi gelecekte de her şeyi gölgeleyen bir şeye dönüşmüştür. İnsanlığın gelişim çizgisine direnmek mümkün olmadığından, bunlara ayak uydurmaya çalışmak da çözüm olmaktan uzaklaşmıştır. Her durum, duygu yenisiyle ikame edilmiştir.

Yaşam kalitesi ve hayatta kalma şeklinde karşımıza çıkan insanlık durumu modernlikle beraber farklılaşmış, sınırları muğlak hale gelmiştir. Biyolojik ve fiziksel güvenlik hali, mutlu olma ve mutluluk peşinde koşma ile değişmiştir³. Yaşam kalitesini sabitleme, yaşam kalitesini yükseltme olarak anılan şeyin kendisi, sürekli riskler ve doğal olarak riskleri yok edecek kampanyalara eşlik etmiştir. Yaşam kalitesinin en önemli ve sabit özelliği ise ulaşılamaz bir imge olarak post-modern dünyanın içinde yer alması ve sürekli bir biçimde değişmesidir (Bauman, 2001a: 110). Lyotard, post-modern süreçlere girildiğinde bilginin konumunun değişmesinden kaynaklı olarak bütünlüğün bozulduğundan dem vurur (1990: 15). Bu da her şeyin kaygan bir zeminde hareket alanı bulduğu anlamına gelir. Dolayısıyla insanlık

³ Bu noktada Ulrich Beck’in kesin bir şekilde ifade ettiği gibi günümüzdeki risklerin neredeyse tamamı imal edilmiş riskler olarak karşımıza çıkar ki riskleri yaratan bizatihi risklerin sahipleridir ve sürekli kayganlığı ve oradan oraya sürülmeyi, pazarın kendisini büyütmesinin yegâne koşulu bu risklerin varlığıdır (2011: 21).

durumundaki standartların sürekli kayması aynı zamanda yeni süreçlere yol açmıştır. Yaşanan değişimler, yaşam kalitesini ve yaşama dair her şeyi bir önceki durumdan daha muğlak hale getirmiştir. Fakat değişimin getirdiği korku sapma korkusu değil yetersizlik korkusu olarak arzı endam etmiştir (Bauman, 2001a: 155).

Demek bir süreç, bir oluş hali söz konusu. Süreci sosyal bilimler alanında yazan, düşünen herkes farklı yerlerden ele almıştır. Post-modern toplum tanımlamasına çoğu yerde mesafeye yaklaşılsa da alana dair kalem oynatan herkes mutlaka söz etmiştir. Sözelimi Giddens, her ne kadar post-modernlik tanımlamasını kullanmakta çekinceli davranmış olsa da terimin onda işaret ettiği kırılmayı, hiçbir şeyin kesin olarak bilinemeyeceğinin keşfi, tarihte ilerlemenin anlamsızlaştığı, yeni toplumsal ve siyasal gündemin oluşması olarak sıralar (2004: 50). Bu süreçlerin ve değişimlerin hepsinin yeni olduğunu kabul etse de henüz tam anlamıyla post-modern bir toplumda yaşamadığımızı ama modernlikten yine de ayrıştığımızı belirtir metni yazdığı dönemde. Fakat bugün o metnin çok ötesinde bir durumdayız ve Giddens'in sezdiği noktayı gündelik pratiklerimizde deneyimlemenin ötesinde, pratik edinmiş haldeyiz.

Metaforlar kullanmayı seven Bauman, modernlik ve post-modernlikte inşa süreçleri üzerinde dururken modernlikte bir şeyin inşası sırasında çelik ve betonunun kullanıldığını, post-modernlikte ise plastiklerin kullanıldığını söyler (2001: 112). Bu anlamda plastik eğilebilir, bükülebilir, kesilebilir olması hasebiyle akışkanlığa denk düşer. Akışkanlığı tüm eserlerinde ele alan Bauman'ın metinleri temel olarak şu üç ana hat üzerinden okunmaya müsaittir: Modernlik, post-modernlik ve küreselleşme. Modernlik olarak ele aldığı katı süreçlerin en görünür tezahürü ulus devlet olgusuyken, post-modernlik akışkan modernlikle ilişkilidir. Küreselleşme ise daha çok sermaye ile.

Bauman, akışkanlığı bildiğimiz sıvı ve gazların durumundan yola çıkarak ele alır. Sıvılar ve gazlar üzerlerine bir kuvvet uygulandığında şekilleri sürekli olarak değişir. Bir tür kuvvete maruz kalan sıvı veya gaz haldeki maddelerin bir kısmı diğer kısımlara göre sürekli ve geri dönüşsüz bir şekilde yer değiştirir. Bu, akışkanlara özgü bir özellik olan ve akış adı verilen duruma yol açar. Buna karşılık, bükülen veya sabit

bir kenar üzerinde esnemeye zorlanan katı bir maddenin içinde oluşan karşı kuvvetler herhangi bir yer değişimine yol açmaz; katı madde, serbest bırakıldığında ilk şekline geri döner (Bauman, 2019: 25). Sürekli akış halinde olan şeyler için de anındalık, dakiklik önemli bir rol oynar. Bu yüzden akışkanlıkta zaman önemli bir durumdur. Bauman, bunu şöyle açıklar: “*Akışkanlıkları tanımlamak fotoğraf çekmek gibidir ve çerçevenin alt kenarlarında hep bir tarih ve zaman bilgisi olması gerekir*” (2019: 26). Çünkü anında değişebilen, kendisini ıskartaya çıkarabilen, akan, zemin değiştiren bir şeyler söz konusu. Zemini sabitlemenin temel yolu, tek imkânlı hali, devinim halinde olan nesnenin, şeyin kendisini paranteze almak olarak görünür. Bugün açığa çıkan şeyi yarın tanımlamak, onun ne olduğunu görünür kılmak zaman geçtikçe zor bir hal alır. Bunda çok fazla uyarının, değişken süreçlerin etkisi söz konusudur. Bu yüzden olacak ki akışkan modernlik, Bauman’a göre, içinde üyelerinin davranışlarını alışkanlıklara ve rutinlere dönüştürme fırsatı dahi bulamadan hızla değiştirdiği bir toplumu imler (2018b: 7). Akışkan yaşam da bu tür bir modernlik içinde yaşanan, uzun süre biçimini yahut rotasını koruyamayan bir yaşamı. Akışkan modernlikte, bir şeyin, becerinin, başarının kalıcı varlıklara dönüşmesi güçtür. Çok kısa süre içerisinde varlık olarak görülen yükümlülüğe ve engele dönüşebilir. Geçmişte pek çok sorunu çözen anahtarlar gündelik hayatta işlevsiz kalarak, bugün hiçbir kapıyı açamaz hale gelebilir. Geleceği geçmişin gölgesinden çağırmak, geçmiş deneyimler yoluyla geleceğe dair tahminlerde bulunmak, riskli ve yanıltıcı olabilir. Bauman’ın akışkan modernitesi esasen tüm sosyal yapıların köksüzlüğüne işaret eder (Lee, 2005: 61). Akışkan modernite post-modern süreçte yaşanan bir hayatın, yeni yaşam biçimlerinin karşılığı olarak şemsiye bir kavram şeklinde değerlendirilebilir. Şemsiye kavramın içindekileri dökmeye, silkelemeye bu noktadan itibaren başlayabiliriz.

Akışkan olan şey kolay yer değiştirdiğinden, hareketini durdurmak kolay değildir. Akar, damlar, dökülür, fişkirir, taşar, sızar, boşalır ve saire. Sıvılar, katılarla temasa geçtiklerinde onu değişime uğratabilir ama kendi sıvılığından bir şey yitirmez. Katılar ise bir kere kalıba döküldüğünde bir daha şekil değiştirmez. Bu yüzden akışkan olanın şeklini korumak için sürekli bir çaba ve dikkat gereklidir. Ancak Bauman açısından başarı garantisi diye bir şey söz konusu değildir (2019: 32). Bauman’ın modernliğin yeni evresini tanımlamaya çalışırken akışkanlık kavramını kullanmasının nedeni bu noktalarda yatar (2019: 26). Oysa modernlik, kurumsallığın ve kurumların hızlıca merkezileşmesi nedeniyle katı bir görünümde (Lee, 2005: 63). Küreselleşme

ve kitle iletişimindeki korkunç ivmeyle beraber gördüğümüz merkezsizleşme, akışkan modern dünyada önemli bir role sahiptir. Küreselleşmeyi imparatorlukla açıklayan Hardt ve Negri, imparatorluğu sabit sınırları ve engelleri bulunmayan süreci, merkezsiz ve topraksız bir yönetim aygıtı olarak değerlendirirler (2003: 19). Sermaye bu açıdan küresel bir konum kazanarak, bütün kimlikleri hızla eritme ve potasına dâhil etme saikiyle varlık bulur. Bir tür oyuna benzeyen bu durumda, *“kazanma olasılığı en yüksek olanlar”*, der Bauman, *“küresel güç piramidinin zirvesine yakın olan, mekânın önemli olmadığı, mesafenin bir sorun teşkil etmediği, birden fazla yeri ev bellemiş ama tek ve sabit bir evlerinin olmadığı insanlardır”* (2018b: 10). Yani bireylerden bütün bu süreçleri içselleştirmeleri, eğer ayakta kalmak istiyorlarsa bunlara uyum sağlamaları beklenir. Üyeleri tıpkı bu küresel ağlar, küresel aktörler gibi hareketli ve süratli olması gerekir. Bu oyundaki galipleri akışkan yaşama sanatının pratisyenleri olarak değerlendirmek mümkündür. Ortak özellikleri ise belirli bir hedeflerinin ve becerilerinin olmayışı, baş dönmeleri ve yorgunluğa bağışıklık kazanmış, sersemliğe uyum sağlamış, bitmeyen seyahatlere alışmış kimseler olmalarıdır. Küreselleşme ile ifade edilen şey tam da bu merkezsizleşmeden el alır. Bauman’a göre küreselleşme fikrinin ifade alanı bulduğu yer dünyaya dair meselelerin belirsiz, tanımlanamayan, tam ele almaya çalışırken başka bir şeye dönüşen ve kendi başına hareket alanı bulan doğasıdır (2006: 69). Durum bir karmaşayı ve belirsizliği açığa çıkardığından risk ve korkunun egemen bir güç olduğunu gözler önüne serer.

Sürekli belirsizlik ve risk koşullarında yaşanan bir hayata karşılık akışkan yaşamda, insanın üzerine yük olan kaygı durumlarının hepsi; olaylara yetişememe, akıp gidenin arkasında kalma, anı yakalayamama korkularından ileri gelir. Günümüzdeki “takip et”, “takipte kal”, “bunu görmediniz mi?” gibi internet platformlarında sıkça görülen söylem biçimi anı yakalamanın önemini açığa çıkardığı gibi, anı yakalamanın mümkünmüş gibi gösterildiği bir şeye denk düşer. Her şey sürekli devimin halinde olduğu için de sürekli değişim rüzgârına ayak uydurmak için şeylerden kurtulmak, onlara sahip olmanın önünde hizalanır. Akışkan toplumun bekası ve üyelerinin refahı neyin atılacağına hızlıca karar vermekten geçer gibidir. Nitekim Bauman’ın belirttiği gibi akışkan modernlik fazlalığın, ıskartanın, atıkların ve bunların imhasının uygarlığıdır (Bauman, 2018a: 115). Refah, atık imha endüstrisi ile olan uyumla ilişkilendirilir. Böyle bir toplumda, kullan-at mantığından, yaşam tarzından kurtulabilecek hiçbir şey yoktur ve her şey bu kolların kanatları altında yaşam alanı

bulur. Atıkların nasıl yok edileceğini belirleyen imha endüstrisi, üyelerini bir oyunun içine sokarak, atılacaklar, geride bırakılacaklar saflarına oturmamayı, atıkların arasından kurtulmayı rekabet haline getirmektedir. Küreselleşmeyle beraber her şeye egemen olan ve onun boyunduruğu altında süreçlerin yaşandığı sermayenin rekabeti küresel bir arenada gerçekleştiğinden akışkan toplumun bireyleri hayli zor bir oyunun içerisinde. Bu, bir tür mayın tarlasına benzer. Her an her yerde bir patlama olacağı kesindir fakat ne zaman ve nerede olacağı bilinmez. Küreselleşmiş dünyada mayın tarlası her alana sinmiş ve kimsenin kaçacak durumu kalmamıştır (Bauman, 2019: 18). Mutlaka herkes bu mayınlara önünde sonunda basacaktır. Bunlara direnmek geldiğimiz noktada mümkün değildir. Sözgelimi bugün sermaye birikim sürecine dâhil olmamak kişinin dışında gelişen bir süreçtir. *WhatsApp*, *Messenger* gibi bir uygulamayı kullanmamak, pek çok şeyden mahrum olmak anlamına gelir. Mahrumiyet kötü ve yaşamı felç ettiğinden, bundan kurtulmayı sağlayan her şey birey için önem kazanır. Örneğin yavaşlık bir felce yol açtığından, hız bir gereklilik olarak belirir. Sermaye bu hızı perçinlemek, yavaşlığı ıskarta haline getirmek, hızı hayatta kalmanın bir çaresi olarak sunmak için bütün imkânlarını seferber eder.

Akışkan toplumda, sürekliliğin yerini ikame eden şey hız halini alır. Süreklilik, sürekli bir dönüşüm sürecine tabi olur. Doğru ve yeterli bir hızla akışkan toplumun bireyi sonsuzluğu ve mevcut anı kendi dünyası içerisinde tüketebilir kılar. Sonsuzluk bireysel yaşamın içine sıkıştırılır ve gündelik pratiklerde bunun yolunu arma görevi bireylere verilir. Böylece birey hayatının her alanda bunu görmenin peşine düşer. Bunu başaramadığında, başarı söz konusu olmasa da, peşine düşmediğinde atık ve ıskarta haline gelme korkusu baş gösterir ve sürekli hareketi güdüleyen şey de budur. Çöp ve ıskarta arasına atılmayı reddetme daha acil ve yapılması gereken, akışkan modern toplumun bireylerine enerji verecek bir şeydir. Akışkan yaşamın getirdiği kaygı ve yetişememe hali, her bireyin bir kılavuza başvurmadan kendi başına kullanabileceği araçları da beraberinde getirmektedir. Dolayısıyla akışkan modernlikte reçeteler sürekli değişmektedir. Bu yüzden de akışkan modernitede görünür olan bir başka durum ise ıskarta hayatlardır. Köklerinden edinilmiş insanların sayısının her geçen gün artmasıdır (Bauman, 2019: 19). Bauman'ın bu fikirleri günümüzde internet platformlarının sunduğu yıldız olma haline uyarlanabilir. Örneğin *Youtube* fenomenleri bir anda hayatın tüm alanlarında görünür olabilirken, aradan çok fazla zaman geçmeden yerine yenisi çıkar ve bir önceki sert bir düşüş yaşar. Bu düşüş bir

gün önce yıldız olan bireyi ıskarta haline getirir. Diğer yandan rekabetin vahşice yaşandığı bir toplum olması hasebiyle akışkan modern toplumda sermaye birikimini arttırmanın gerekliliği ön plana çıktığından, bireylerden daima mevcut olanla yetinmemeyi gösteren araçlar devreye sokulur. Sömürü süreçlerini arttıran bu durum, bir taraf için felakete dönüşebilirken bir taraf için refaha dönüşebilir. İletişim araçlarının her tarafı fethedebilmesi hali sermayeyi başka mekânlara taşıdığından, bunu olanaklı kıldığından durulan yerde durmak ıskartaya kapı aralayabilir.

Modernliğin ilk hali olarak ele aldığımız katı modernitede mekân sermaye ile yakın mesafededir. Ancak sonraları değişen koşullar bu ikiliği yerinden etmiştir. Akışkan modernitede sermaye sahibi mekâna hiçbir biçimde bağlı değildir. Gelişen ağlar ve aracı kurumlar, sermaye sahibinin her türlü yatırımı yapabilmesini, alım satımda bulunabilmesini olanaklı kılmıştır. Uzaklık ve yakınlık sermaye birikiminin ve üretim süreçlerinin modern versiyonunda önemli ve olmazsa olmaz durumdaydı. Ancak akışkan modernitede uzaklık ve yakınlık bir ölçüt olma özelliğini yitirmiştir (Bauman, 2006: 16). Sermayenin yersiz-yurtsuz bir hale gelişi onu bir tür mekandışılığa denk getirir. Sermayenin bu mekandışılığı ve yaşamın hala bir mekâna bağlılığı bir asimetriye yol açar. Gücün ya da diğer bir deyişle sermayenin dolaşımı, hareket kabiliyeti, taşınabilir olması sömürmekte ve sermayenin sömürünün sonuçlarından hızlıca sıyrılabilmesine olanak sağlamaktadır. Bu kaçış beraberinde şüphesiz pek çok olanağı getirmektedir. Böylece sermayenin eylemlerinin sonuçlarından sorumluluk duymamak mümkün hale gelmiştir. Hareket kabiliyetinin sermayeye verdiği en gözde armağan da bu eylemlerinden sorumlu olmama halidir (Bauman, 2006: 17).

Sermayenin bu yeni özgür alanı ile modern öncesi dönemde gördüğümüz derebeyliklerin, toprak ağalarının özgürlüğü aynı kapıya çıkar. İkisi de artı ürün aracılığıyla sermaye birikimi elde eder. Modernliğin katı versiyonunda toprak ağaları ikamet edilen topraktaki hayatla ilgilenmek yerine sermayeyle ve artı değer üretme biçimiyle ilgilenir. Fakat burada bir tezatlık mevcut. Endişe ve sorumluluktan sıyrılma akışkan modernitedekiyle kıyaslanacak gibi değildir, biri diğerinden tüm araçlarıyla, dinamikleriyle ayrışır. Derebeylikler, toprak ağaları, topraklarını başka topraklarla pek değiştirmez ve bu sebeple yerelliğe bağlı kalırdı. Bu yönüyle sömürü süreçlerinde bir

sansür mekanizması çalışmış, katı sınırlamalar söz konusu olmuş olurdu. Sermayeye dolaşım imkânı ve mekândışılığı sağlayan küresel dolaşım hali katı ve direnç gösterecek bir şeyle kıyaslandığında anında göç edebilir hale gelmiştir. Dolayısıyla da akışkan modernitede katı, sert, dirençli engeller ortadan kalkmış durumda (Bauman, 2006: 18). Modernliğin bu formunda katılığa zaman zaman hoşgörüyü yaklaşılır ancak katıların istenildiği anda eritilebilir olması şartıyla. Sözgelimi bir mekâna bağlı olmak da aynı şekilde her an yer değiştirebilme imkânıyla mümkün olabilir ancak. Aksi bir durum, karların hızlıca düşmesine, sermayenin durgunluğuna yol açar. Bireyler arasındaki ilişkilerde de önem kazanan bu durum, enformasyon teknolojisindeki gelişimle paralel bir seyir gösterir.

Enformasyonun genişleme alanı bulmasıyla, mesajların maliyetinin azalması zaman ve mekân birliğini kıran en büyük faktör olmuştur. Günümüzde cemaatlerin ve kolektifliğin kısa ömürlü olması, zaman ve mekân arasındaki uçurumun ortadan kalkmasıyla, enformasyonun anında yayılabilirliği ile mümkün olmuştur (Bauman, 2006: 23). Tekniğin gelişimi mekânı insan bedeninin doğal kısıtlamalarından kurtararak başka bir hale sokmuştur. Küresel enformasyon ağlarının gelişimi, inşa edilmiş mekân üzerine yeni bir tür mekân olarak *sibernetik*⁴ mekânı bindirmiştir. Fakat bu tür bir zaman-mekân ayrımının yok edilmesi, teknoloji ile sıfırlanışı toplumsal homojenlikten çok toplumsal kutuplaştırma saiki taşımaktadır (Bauman, 2006: 26). Sözgelimi bugün dünyanın pek çok müzesini evde bilgisayar başındayken gezebilmeyi olanaklı kılan bu durumdur. Aynı şekilde paranın bir mekânda tutulmasının yerini sadece rakamlardan oluşan bir ekrana bırakması enformasyonun gelişim ve dönüşümüyle açıklanabilir. Diğer yandan devletlerin bireyleri gözetleme arzusunu yerine getiren insan gücünün bilgisayar ve kameralarla ikame edilmesi bu dönüşümün bir sonucudur. Bu bağlamda, modernlikle beraber açığa çıkan ve Giddens'in modernliğin kuramsal boyutları olarak ele aldığı gözetim, mekânın şeffaflaştırılması mekânın manipüle edilerek yeniden düzenlenmesine karşılık gelir. Nitekim Michel Foucault için de gözetim fikri modern devletin en üst aşamasıdır. Öyle ki modern devlet, mekânı yeniden yaratmak yerine, panoptik süreçlerle yeniden haritalandırmış, kolay okunur bir haritasını çıkarmıştır. Bu kolay okunur, rahat ulaşılır bir hal alan

⁴ Bilgisayar kontrollü.

mekân ve zaman bireylerin yaşamı üzerinde etkili olarak onların eski bağlarını yitirmesine, pek çok yeni durumun ortaya çıkmasına yol açmıştır. Örneğin bireylerle temasın kaçınılmaz olduğu geleneksel dönemde üretim sürecinde somut el birliği ürünün ortaya çıkması için ön koşulken, bugün evden ya da bambaşka bir coğrafyadan el birliğine iletişim araçlarıyla dâhil olmak mümkündür. Bu aynı zamanda sömürü süreçlerinin de her tarafa yayılabildiğini, hatta çalışmadan da sömürünün gerçekleşebildiğini gösterir. Bireysel aktivitede gerçekleşebilen sömürü süreçlerinin önünü iletişim araçlarını kullanmanın zorunluluğu açtığından, sözgelimi sadece interneti kullanmak, bir bilgi edinmek için arama yapmak bile sömürü süreçlerine dâhil olmayı sağlar. Ama bu, istenildiğinde fiziki temasın sıfıra inmesinin de önünü açar. Dolayısıyla temasın ve cemaatin yavaş yavaş yok oluşa itildiği bir süreç mevzu bahis.

Yirminci yüzyılın sonları için Touraine, kolektivizmin yerini bireyciliğe, devrimin yerini hukuka, planların yerini piyasaya bırakmış olduğu saptamasını yapar (2010: 448). Böylelikle modern insanın Aydınlanma toplumunun bir yurttaşı ya da Tanrı'nın bir kulu değil yalnızca kendisine karşı sorumlu bir bireyi haline geldiğini ifade eder. Kendine karşı sorumlu olma, bireyin ötekine bakamaz hale gelişine yol açmakla birlikte, insanın etkileşimde olduğu her bireyden bağımsız olmayı doğurur. Günümüz kentlerinde yaşamın birliktelikte değil, sakınma ve ayrılmada anlam kazanır olması biraz da bundan kaynaklıdır. Komşuyu veya bir başkasını sevmek ya da nefret etmek mesele olmaktan çıkmış, uzak durma, yalıtılmış alanlarda yaşama sevgi ve nefret ikileminin bertaraf edilmesine olanak sağlamıştır (Bauman, 2006: 58). Her bireye yalıtılmış alanda ikamet etme şansı tanıyan bu durum, ayrı ayrı herkes için tüketim ve üretim süreçlerini de doğurarak tüketim ve üretim kapasitesini genişletmeyi sağlar. Dolayısıyla böyle bir ortamda üretilen mal ve imajlar arzuyu harekete geçirerek, tüketicileri ayartarak oradan oraya sürükler. Ancak bu arzu tatmin edilmemek üzere uyandırılır veya tatmin edildiği düşünüldüğü ilk anda yeni bir arzu baş gösterir. Bunu reklam endüstrisinin mantığında görmek mümkün. Reklamlar, bireylere sunduğu ürünü almadığı durumda bir treni kaçıracağını söyler öncelikle. Bireyin arzusunu ve bireyin psikolojik durumunu esas alarak hazırlanan reklamlar, arzuyu tetiklemenin peşindedir. Sürekli arzu mekanizması etrafında şekillenen reklam endüstrisi, varlığını tam da bu arzunun doyurulamayışından alır. Fakat arzuların peşinde koşmanın da varılacak menzili olmadığı için hareketlilik sürekli olarak

varlığını muhafaza eder. Dolayısıyla artık üretim sürecinin öneminden tüketim sürecinin önemine bir evrilme hali söz konusudur.

Modern dönemde bir üretim toplumundan bahsederken, akışkan modernlikte tüketim toplumundan bahsetmek gerekir. Giddens (2004) ve Touraine'nin (2010) belirttiği gibi uluslaşma sürecinde modern bireyler asker olarak yetiştirilirdi. Modernliğin katı halinde toplum üyelerini asker ve üretici olarak görüp onları böyle şekillendirirken akışkan modernitenin askerlere ve zorunlu iş gücüne ihtiyacı kalmamış, üyelerine en başta tüketici rolü biçerek onları şekillendirmeye meyletmiştir (Bauman, 2006: 92). Şüphesiz buradan üyelere biçilen rol üzerinden ayrıştırma yapmak yeterli değil çünkü iki toplum biçiminde de üretime ihtiyaç vardır ve tüketim elzemdir fakat üyelere dair vurgunun değiştiğini belirtmek açısından bu çıkarım mühimdir. Doğal olarak Bauman için modernlikten bir sonraki evreye geçiş bir kırılmadan ziyade vurgunun değişimiyle gerçekleşir. Bu aynı zamanda bizim modern kapitalizm çağında yaşadığımız ama post-modern koşullar altında nefes aldığımız anlamına gelir (Bright, 2010: 62). Modern sonrası toplum modern toplumun aksine üyelerinin tüketim yetenekleri üzerinde durur ve onları kullanmak ister (Bauman, 1997: 40). Tüketim bugünkü toplum koşullarında bir norm olarak üyelerin önüne koyulur. Geçmişle şimdi arasındaki bu fark üretimi temelden ortadan kaldırmış olmadığı gibi, aynı zamanda üretim yükünü sırtlayacak üyeler de yetiştirir. Fakat bu yetiştirme ve yük taşımayı öğretme biçimi tüketimin bir sonucu olarak ele alınabilir.

Akışkan modernitedeki tüketici elbette diğer bütün dönemlerdeki tüketiciden farklıdır. Bugün insanın yaşamak için mi tükettiği yoksa tükettiği için mi yaşadığı sorusu yaşam ve tüketimin bir ikileme dönüştüğüne dair bir sorudur. Akışkan modernlikte kurumlar asıl olan hiçbir şeyin tam olarak tüketicinin eline geçmemesini, hiçbir ihtiyacın doyurulmuş olarak görülmemesini ister. Dolayısıyla da hiçbir arzunun nihayete erdirilmemesini sağlamaya çalışır. Her bağlılık ve yemin bir sonraki arzu ve ihtiyaca kadar olmalıdır. Sennett bu durumu ironik bir şekilde Microsoft'un her yerde hazır ve nazır başkanı Bill Gates'in iş yaklaşımının özü üzerinden açıklayarak, geldiğimiz noktada hiçbir şeye bağlı olmamanın bir erdem olarak görüldüğünü belirtir (2011: 64).

Akışkan modernitede tüketiciler, hareket halinde olarak, arayarak ama bulmayarak bir mutluluk vaadiyle dolaşır. “*Onları bir lanete dönüştüren umutlu bir yolculuktur*” (Bauman, 2006: 95). Tüketici böylelikle hareket halinde olan bir birey olarak kodlanarak öyle kalmaya mecbur edilir. Tüketiciler, umutla çıktığı yolun sonunda küflenmiş, çoktan eskimiş ve çürümüş bir şeylerle karşı karşıyadır. Ama seçimden, bir öteki yolu arzulamaktan kurtulmanın imkânı yoktur. Seçimler arasında bir özgürlük varken, seçimden kurtulmanın özgürlüğü bireylere sunulmaz. Öyle ki akışkan modern toplumda özgürlük, kredi kartlarını edinme yaşına tekabül eder hale gelmiştir (Bauman, 2011: 56). Bu da doğrudan tüketim süreçleri ile ilişkilidir. Tüketimi olanaklı kılan, mekândan bağımsız hale getiren şeyleri akışkan moderniteki kurumlar sağlar ve bunların araçlarını üretir. Kredi kartı da bu anlamda işlev görerek, hem paranın yerini tutması hem de iletişim araçlarıyla alışveriş imkânı sunması açısından tüketimin artışını destekler.

Bauman, akışkanlığın hükümlerinde tüketicileri heyecan peşinde koşan deneyim koleksiyoncuları olarak ele alır (Bauman, 2006: 108). Öyleyse sürekli bir hareket halinde olma durumuna koşulludur deneyim koleksiyoncusu, denilebilir. Mal-tedarikçisi konumundaki birey bugün haz-koleksiyoncusu, duyum-toplayıcı, mal-tüketici koltuğuna oturmuştur (Bauman, 2001a: 155). İletişim teknolojileri aracılığıyla buna daha sonra üretketici (Fuchs, 2014; Toffler, 1980), eklenecektir. Doğru hayat, hareket halinde olan, yerinde kalmanın tatmin etmediği noktada başka yerlere doğru gitme imkânına sahip olmanın getirdiği güven ve huzur ortamına bağlı olarak kendini sunar (Bauman, 2006: 137). Modern sonrası insanın hareketsizlikle karşılaştığında duyduğu acı ve öfke hali buradan ileri gelir ki hareket etmekten men edilmiş olmak, yetersiz olmanın, aciz olmanın ve acının en güçlü simgesine dönüşür⁵.

Hareketten men edilmiş olma hali katı modern toplum koşullarında işsiz olmayla eş değerken ve işsizliğin bir sonucuyken bugün anlamı yeterince tüketemeyen

⁵ Modern hapishane sistemi tam da bu çıkarımdan doğmuş, genişleme alanı bulmuştur. Bkz: Panopticon, Pelican Bay hapishanesi örnekleri.

olarak değişmiştir. Yeterince tüketmemek yoksul olmaya karşılık gelir. Oysa yoksul, modernitenin ilk halinde işsiz olmayla karşılık bulmuştur (Bauman, 1999: 10). Demek, aynı zamanda değişimin toplumsal sonuçları modernliğin dönüşümüyle yakından ilişkili. Üstelik Bauman, “vatandaşlık” kelimesinin anlamının görevinin bilincinde bir tüketiciye doğru evrildiğini, “vatanseverlik” kelimesinin ise kendini alışverişe adanmış azimli vatandaşları kapsar hale geldiğini belirtir (Bauman, 2011: 74). Tüketim nesnelerinin sergilendiği mekânlar bir eczaneye dönüşmüştür. Alışveriş merkezlerini bir eczane olarak düşündüğümüzde, ürünlerin çoğunluğu ilaç olarak karşımızda durur ki ilacı almayan korkunç bir açlık, hastalık içinde kıvrılır (Bauman, 2011: 75). Çünkü egemen moda ve söylem, bireyleri sürekli tüketen ve yeniden üretimi sağlayan hale koşullar. Endüstri toplumunda gördüğümüz fabrika patronunun işçilere emretmesi için katı ve sert olması, disipline etmiş olması ve işçilerin itaatkâr olması istenirken, akışkan modernitede tüketicide böyle özelliklerin olması tüketim için vazgeçilmezdir. Tüketicilerin cazibeler, ayartmalar, yemden yeme doğru koşması istenir. Bunun için de bir tatminin, doyumun kısalığı ve değişkenliği öncelenir. İşselleştirilmiş bu durumlar bireylere kendini bir egzersiz olarak sunar. Bunun için elbette tüketicilerin eğitilmesi gerekir ki isteklerin peşinde koşması tüketici farkında olmadan ona öğretilmiştir. Alışveriş merkezleri bu temel üzerine kurulmuştur. Günümüzde neon ışıklarla her an gündüzmüş hissi veren plaza ve alışveriş mekânları zamanı ıskartaya çıkarmış, bireylerin zaman algısını bozuma uğratmıştır. Nitekim Bauman’ın belirttiği üzere, akışkan modern toplumun sakinlerinin tüm hayat süreçleri üzerinde ıskartaya çıkarılma hayaleti dolaşmaktadır (2018a: 115). Değişen mekânlarda, özellikle alışveriş merkezlerinde, bireyler kendilerini her şeyin mutlak hâkimi olarak görür. Tüketim nesnelerini seçen, yargılayan, hatta eleştiren hâkimler. Fakat burada sınırsız seçim arasından seçim yapmama durumu bir seçenek değildir. Çünkü akışkan modern koşullarda toplumsal yaşamda bir yer edinmek, statü edinmek, kendini tanıtmak alışveriş merkezlerini günlük olarak ziyaret etmeyi gerektirir (Bauman, 1999: 43). Dolayısıyla bir zamanlar çalışmaya mal edilen rol, tüketime devredilmiştir. Modernitenin, bireylere biçtiği kendini icat etme, kendini toplumsal sınıflar içinde tanıma görevi, ilk başta çalışma olarak, üretim faaliyetlerinin içinde yer almak olarak tanımlanırken, bunun daimi olması arzulanmaktaydı. Bunun çözümü de kariyer ve meslek sahibi olmakla karşılık bulmaktaydı. Ne var ki, artık böylesi daimi işler geride kalmış durumdadır. Yeni iş ilanları, iş koşulları belirli dönemlere karşılık gelir. Dolayısıyla devamlılıktan bahsetmek ömür boyu kimliği çalışmayla kurma durumu

geride kalmıştır. Tüketim mallarında isteğin anında yeni bir istekle ikame edilme şartı kimlikler için de geçerli hale gelmiştir. İnsanlardan yok olan kimliğin yerine derhal yeni bir kimlik için tercihte ve eylemde hazır bulunmaları istenir ki bunun mekânı da alışveriş merkezleri olarak açığa çıkar. Akışkan modernitedeki kaygan zemin bunu engeller ve bir sonraki emre kadar yasaklar durumdadır. Ne olursa olsun varlık alanı bulan her şeyin günümüzdeki emek piyasası gibi esnek bir niteliğe sahip olması beklenir. Bireyler değişime açık ve tercihte bulunmaya hazır olmalıdır. Kimliğin inşası da böyle değişime açık ve tercihte bulunmaya hazır haldedir. Ömür boyu stabil bir kimlik yerine tıpkı tüketim malları gibi her an tüketilip yok olabilecek kimlikler, sosyal statü kaygıları bu kaygan zeminden zuhur eder. Modern süreçteki kimlik sorunu kimliğin inşası ve sabitliğinin kurulması hakkındayken post-modern kimlik sorunu sabitlikten nasıl kaçılacağı hakkındadır. (Bauman, 2001a: 112). Bauman, post-modernliği yeniden tanımlamaya kalkışarak modernitenin sıvı evresi olarak ve başka bir yere yerleştirmeden yerinden edilmeyi içerdiğini belirtir (Lee, 2005: 66).

Gorz, yaşadığımız toplumda çalışmanın kendisinin değiştiğini, iş aramanın, işsiz olmanın anlamının bozulduğunu dile getirir. Gorz'a göre yaşadığımız çağda işsiz iş aramasının kendisinin bir çalışmaya, işe dönüştüğü dolayısıyla eldeki mevcut yeteneklerle yetinmeyip bireyin sürekli kendisini üretmesi, donatması gerekmektedir (2011: 22). Bugün sürekli bireylerin karşısına çıkan sertifika programlarının, uzaktan eğitim aracılığıyla verilen diplomaların para verilerek alınması iş aramak için ekstra çalışmaya karşılık gelir. Üstelik işe alımda şirketler bu programları önemli bir kriter olarak değerlendirmektedirler. Çünkü yalnızca bir diploma ya da bir beceri işe alımda yeterli gelmemekte, şirketler bazı platformların algoritma sistemini kullanarak iş arayan yüzlerce kişiden anında bir filtreleme gerçekleştirerek eleme yapabilmekteler. Sözelimi bugün *LinkedIn* gibi sitelerde şirketler açtığı bir ilana başvuran çalışan adaylarından kolayca, tek bir tuş yardımıyla filtreleme yapabilmektedirler. Bu durumu Sennett, daha önce kullandığı ama tekrar etmekten çekinmediği bir cümleyle özetler. Ona göre, gündelik hayatımızdaki iş süreçleri sürekli saksısı değişen bir çiçeğe benzerken işçi ise bununla uğraşan bahçıvana benzemektedir (2011: 84). Değişen iş süreçleri, yeni beceriler gerektirmekte ya da yetersiz kalındığında işten çıkarılmayla sonuçlanmaktadır. Bu yüzden uzun süre bir işte çalışmak çok zor görünmektedir.

Örneğin, katı modernitede Ford fabrikasında işe giren bir genç, hayatını çırak olarak sürdüreceğinden emin olabilirdi. Dolayısıyla bu bize zaman kavramına dair pek çok şey söyler. Katı modernitede zaman ufku uzun vadeliyken, akışkan modernitede zaman her şey gibi anlık ve şimdi üzerinedir (Bauman, 2001b: 34). Fordizmde vücut bulan üretim sisteminin antitezi olarak esnek uzmanlaşma gösterilebilir. Bugün yapılan araştırmalar bir işçinin ömrü boyunca en az ortalama on- on bir iş değiştirdiği yönündedir (Sennett, 2011: 21). Bundan olacak Bauman, “esnekliği” günün sloganı ve emek piyasasına uygulandığında güvencesiz, belirsiz koşullarda çalışma anlamında kullanır (2001b: 35). Akışkan modernite ya da Sennett’in deyiimiyle “esnek kapitalizm”de işçilerden seri hareket etmeleri, risk almaları, değişime sürekli hazır olmaları ve prosedürlere giderek daha az bağlı kalmaları beklenmektedir (2011: 9). Günümüzde iş hayatında risk almamak, kendini beceriksiz biri olarak görmek anlamına gelmektedir (Sennett: 2011: 94). Belirsizliğin yeni olmadığını yaşadığımız deneyimlere ve tarihsel bilgilere baktığımızda açıkça görürüz. Fakat bugün yaşanan belirsizliğin önceki dönemlerden farkı bireyselleştirmesi, bölmesidir. Üstelik bugün bir şirkete bağlı olmak, sadık kalmak, hapsolmek anlamına gelir. Güncel hayatla baş etmenin yolu olarak bireyin önüne hiçbir yere bağlanmama ve yüzeysel iş ve ilişkilere girme konulmaktadır. Artık normalleşme ya da katılık yok edilmesi gereken bir engele dönüşmüştür (Gorz, 2001: 44). İş yaşamında yaşanan etkiler, işin doğasının dönüşümü, eğilip bükülebilir bir hal alması süreçleri bir sonraki bölümde, esneklik, güvencesizlik ve belirsizlik üzerinden ele alınıp, işin işçi üzerindeki etkileri ve üretim tüketim süreçlerindeki izleri tartışılacaktır.

2.2 Esneklik, güvencesizlik ve belirsizlik

Esneklik (*flexibility*) İngilizcede 15. yüzyılda kullanılmaya başlanmış ve asıl anlamını insanların rüzgârda eğilen ağaç dallarının tekrar eski hallerine geri dönmek yönündeki gözleminden almıştır. Fakat 21. yüzyılda eğilip bükülebilir insan gücünün değişen koşullara uyum sağlaması ve bunlardan zarar görmemesi kelimenin ilk anlamına karşılık gelir. Günümüzde toplumlar daha esnek kurumlar ve akışlar oluşturarak rutinin, tek tipin, aynılığın kötülüklerini yok etmenin yollarını aramaktadır (Sennett: 2011: 47). Esneklik, akışkan modern dünyaya ayak uydurmanın yegâne

koşulu haline gelmiş bulunmaktadır. Bu bir anlamda sürekli bir şekilde değişime hazır bulunmak anlamını da içerir (Bauman, 2011: 8).

İlk zamanlar, modernlik öncesi dönemde esneklik girişimcilik ve erdemle anılır (Sennett, 2011: 48). Ancak bugün esneklik daha çok bir rekabetle karakterize edilir. Rekabeti vahşileştiren küreselleşme süreci işletmeleri hızla değişen piyasaya ayak uydurmaya zorlayarak, istihdama dair engellerin ve hukuki düzenlemelerin gevşetilmesi için girişimlere itmiştir. Sermayeyi yerel sınırlardan, gümrük duvarlarından kurtaran hukuki düzenlemeler, enformasyon dolaşımı sermayenin emeğin ucuz olduğu ülkelere akmasını sağlamıştır. Bu yönüyle esneklik, işletme evreninde işten çıkarma, işin tanımını eğip bükme, kuralsızlaştırma olarak belirginleşir. Çalışanlar için ücretin değişmesi ve çalışma zamanının belirli olmaktan çıkmasına karşılık gelir. Varoluşun tüm boyutlarını ekonomik ölçütlere göre düzenleyen bir akıl biçimi olarak neo-liberalizm, Brown’a göre hayatın tüm alanlarını ekonomikleştirerek her şeyin yeniden yapılandırılmasını, risklerin bireyselleştirilmesini, iş sürecinin hayatın tüm alanına yayılımını kapsamaktadır (2018: 13). Devletin yükümlülüğünde olan her şey bireyin omzuna yüklenerek birey olmayı öğütleyen bu akıl biçimi, bireyleri pazarın aktörü haline getirmektedir. Tüm bireysel süreçler şirket mantığıyla kar-zarar hesapları yapılarak açıklanmakta, temel insani dinamiklere bu öncelik hâkim olmaktadır (Brown, 2018: 25). Ancak bu durum yaşanırken bireyin özgürlüğü ve özgür olarak bireylerin eylemde bulunması siyasal söylemin merkezinde yer almaktadır. Esnekliğin ve değişime açık olmanın özgür eylem için bir gereklilik olduğu, modern öncesi dönemde önemli bir alana karşılık gelir. Fakat bugün yeni üretim ve tüketim biçimleri özgürlük arzusuna ihanet eder hale gelmiştir. Bugün esneklik arayışı ve rutine karşı isyan bireyi özgürleştirecek koşullar yaratmak yerine yeni denetim, iktidar ve kontrol mekanizmaları yaratmakta. Bunun yanı sıra denilebilir ki esneklik düzensizlik yarattığı gibi sınırlamalardan kişiyi kurtarmaz, bunu sağlamaz. Oysa ilk dönemde bu, bireylerin tercihte bulunabilmesi açısından ve karakter oluşumu bağlamında önem arz etmekteydi.

Bauman’a göre günümüzün sloganı ‘esneklik’ olmuştur ve işgücü pazarına uyarlandığında bu slogan, iş kavramının artık geçerliliğini yitirdiğine işaret etmektedir. Esneklik, herhangi bir güvencesi olmayan, sıkı bağlar ya da ileride

yükselme ümidi sunmayan, belirli tarihli veya esnek sözleşmelerden, önceden haber vermeksizin ve tazminat ödemeksizin işten çıkarmalardan başka bir şey vaat etmeyen işler şeklinde karşımıza çıkar (Bauman, 2019: 236). İşin yerini kısa vadeli veya periyodik olarak yenilenen sözleşmeler ya da ortada bir sözleşme olmadan verilen işler alır. Çalışanların ‘ikinci bir bildirim kadar’ koşuluyla işe alındığı dönemin başladığını bildiren Bauman, iş hayatının, esneklik yüzünden ağzına kadar belirsizliklerle dolu olduğunu söyler (Bauman, 2019: 217). Bu görüşe göre, Fordist üretim sistemine has olan çalışmanın ve emeğin anlamı kaybolmuştur. Çalışma iynin ve kötünün ötesinde, dışında bir yere taşınmıştır. Sendikacılık gibi faaliyetler de esneklikle birlikte ortadan kaybolmuştur. Demek parçalanmış bir yapı söz konusu, parçalanmakla kalmayan ama aynı zamanda parçalayan. Parçaladığı için de birleştirmeyi imkânsız kılan. Geleceğe dair tahayyülü rafa kaldıran. Dolayısıyla bu tür bir algılayış bireylerin iş yaşamından anlamlı bir bütün oluşturmalarını da engeller (Sennett, 2011: 129). Modernitenin geçirdiği dönüşümü geniş bir perspektiften ele alan Toffler, üçüncü dalga olarak adlandırdığı endüstri sonrası toplumda işin esnekleşmesi sonucu işçilerin daha çok değişiklik ve yeni düzenlemelerle baş etmeyi öğrenmeye zorlandığını söylemektedir (1996: 425). Bununla kısa vadeli pratiklere işaret eden Toffler’den yola çıkarsak denilebilir ki esneklikle yönetilen bir hayatta yaşam stratejileri ve planları da haliyle kısa vadeli hale gelir (Bauman, 2019: 205). Sennett, kısa vadeli plan ve hedeflerin yaşamın belirgin karakteri haline gelmesinden ötürü, her şeyin parçalı olduğuna ve bağlılık, sadakat gibi durumların ortadan kalktığına inanır (2011: 25). Bauman’a göreyse istihdam kısa vadeli ve istikrarsız hale geldiğinde karşılıklı vefa ve bağlılıkların yeşermesi ve kalıcı olması mümkün değildir (2019: 219). Sözgelimi günümüz aile biçimine baktığımızda bağlılığın, sorumluluğun, güvenin tesisi için gerekli olan temel şey uzun vadeli bir süreçtir. Fakat bugün bunların tamamı ıskartaya çıkartılarak, her an bir zemin kaymasından dolayı ve her şey kısa vadeli olduğu için bir rutin, bir alışkanlık gelişmemekte. Çünkü temelde yeni ekonomi, zaman içinde oradan oraya giden bir işçiden, bir iş sürecinden beslenmektedir. İşverenler işçilerden değişik koşullara uyabilen, sorumluluktan kaçmayan, esnek bireyler olmalarını gerektiğinde yeni bilgiler edinmek için iş değiştirmesini ister (Toffler, 1996: 426). Bilginin önemini açığa çıkaran bu bakış açısı, bilginin üretim ve emek süreçlerindeki rolünü açığa çıkarır. Çünkü işten çıkarmanın sebebi bilgi eksikliği olarak görülüyorsa, bilginin şirket için önemi de vurgulanmış olur. Dolayısıyla bilginin değişen konumu

ve yapısı işçi için, emek gücü için bir belirsizliği beraberinde getirir. Aynı zamanda da belirsizliği besleyen bir güç olarak bilginin konumunu gözler önüne serer.

Bir itiraz gelebilir bu noktada, belirsizliğin her zaman olduğuna dair fakat buradaki belirsizlik, geçim kaynakları ve geleceğe yönelik yatırımları mahveden durumlardan daha farklıdır gerek sebep gerekse de sonuç açısından. Günümüzdeki belirsizlik şiddetli bir bireyselleşme hareketi şeklinde zuhur eder. Birleştirmekten çok bölen, ertesi gün kimin hangi bölümde uyanacağı bilinmeyen, ‘ortak çıkarlar’ fikrinin gittikçe rafa kalktığı bir süreci kapsar (2019: 218). Güvencesizlik, dengesizlik ve kırılganlık günümüz yaşam koşullarının en yaygın özellikleri olarak karşımıza çıkarken, bu tür koşullarda çalışanlar için Standing (2019), prekarya kavramını kullanır. Standing, 1970’li yıllarda iktisatçıların neo-liberal söylemi siyasetçilere dayatarak kalkınma ve büyümenin temel koşulu olarak rekabeti hayatın tüm alanlarına yayması gerekliliğini kabul ettirdiğini söyler (2019: 11). Elbette kilit noktanın çözümünde yine sermaye birikimine yol açan emek gücünün esnekliğinin artırılması şartıyla bu söylem dayatılır. Bu da riskin ve güvencesizliğin emek gücüne ve onların ailelerine sirayet etmesi anlamına gelir. Standing, bunun sonucunda herhangi bir istikrara sahip olmayan ve kürenin her tarafına yayılmış küresel bir prekaryanın ortaya çıktığını söyler. 1980’lere gelindiğinde neo-liberal söyleme emek piyasasında esnekliğin sağlanmasının maliyetleri azaltacağı, aksi halde şirketlerin üretimini emek maliyetlerinin düşük olduğu yerlere kaydıracağı saptamaları yapılır. Esnekliğin pek çok boyutu mevcut bu anlamda. Ücret esnekliği, ücretlerin düşürülmesi anlamına gelirken, istihdamda esneklik firmaların istihdam düzeyini düşürmesi ve azalması anlamına gelmektedir. İş esnekliği ise çalışanların belirli bir yerden başka yere transfer edilmesi, vasıflarda esneklik ise işçilerin vasıflarının kolayca ayarlanması anlamına gelir (Standing, 2019: 19). İstikrarsızlık ve durgunluğun sebebinin esnekliğin olmamasına bağlayan neo-liberal iktisatçılar açısından her şeyin çözümü emek sürecinde yukarda sıraladığımız yapısal reformların yapılmasıdır. Ama aslında çözüm olarak öne sürülen reformlar emeği prekerleştirir, güvencesizlik, belirsizlik ve güvensizlik çalışanların ortak deneyimi haline gelir. Teknolojik ilerleme, verim yükseltme çabaları aslında daha az iş olanağı anlamına gelir. İşsizliği doğuran süreç aslında daha az güvenlik ortamına tekabül eder. Bauman’a göre güvenli şirketlerdeki güvenceli işler, pek çokların anılarında kalmıştır. Çünkü ne bir işe kabul edilmeyi, ne de kabul edildikten sonra o işte kalıcı olmayı garantileyecek beceri ve deneyim

kalmıştır (Bauman, 2019: 236). Sennett bundan olacak bugünün kapitalizminde ayırt edici nitelik olarak emeğin yerinden edilişini ele alır (2011: 21).

Standing, emek piyasasındaki esnekliğin 1980'lerden sonra başladığını dile getirir. Standing'e göre, esnekliğin pek çok boyutu vardır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi ücret esnekliği, ücretlerin düşürülmesi; istihdamda esneklik, firmaların istihdam oranlarını keyfi bir şekilde düzenlemesi ve istihdam güvenliğinin azalması; iş esnekliği, çalışanların şirket içinde transfer edilmesi; vasıflarda esneklik ise işçilerin vasıflarının kolayca ayarlanması anlamına gelmektedir (2019: 19). Emek noktasında meydana gelen esneklik eşitsizlikleri arttırarak, endüstri toplumunun temelindeki sınıf yapısını değişmesine yol açmıştır. Bu şekilde emek faaliyeti gerçekleştirenleri Standing, prekarya kavramı ile ele alır. Prekarya terim olarak ilk defa 1980'li yıllarda Fransız sosyologlar tarafından geçici ve mevsimlik işçileri tanımlamak için kullanılmıştır (Standing, 2019: 24). Ancak prekarya daha sonraları belli bir toplumsal sınıfa işaret etmekten çıkmış, tüm toplumdaki istihdam biçimlerini kapsar hale gelmiştir. Geçiciliğin ve belirsizliğin yaşamın tamamını kuşatmış olmasıyla bütün insan eylemleri bunun hükümlerine altına girmiştir. Standing'in işaret ettiği noktada bugün enformasyon ve iletişim teknolojilerindeki gelişimle iş yapma süreçleri uzağa taşınmış, emek gücünün kullanım alanı fabrikadan ev içine genişlemiştir. Fakat yalnızca iş süreçleri değil, üretim ve tüketim süreçleri de aynı dönüşüme tabii olmuştur. Bauman'ın kavramlarıyla düşündüğümüzde de esnekliğin ve güvencesizliğin akışkan modern toplumda yaşamın bir göstergesi haline geldiğini görürüz. Bu yüzden de sadece emek süreçleriyle değil topyekûn bir yaşam tarzıyla ilişkilidirler. Tüketim süreçlerinden bireyselleşmeye, mekândan kolektifliğe her şey esneklik, belirsizlik ve güvencesizlikten nasibini almıştır. Bu konuyu biraz açtıktan sonra Standing'in kavramlarına tekrar geri döneceğiz.

Mevcut anı ve değerleri iskartaya çıkaran, değiştiren ve süresizliği süreklilik olarak kodlayan akışkan modern toplumda telaşlı adımlara ayak uydurmanın, doğru yerde durmaktan emin olmanın koşulu her gün yeni kanıtlara ihtiyaç duymaktan geçmektedir. Güvencesizliği ve esnekliği bu anlamda değişen, rotasını koruyamayan, her şeyin kısa vadeyle yönlendirildiği bir süreç olarak ele alabiliriz. Belirsizlik bu süreçlerin doğurduğu, geleceğe dair bir endişenin sonucu olarak ortaya çıkar.

Dolayısıyla akışkan modern toplumda bireyler değişim rüzgârına ayak uydurmak için tüketim mekânlarını gezmeyi, her an tüketmeyi bu endişe ve güvensizliğin çözümü olarak görmektedir. Bauman'ın ifade ettiği gibi zamanın koşup kaçarken çıkardığı sesler, bir alarmın habercisi gibidir (Bauman, 2018b: 15-16). Bu alarm bireylere hemen, anında bir şeye koyulmazsanız uçacak olanı yakalamanız gitgide imkânsız hale gelir, demektedir. Her şeyi tüketime indirgeyen bu yaşamda, tüketim nesneleri kullanıldıkları esnada kullanışlılıklarını, parıltılarını, cazibelerini kaybeden nesnelere dönüşürler (Bauman, 2018b: 17). Her şey tüketim değerine indirgendiğinden, tüketildikten hemen sonra işlevsizleşir, ıskarta haline gelir. Dolayısıyla bireye işlevsizleşen nesnelerin yerlerini boşaltma, yeni tüketilecek nesnelerle ikame etme fikrini aşılar. Akışkan modernliğin bir tezahürü olan atık derhal imha edilmelidir ki yerlerine yeni atıklar eklenebilsin. Akışkan yaşamda bireyler, kaçıp giden treni yakalayamamanın utancından kurtulmak adına, şeylerin doğasında mevcut olan sadakatın yerini her an tetikte olmayla ikame etmektedir. Dolayısıyla bireyin tüketim süreçlerini içselleştirmesi için akışkan modern dünyada sadakat gururla değil, utançla karşılık bulmaktadır. (Bauman, 2018b: 17). Mesela bir kültüre, bir değere, bir insana olan bağlılık utanılması gerek özelliklerdir. Geçmiş olarak adlandırılan zaman diliminde değer olarak görülen ve sadakat gösterilen neyse mevcut anda utançla karşılık bulur. Oysa modern öncesi dönem için geçmiş, geleceği düzenlemenin bir yoluydu (Giddens, 2004: 105). Ancak akışkan modernlikte durum tam tersi bir hal almıştır. Örneğin, bir cep telefonunun yenisi çıkmışsa her yerde yeninin özellikleri vurgulanıp yeniye sahip olmanın değeri ön plana çıkartılarak eldeki kıymetsiz olduğu hatırlatılır.

Tüketici toplum modelinde mühim olan hiçbir şeyin kesin olarak benimsenmemesi, hiçbir nesnenin bağlılığa mazhar olmaması, ihtiyacın ne şartla olursa olsun karşılanmış görünmemesidir. Asli ve mutlak olan tek şey geçicilik ve uçuculuktur (Bauman, 1997: 42). Akışkan modern toplumda geçiciliğin yenilik takıntısına karşı yerleşik bir değeri söz konusudur (Lee, 2005: 66). Bugünkü toplumun en görünür ve davranışsal ilkesi Bauman'a göre hazzın geciktirilmesidir. Bir şeye dair arzu, umut olarak kaldığı sürece etkili olabildiğinden umudun sona ermesi akışkan modern toplum için bir felakete dönüşür. Arzunun bütün dinamikleri arzusunun doyurulmamasına kilitlenmiştir (Bauman, 2019: 231). Daha önceleri tatminin gecikmesi, üretenin içindeki tüketiciyi uyanık ve tetikte tutarak, tüketicinin içindeki

üreticiyi nefes almadan çalışır halde tutmaktaydı. Bu erteleme durumu, bir ahlaka karşılık geliyordu, işi/emeği başka bir şeye zemin hazırlayan bir eylem olarak değerli kılıyordu. Fakat bugün, geciktirilme ahlaki bir erdem göstergesi olmaktan çıkıp bir yük haline gelmiştir. Üretici toplumlarda hazzın geciktirilmesi emek sürecinin devamlılığını sağlarken tüketici toplumda arzunun devamlılığını sağlamaktadır (Bauman, 2019: 233). Ancak tüketici toplumdaki arzu azar azar doyurulduğunda devamlılığını sağlayabilir. Bunun yolu da asla tam olarak tatmin etmeyen tatmine, asla sonuna kadar içilmemesi, hep yarım bırakılması gereken bir ilaca benzemektedir. Tatmin süresini mümkün olduğunca en aza indirmek devamlılık için esas halini almıştır.

Tüketimde değişimi zorunlu hale getiren akışkan modern toplumda bireysellik söylemi de durmadan kendini yenilemektedir. Bauman'a göre bugün birey olmanın ne demek olduğunu kime sorarsak soralım diğerleri gibi olmamak gibi bir cevap alırız (2018b: 26). Bauman, bunun bir paradoks olduğunu, çünkü bireye başkaları gibi olmamayı hatırlatan şeyin, farklı olmaya iten gücün kaynağı bireye benzeyen ötekilerdir. (2018b: 26). Paradoksun bir yönü birey olun çağrısını yapanın, telkinlerde bulunanın aslında söylemsel olarak kurduğu farklılığın bir yanılsama olmasından kaynaklamasıdır. Her başkasına benzemeyin, kendiniz olun diyen söylem hitap ettiği bireyleri bir örnek kılmak için tüm ikna stratejilerini harekete geçirmektedir. Homojenleşme bir tür kalabalıktan farklılaşma ve bireyleşme ideolojisiyle birlikte pazarlanmaktadır. Bunun bir söylem ve pazar ekonomisinden ileri geldiği kuşkusuz, fakat farklı olmaya dair çabanın ve huzursuzluğun sancısını göğüsleyebilmek oldukça zordur. Dolayısıyla bireyselliği ön plana çıkaran bir toplumun, diğerlerinden farklı olmayı öğütleyen bir toplumun bütün üyeleri birey olmak zorundadır. Ancak bireysellik söz konusu olduğunda hiçbir bireysel tercihten bahsedilememektedir (Bauman, 2018b: 26). Paradoks, birey olmak başkasına benzememekle mümkünken tüketici bireylerin kalabalıktan sıyrılmaya çalıştıkları ölçüde kalabalığa karışmaya mahkûm kılınmasıdır. Bugün, Bauman'a göre, birey olun diyen çağrı karşısında birey olmanın tek yolu birey olmamaya çalışmaktır (Bauman, 2018b: 27). Çünkü birey olun diyen bir çağrı karşısında ne yapılması gerektiği kafa karıştırıcıdır, bireyselliği arayan günümüz toplumu birey olmanın kılavuzunu hazır bulunan uzmanlar aracılığıyla gerçekleştirir. Bu tür bir toplumda böyle uzmanların sayısı oldukça fazladır. Kişisel gelişimden atölyelere kadar pek çok mecra bunu dillendirir. Bireyselliği bir mucize

olarak bize vaat ederler. Aydınlanma aklının getirdiği bir miras olan bireysellik, akışkan modern toplumda dönüşüme uğramış; bir yükümlülük halini almıştır. İlkinde özgürleştiren bir şey olarak belirtilirken ikincisinde bir yükümlülük, görev şeklinde belirir. Peki, neden bu kadar yükselişte bireysellik ve neden her tarafta birey olun çağrısı dayatılmaktadır? Demek zayıflayan, bozulan bir şeyler de mevcut ki durmadan bireysellik çağrısı yinelenmekte. Toplumsal ağların zayıflaması sonucu ortaya çıkmış bu çağrı, toplumsal ağın zayıflamasının aynı zamanda bir sebebi olarak da ele alınabilir (Bauman, 2018b: 31)

Akışkan modern toplum, üzerindeki yükü bireylere atarak onlara çağrıda bulunur. Sınıfsal uçurumların derinleşmesi buradan kaynaklanır. Akışkan modern toplum, küresel alt sınıflar icat ederek, onları göz önünden kaldırır, periferiye, görülmeyen bir yere hapseder. Bireyin vicdanını rahatsız etmeyecek bu kovulma, yalnızca televizyonlardan görülebilmekte, psikolojik olarak toplumun diğer üyelerini rahatsız etmeyecek bir mesafede durmaktadır. Bu küresel alt sınıflar, küresel serbest ticaretin, ekonomik ilerlemenin ve birey çağrısı yapan akışkan modern toplumun birer döküntüsü, iskartası ve atığıdır (Bauman, 2018b: 34). Oysa çok zor bir süreç olan bireysellik, akışkan modern toplumda sürekli yolda olmayı ve yolda asla mola vermemeyi gerektirir. Tavsiye ve kılavuz olarak belirtilen bireyselleşme süreci sürekli bir değişime tabi olduğundan, yaşam boyu kavgası verilmesi gereken, asla durulmayan bir süreç olarak karşımıza çıkar. Dolayısıyla böylesi bir toplumda hayat sadece bireysel olun diyen bir çağrıdan ibaret görülmektedir. Öyle ki, sürekli koşan biri etrafına yeterince dikkat edemez, diğer şeylere vakit ayıramaz. Mola söz konusu bile değildir (Bauman, 2018b: 36). Tüketimcilik buna endeksenerek, bireyselliklerini inşa etmeye çalışan kimselerin ihtiyaçlarına karşılık vermek üzere bireylere sunulur. Ancak bu noktada kendini eşsiz olarak konumlandırmak, farklı olmak hiç de kolay değildir, çağrı herkesi kapsamaktadır. Zira kitlesel olarak bireysellik oksimoron bir ifadeye karşılık gelir. Tüketim toplumu, bireysellikle aslında tüketim nesnelerine sahip olmayı kastetmekten başka bir şey yapmaz. Bu yüzden bireysellik bahsedilen sebeplerden ötürü Bauman için gerçekdışıdır (2018b: 40). Başka bir ifadeyle, liberal ekonomik, politik, kültürel sistemlerin evrildiği endüstri sonrası toplumun bireyden anladığı, bireyin özgürlüğü saydığı şey, aslında birey olmaktan çıkmaya, bireyin özgürlüğünü yitirmesine, insanın bireyleşmek yerine, kalabalığa bir farklılaşma yanılsamasıyla daha da derinden dâhil olmasına tekabül etmektedir.

Bu anlamıyla birey güvencesizlikten, belirsizlikten kendini toplu olana kapatır hale gelir. Bu hal de narsisizmle karşılık bulur. Oradan tezahür eder. Akışkan modern dünyanın sakinleri, özgürlüğe mecbur ama aynı zamanda sürekli yanlış tercih yapmaya mahkûmdur (Bauman, 2011: 116). Mevcut anın güvenilemezliği ve geleceğin belirsizliği sürekli yoldaşlar olarak durur yanlarında. Neo-liberalizmin güvencesizleştirme modelinin temelinde de bu durumdan izler vardır. Çünkü neo-liberal akıl sendikalaşmayı ve bir cemaat etrafında birleşmeyi gittikçe zorlaştırmaktadır. Artık sadece gelecekte olası bir ihtimal için çalışanın örgütlenme hali söz konusu olmadığından, bireyler daima şimdinin kâbusu altında yaşamaktadır. Şimdinin kâbusu altında yaşayan bireylerin hayatının tüm boyutları bundan şekillenerek, farklı bir bağlama taşınır. İlişkiler de “şimdi”nin içinde zuhur ettiği için bozulmaya uğrar.

İlişkileri Bauman, adı kötüye çıkmış riskler pahasına, yine de, bugün oynanmaya değer tek oyun olarak görür (Bauman, 2003: 9). Ancak Wendy Brown’a göre temiz bir ilişki kurma biçiminin geldiğimiz noktada mümkün olmayışı bir hakikat halini almıştır. Öyle ki herkes ve her şeyin ekonomikleştirildiği bir dünya düzeninde ilişkiler de temel ekonomik referanslarla açıklanır durumdadır (Brown, 2018: 32-35). Bireyselleşme süreçlerinin kapitalizmin geldiğimiz yeni evresinde sürekli üretken emeğe karşılık gelmesi çalışmanın sonraki bölümlerinde detaylıca ele alınacaktır. Şimdilik tekrar Standing’in kavramlarına geri dönüp belirsizlik ve sınırların muğlaklaşmasını ele alacağız.

Standing’in formülasyonundaki prekaryayı anlamanın yolu insanların nasıl olup da güvencesiz emek biçimlerini icra ettiğine bakmaktan geçer. Bunun sebepleri çoğunlukla güvencesiz bir varoluş içerisinde yaşayan, bu baskılara maruz kalan insanlarda güvenliğe dair, belirli bir kimliğe dair gelişim hissinin olmayışından ileri gelir. Prekaryanın çokluğu meydana getirdiği günümüzde, emek icra edenlerin çalışmaya ve işe dair algıları dil düzeyinde bir bozulma geçirerek işin adı değişir hale gelmiştir. Sözelimi hiçbir yere gitmeyen ve geleceği olmayan işlere cafcıflı isimler verilerek işin güvencesizliği örtbas edilmeye çalışılır. Örneğin gazete dağıtan kişi, medya dağıtım görevlisi adını alabilmektedir (Standing, 2019: 37). Hayatlarının sürücü koltuğuna geçmesi mümkün olmayan prekarya sınıfı, hiçbir şeyin öznesi

olmadığı için zamanın da öznesi değildir. Dolayısıyla buna kısa vadeli pratikler eşlik eder, uzun dönemli düşünme rafa kaldırılır.

Kısa vadeli düşünme pratiği, bireyselleşme süreçlerine yapılan vurgular, teknolojinin ve ağların gelişimiyle tefekkürü ve düşünmeyi imkânsız hale getirmektedir. Durmadan anlık uyarılara maruz kalan ve tatmin peşinde koşan bireylerin bireyselleşme sürecini sürdürmesi hep bir yanılgıya eşlik eder. Yanılgının sebebi buradan kaynaklanır (Standing, 2019: 39). Gelen anlık mesajları seçmedeki zorluk faydalı veya faydasız birbirinden ayırmayı bireyler için güçleştirmektedir. Bu durum zaman ve mekân arasındaki sınırın bulanıklaşmasına benzemektedir. Zaman eskiden bu kadar önemli bir mefhum değilken, zamanın tarihi modernite ile başlar olmuştur. Dolayısıyla Bauman'a göre modernite, her şeyden önce, belki de başka her şeyin ötesinde, zamanın tarihi olarak ele alınabilir (Bauman, 2019: 168). Bauman, yirminci yüzyılın son çeyreğinin mekâna karşı verilen büyük bağımsızlık savaşı olarak tarihe geçeceğini dile getirir (Bauman, 2006: 15). Zaman üzerinde etkililik mekânın fethini kolaylaştırarak hızlı yer değiştirme ve her yeri aşkın bir mekân olarak bellemeyi beraberinde getirmiştir. Yaşadığımız dünyada uzaklık o kadar da önemli değilmiş, uzaklık sanki yalnızca iptal edilmek üzere var olmuş gibi görünür (Bauman, 2006: 90). Ağır modernite, sermaye ile emeği kaçması imkânsız demir bir kafeste tutarken, hafif modernite bunlardan birini kafesten çıkarmıştır. Katı modernite karşılıklı müdahillik çağıyken akışkan modernite bağların kopuşunun, belirsizliğin, kolaya kaçışların ve umutsuz arayışların dönemi olarak okunabilir. Dolayısıyla sermaye sahipleri olarak karşımıza çıkan ve akışkan modernitede yönetenler haline gelen sınıf bu toplumda en rahat hareket edebilenlerdir (Bauman, 2019: 182). Esnekliği olumlu anlamda yaşayabilen sınıf da bu sınıftır.

Mekân prekarya için ortak kuralların benimsendiği bir alan değil, birkaç günlüğüne ziyaret edilen, vaatler yerine getirilmediğinde, hizmetler yeterli bulunmadığında anında terkedilebilen kamp yerlerine benzemektedir (Bauman, 2019: 219). Işık hızındaki iletişim evreninde, mekân, anında kat edilebilmektedir (Bauman, 2019: 177). Eylemler artık mekâna bağlı olmaktan çıkmış ve mekân önemini yitirmiştir. Zaman ve mekân ilişkisinde mekânın önemini yitirmesini Bauman şu şekilde açıklar: *“Mekânın bütün parçalarına aynı zaman dilimi içinde ulaşılabilirdiği*

“için mekânın hiçbir parçası ayrıcalıklı değildir ve hiçbirinin özel değeri yoktur” (2019: 179). Mekânın küçülmesi zamanın akışını durdurmuş, değişime uğratmıştır. Geçmişin ıskartaya çıkarılması ve geleceğe dair belirsizlik çağ insanını, nihai bir şimdinin içine hapsedmiştir. Bu tür insanlar daima stres içinde zamanın darlığından şikâyet eder ve her bir an doğrusal olmayıp parçalı hale gelir (Bauman, 2006: 101). Daima stres ve gerginlik içerisinde olan bireyler her şeyin zemin kaymasına uğradığı durumda elindekilerini de kaybetmekten korktuğu için pasif bir konuma itilir. Dolayısıyla güvencesizlik ve belirsizlik iş yaşamının dışına etkide bulunarak bütün süreçlere yayılır.

Belirsizlik tam da risklerin tahmin edilememesi, hesaplanmaması, isimlendirilememesiyle ilişkilidir. Fakat bugün hareketsizlik ve sabitlik başarısızlık olarak görülür ve sabit kalmak ölümle eş zamanlı olarak okunur. Sürekli değişen iş süreçleri sermayenin etkisiyle varılacak hedeften çok bir tür ayrılma edimiyle önem kazanır (Sennett: 2011: 91). Birey için olduğu yerde durmak, çemberin dışında olmak anlamına gelir. Bireylerin sürekli iş değiştirmesinin sermaye odaklı olması bir yana bu tür bir karar alma süreci bireylerin üzerindeki etkiyle de açıklanabilir. Bireyin çalışma hayatında esnek olmasını arzulayan sermaye, emeğin esnekleşmesini zorunlu kılarak, esnek emeğin önünü açmıştır. Esnek emek, endüstri toplumundaki emek süreçlerini unutturmak üzere yapılanmış bir emek türüdür (Bauman, 2006: 127).

Emek ilk zamanlarda taşıyıcılarından bağımsız alınıp satılamadığı için bir meta olamaz, diye değerlendirilmekteydi. Çünkü işçiler hareket etmeyince bir yere taşınamazdı emek. Bu durum emek ve sermayeyi yan yana getirmişti. Oysa şimdi bunun tersi bir hal söz konusu. Mekânın işlevsizleşmesiyle sermaye hareket serbestliği kazanmış, kendisini işgücüne bağlı olmaktan kurtarmış, sermaye sahiplerinin ve işgücünün aynı mekânı paylaşma zorunluluğu ortadan kalkmıştır. Ancak bunu henüz tam olarak kesinlemeden kaçınan Bauman, bölgesel ayrışmalar gibi, yerel unsurların iş bozucu potansiyelleri ile sermayenin hareket alanının daraltıldığını söyler (2019: 220). Buna rağmen, sermayenin eşi benzeri görülmedik ölçüde mekân bağımlılığından kurtulmuş, hafiflemiş, bağlarından ve köklerinden sıyrılmış olduğunu düşünür. Sermayenin yeni kazandığı mekân içinde hareket yeteneğinin düzeyi, pek çok durumda, mekâna bağlı politik eyleyicileri kendi isteklerine boyun eğmeye

zorlayabilmesini mümkün kılmıştır (Bauman, 2019: 220). Ancak sermayenin henüz arzu ettiği ölçüde serbestlik kazandığını belirtmek zor görünmekte. Yine de dev makineleri ve binaların yükünü üzerinden atmış sermaye, kabin bagajı içine (cep telefonu, evrak çantası, dizüstü bilgisayar) sıkışmış durumdadır. Dolayısıyla sermayenin bugün başlıca kar kaynağı maddi nesnelerden çok fikirlerdir. Fikirler bir kere üretilir ve prototipi çoğaltılarak kazanç getirmeye devam eder (Bauman, 2001b: 38). Ancak bu küresel grubun en alt katmanını oluşturan ve fabrikada çalışan işçinin sermaye gibi hareket alanı yoktur ve bir yerde bulunmaya, sermaye küreselleştikçe yerel kalmaya mahkûmdur. Dolayısıyla her biri önemli olmadığı için de her an işten çıkarılabilir ve tutunacak yeri olmadığı için de geleceği düşünme ihtimalleri mevcut değildir. Bu anlamda Gorz, modern kapitalizmin yerini maddesiz denem, zihinsel emek, bilgi sermaye, zekâ sermaye olarak adlandırılan bir sermaye değerlendirme süreçlerine bıraktığını belirtir. Artık nicelik olarak ölçülebilen klasik emek biçiminin geride kaldığını belirten Gorz, maddesiz denem bir emeğin yer kaplamaya, görünür olmaya başladığını söyler (2011: 11). Gorz'un ifadeleri bireydeki mevcut bilginin makinelerden daha önemli olduğu gerçeğini gözler önüne serer. Bu konu, izleyen bölümde detaylıca ele alınacaktır.

3. AKIŞKANLIK ve DÖNÜŞEN/DİJİTAL EMEK SÜREÇLERİ

Toplumların ekonomik, sosyal değişim ve dönüşümü emek gücünü ve emek biçimlerini de dönüştürür. Üretim sürecinin en büyük özelliği, hiçbir zaman durağan olmaması, daima genişleme ve büyüme arzusu içermesidir. Üretim sürecinin bu anlamda değişimi dönüşlü olarak toplumsal düzeni, düşünceyi ve kurumları da değiştirir. Üretim için meydana getirilen, kullanılan, üretim sırasında edinilmiş bilgiler, deneyler gibi üretim sırasında kurulan ilişkilerin tümü üretim biçimi olarak ele alınır. Üretim biçimlerinin değişmesi, dönüşmesi toplumları, üretici güçleri dönüştürmekte büyük rol oynar. Bu, Marxçı anlamda toplumların gelişim tarihini, üretim süreçlerinin gelişmesinin tarihi olarak da okunabilmesi demektir. Kapitalizmin doğasında olan sürekli genişleme, dönüşme, kendi gelişim dinamikleriyle daima bir dönüşüm sürecinin içerisinde. Kapitalist sistemin başlangıcından bugüne değin tarihsel gelişimi, emek araçlarını da çeşitli aşamalardan geçirmiş, her dönem bir öncekinden farklılaşmış ve farklı mücadele yöntemleriyle beraber zuhur etmiştir.

Toplumlar kristalize, idealize edilmiş bir görünüme sahip olmak ister her zaman. Bu isteğin kendisi toplumlardaki zemin kaymaları, yön kayıpları için yeterlidir. İsteğin yüzeye çıkıp somutlaşması için de Bauman'ın deyimiyle, çalışma etiğini (1997), bireylerin önüne koyarak, saygıdeğer bir birey olmaları için çalışmayı temel reçete şeklinde sunar. Herkesin iş sahibi olmasını, çalışmasını, işçi olmasını daha genel bir ifadeyle üretmesini sağlamak için de toplumun eksiklik ve gelişmemişliğinden dem vurup, eksiklikleri ortadan kaldırmanın tarifi olarak üretim sürecine dâhil olmayı bireylerin önüne koyar (Bauman, 1997: 29). Bu, aynı zamanda endüstriyel toplumda yaşamaya tekabül eder. İstek, endüstri toplumunun başlangıç sürecidir. Ancak kötü gidişatın sebebi olarak görülen ve kötü gidişatı ortadan kaldırmakla övünülen çalışmak, hem bir teşvik hem de bir aldatmaca olarak varlık alanı bulur. Bu sloganın, çalışın diyen sesin kendisi modern süreçlere özgüdür. Bireysel ve toplumsal kurtuluşun reçetesi olarak sunulan çalışmak, modern endüstri toplumunda üretimin can damarını oluşturur. Ancak bunları temel metinler aracılığıyla okumak, tartışmak bize daha geniş bir alan sağlar. Modernlikle beraber görülen düzenli ordu gibi fabrika modern toplumun başlıca panoptik kurumudur. Modernliğin ilk evrelerinde fabrikalar modern devletlerin araçlarını üretmiştir. Üretim hacmini genişleten fabrikada üretici güçlerin boyun eğmesi zenginlik için önemli bir faktör olmuştur. Bunun için de boyun eğdirmenin, sermaye ve emeğin metalaştırılmasının yolu, devletin zorlayıcı gücünü kullanmak olarak görünmüştür (Bauman, 1997: 33).

Bauman, ağır modernite veya Ortodoks kapitalizme özgü niyet ve uygulamaları ele alabilmek için Henry Ford'un modelini evrensel model olarak ele alabileceğimizi söyler (2001b: 32). Öyle ki Ford'un yeni ve akılcı düzeni yaşadığı dönemin eğilimlerini gösterir. Niyeti ve uygulamaları genel olarak emeği ve sermayeyi ayrılmaz bir birliktelikle birbirlerine bağlamaktır. Dolayısıyla ağır modernite emek ve sermaye arasındaki bağımlılığın arttığı, oluşmaya başladığı bir nişanlılık dönemiymiş gibi akışkan modernite evliliğinin zirvesi olarak görülebilir. Hardt ve Negri, modernleşme sürecinin emeğin tarım ve madencilikten endüstriye göçüyle tanımlandığını, post-modernleşme sürecinin ise emeğin endüstriden hizmet alanına göçüyle tanımlandığını belirtirler (2003: 298). Çalışmanın bu bölümünde Bauman'ın deyişiyle katı modernite ve ağır kapitalizm dönemlerindeki emek süreçlerine dair teorik çerçeveyi ele alacağız. Sonrasında emeğin dönüşüm süreci üzerinde durarak maddi olmayan emek, dijital emek kavramlarını ve bu alandaki tartışmaları inceleyeceğiz. Bunu yaparken zaman

zaman iletişim ve enformasyon teknolojisindeki gelişmelerin etkisi de ele alınacak olsa da bu, esasen dördüncü bölümde tartışılacak bir konu olacaktır.

3.1. Emek

Emeğin tarihine baktığımızda etimolojik olarak, 1776'da *Oxford English Dictionary*'de, toplumların maddi olan gereksinimlerini karşılamaya yönelik fiziksel çaba olarak ele alınır. Williams ise, emek (*labour*) kelimenin Latince ve Fransızcadaki kullanımlarına dikkat çekerek 1300'lerde işin yanında zahmet ve acı çekmek anlamlarında kullanıldığını, bugünkü anlamına kavuşmasının, on sekizinci yüzyılda ortaya çıktığını söyler (2018: 213). On sekizinci yüzyıla gelindiğinde emek kelimesi, sınıf ve sermaye ilişkisine dayalı kapitalist koşullar altında çalışma anlamına kavuşur (Fuchs, 2015: 51). Bu, modernitenin sermaye alanındaki görünümüne tekabül eder. Özel ve ticari işletmelerin ortaya çıkmasının yanı sıra kitlesel üretimin başlangıç çizgisi olarak da ele alınabilir. Endüstrileşmenin üretim sürecine yansımaları ile ücretli çalışma önem kazanır olmuş, hayatın her tarafına egemen olmuştur. Emeği, üretim araçlarının ve bunun sonuçlarının insanların denetiminde olmadığı, çalışmanın zorunlu yabancılaştırılmış biçimi olarak ele alırsak; çalışmayı insanların doğal ihtiyaçlarını karşılamak için doğayı ve toplumu dönüştürmek niyetiyle emek araçlarını kullandığı süreç olarak ele alabiliriz. Bu durumda emek, sınıflı toplumlara; çalışma ise tüm toplumların ortak özelliği olarak karşımıza çıkar (Fuchs, 2015: 50). Yine emeğin sermaye ile bütünleşmesi ve servetin kaynağının keşfi olarak görülmesi, emeğin verimliliğinin yükseltilmesini ve dolayısıyla sömürü süreçlerini doğurmuştur (Bauman, 2001b: 30). Artık, katı olanı buharlaştırma, kutsalı dünyevileştirme süreçleri başlar olmuştur.

Marx, emeği doğal ve zaruri bir zorunluluk olarak ele alıp, insanın doğayla alışverişini mümkün kılan, dolayısıyla da insan yaşamını sürdürmeye yarayan, toplumların varoluş koşulu olarak karşımıza çıktığından bahseder (2011: 56). Böylelikle emek, barınmanın, giyinmenin, yemenin, içmenin özetle temel yaşamsal faaliyetlerin sürdürülebilmesi ve karşılanması için gerekli bir şey olarak inşa edilir. İnsan emeği ve doğa arasındaki korelasyon da böylelikle kurulmuş olur. Toprağın

emek süreci içinde işlenmesi ve onun bir değere dönüştürülmesi emek sürecinin doğayla kurulan ilişkisinin ana argümanlarından birisidir. Diğer yandan kullanım değerinin kendisi, madde ve emeğin birleşmesinden meydana gelir. Bu da yapılan işin doğa yasasıyla uyumlu olmasına tekabül eder (Harvey, 2012: 42). Marx için doğa, işçinin üzerinde etkinlikte bulunduğu, üzerinde etkin olduğu gereçtir, “*işçi doğadan ve doğa yoluyla üretir*” (Marx: 2013: 76). Ancak doğanın ilerleyen süreçte yabancılaşması, bugün geldiğimiz noktada doğanın yok oluşu, emek süreçlerini değiştirmiş, farklı alanlarda ve yapay doğaların inşa edilmesine sebep olmuştur.

Baverman, emeği, insan türünü yaratan, bildiğimiz dünyaya şekil veren güç şeklinde ele alır (2008: 75). Emek sürecinin basit unsurları olarak Marx, emeğin kendisi, emeğin nesnesi ve emeğin araçlarını sayar ve bunlar arasında bir ayırım yapar: Bir amaca yönelik faaliyet, çalışmanın üzerinde yapıldığı nesne, söz konusu çalışmanın araçları (Marx, 2011: 182; Fuchs, 2015: 52). İnsan etkinliğinden bağımsız olarak, insanlara hazır geçim araçlarını sağlayan ürünler insan emeğinin genel nesnesi konumundadır (Marx, 2011: 183). Emek nesneleri, daha önceki dönemlerde, emek aracılığıyla nesneye dönüştürülmüş ürünlerdir. Emek sürecinde –üretim için mal ve hizmetlerin kullanım değerlerinin üretilmesi için toplumsal ve doğal koşulların dönüştürülme süreci- her şey bir şekilde doğanın öğeleridir. Dolayısıyla emek süreçleri, insan ve doğa arasındaki bir süreç olup, kullanım değerlerinin kaynağı doğa ve emektir (Harvey, 2012: 127). Emek ise emek gücünün kullanımı anlamında olup, emek gücünün kullanımı, çalışmanın kendisidir (Marx, 2011: 181; Fuchs, 2015: 54). Emek, temel olarak, insan ve doğa arasındaki ilişkiye aracılık eden, onu düzenleyen ve kontrol eden bir süreçtir. Doğanın olanaklı kıldığı “*maddelerin karşısında bir doğa gücü olarak yer alır*” (Marx, 2011: 181). Emek gücü bir nesne (toprak, evrensel bir materyal olarak emeğin nesnesi konumundadır) üzerinde kullanıldığında, bir nesne emek araçları tarafından dönüştürüldüğünde hammadde meydana çıkar. Doğanın emek tarafından dönüşümü için bu yüzden emek araçlarına ihtiyaç duyulur (Fuchs, 2015: 54). Kapitalist akıl biçimine göre doğanın dönüşümünün sonu olmadığı için de yok olan neyse anında yenisiyle ikame edilir, bu ister emek aracı, ister emek nesnesi olsun.

Emek sürecinde insanlar, emek araçları aracılığıyla emek gücünü kullanarak, emek nesnelerini dönüştürürler. Kısaca emek araçları, emek nesnesinin (hammaddenin) dönüşümü için emek gücü (özne) tarafından kullanılan araçlardır (Marx, 2011: 183). Bu tanımda emek araçlarının, üretimle sınırlı olduğu anlaşılrsa da Harvey, geleneksel araçların kastedilmediğini, fiziksel altyapı koşullarının bile insan emeğiyle üretildiğini, dolayısıyla bunun da, doğrudan olmasa da, süreç için zorunlu olduğunu ifade eder (2012: 132). Emek sürecinde neyin emeğin nesnesi, aracı, ürünü olduğu emek sürecindeki özel işleve bağlıdır. Önceden var olan emek nesnelerini ve emek araçlarını –ister doğal, ister dönüştürülmüş olsun- üretim araçları olarak ele alabiliriz. Üretim araçları, emek nesnelerinden (doğal kaynaklar, hammadde) ve emek araçlarından (teknoloji gibi) müteşekkildir. Bir kısmının ölüm uyuklarından uyandırılması, olası kullanım değerleri olmaktan çıkarılıp etkinleştirilmeleri gerekir (Marx, 2011: 186).

Burada ifade edilen şey, doğadaki emek nesnelerinin insanın kullanımında, hâkimiyetinde olduğuna dair bakış açısının diyalektik bir bakış açısı olduğudur. Fakat amaca yönelik, bilinçle, insanın emek gücünü kullanması emek sürecinde önemli bir etkidir. Bu durum emeğin basit bir insan etkinliği olmasından çok planlama, disiplin ve de üretim araçlarını kullanabilecek bir emek kapasitesi gerektirir (Marx, 2011: 182; Harvey, 2012: 130). Doğal olarak emek gücünün kullanılması, çalışmanın kendisini oluşturur (Marx, 2011: 181). Emek gücünün potansiyeli değerlendirildiğinde, emek gücü işçi haline gelir. Emeğin meta biçimine bürünmesi için ise emeğin kullanım değerlerine indirgenmesi, bir ihtiyacın giderilmesine harcanmasıyla vuku bulur (Marx, 2011: 181). Marx'ın ifadeleriyle kullanım değerinin ihtiyaca karşılık gelmesi durumu, bugün ihtiyaçların sınırsızlığı ve ihtiyaçları uyandıran tüketim mekanizmasının araçları mübadele değerinin kullanım değeri olarak algılanmasına yol açar. Yaşamı idame ettirmek için bir şeylere sahip olmak onları kullanmanın önüne geçmiş bulunmaktadır. Buradan aynı zamanda şunu söyleyebilmek mümkün: ihtiyaç olarak görülen şeyler büyük oranda bir endüstri tarafından üretilir ve tıpkı emek sürecinin bir ürün yaratması gibi bu mekanizmalar da sahte ihtiyaçlar üretir. Emek gücü yalnızca somut ürünler yaratmak için kullanılmaktan arzular üretmek için kullanılmaya evrilmiştir.

İnsan yaşamının idamesi için gerekli koşulları emek sürecinde sağlayan emek gücü, emek nesneleri, emek araçları bir araya gelerek, üretimin nesnel ve öznel koşullarını oluşturur. Emek nesnesi ve emek aracı üretimin nesnel boyutunu, emeğin kendisi ise öznel boyutunu meydana getirir. Üretici güçler olarak karşımıza üretim sürecinin doğal, teknik ve insani yönleri çıkar. Üretici güçler Fuchs'a göre insanın doğanın maddi unsurları üzerinde tahakküm kurmasına, dönüştürmesine aracılık eden bir olgudur (2015: 55). Kapitalist sistem dâhilindeki üretici güçlerini sadece zenginliği ve kullanım değerlerini üretmek için kullanılan araçlar olarak ele alırsak yanlış oluruz ki üretici güçler emeğin sömürülmesi amacıyla sömürüyü yoğunlaştırmak için kullanılan araçlardır (Fuchs, 2015: 61). Bu sömürünün araçları endüstri sonrası toplumun tamamına yayılım gösterir. Emek araçları sermayenin tekelinde olmayı sürdürerek ancak kendisini gizleyerek emek gücünün kullanımına verilir. Emek gücü bunu bir tür yaşamsal faaliyet olarak sürdürür gibi olsa da aslında olan şey emek gücünün üretim sürecinin içerisine dâhil edilmesidir.

Emeği, soyut ve somut emek olarak ele alan Marx, üreticinin maddeleşen, metalara kullanım değerini kazandıran emeği somut emek olarak, soyut emeği ise metalara mübadele değerini kazandıran, cisimleşmiş emekle başka bir ürünü özdeşmiş gibi muamele ettiren emek türü olarak ele alır (2011: 59). Dolayısıyla somut emek, emeğin kullanım değeri üretmesi; soyut emek ise değer üretmesidir. Metalar kullanım değerleri için değil, onlarda kristalleşen emeğin değeri için mübadele edilirler (Amorim, 2018: 79; Fuchs, 2014: 158). İnsan ihtiyaçlarına karşılık gelen somut kullanım değerleri, mübadele sürecinde eşit olarak kabul edilir. Mübadele sürecinde metalar bir değere indirgenir (Fuchs, 2015: 81). Marx, üretken ve üretken olmayan emek arasında bir ayırmda bulunur ve üretken emeği sermaye üreten, kapitalist için artı değer üreten emek olarak ele alır (Fuchs, 2015: 64). Ancak bu tartışmalıdır, ileride Hardt ve Negri ile Lazzarato'nun görüşleri etrafında bu tartışmalı durum ele alınacaktır. Fakat kapitalist emek süreci, emek gücünün emekçi tarafından satıldığı ve sermaye tarafından satın alındığı koşulları yöneten bir sözleşmeyle başlar olsa sözleşmeler bugün hiç olmadığı kadar anlamsız bir işlev görür (Braverman, 2008: 77). Sözleşmeleri bizzat hazırlayan sermaye olduğu için ve neo-liberal aklın egemenliğinde sermaye sınırsız bir yetki alanına sahip olduğu için emek sürecinin nerede başlayıp bittiği belirsizdir ve emek gücü kullanıldığında bile emek gücü bunu kavramakta

zorlanır. Böylece emeğin üretkenliğinin nerede başlayıp nerede bittiği de belirsizleşir, üretken olan olmayan ayrımı ortadan kalkar.

Marx'a göre her emek süreci, toplumsal sistem bağlamında bir sonuç üretir ve insan faaliyeti emek aracı yardımıyla, emek nesnesi üzerinde bir değişikliği gerçekleştirerek bir ürün yaratır (2011: 184). Dolayısıyla, yararlı bir kullanım nesnesi üretimi bağlamında emek araçları, emek nesneleri üretim araçları ve emeğin kendisi üretken emek olarak değerlendirilebilir. Üretken ve üretken olmayan emek ayrımı, emeğin sermayeye dâhil edilip edilmemesi üzerinden şekillenir. Meta üretimi bağlamında genel anlamda değer yaratan her emek etkinliği üretken emek olarak ele alınabilir. Yani genel bağlamda üretmek emek değildir, sermaye için üretken olan, sermaye için artı değer üreten bir emek üretken emektir (Karahanoğulları, 2014: 83). Ücretli emek olarak üretken emek, emek güçlerini piyasaya satmak koşuluyla sömürü süreçlerine tabiidir. Üretken olmayan emek, artı değer üretmemesine rağmen sömürülebilir. Tanım sermaye için artı değer üretimi bağlamında bu şekildeyken, emeğin ürettiği ürünün kullanım değerine göre yapılabilecek bir tanımda, sadece artı değer yaratması değil, artı değer oluşmasına ve artmasına katkıda bulunan emek de üretken emektir (s.86). Örnek olarak fabrikada çalışan bir mühendisin yeni bir bilgisayar üretmesi sermaye için alınıp satılabilecek bir şey olduğu için üretken emektir. Bilgisayarın emek gücü çalıştırılarak yeni bir ürün elde edilmesinde sağlayacağı verimlilik dikkate alındığında artı değer oluşmasına katkıda bulunan emek de üretken emek olarak değerlendirilmelidir.

Meta üretimi bağlamında genel anlamda değer yaratan her emek etkinliğinin üretken emek olması metanın ne olduğu sorusunu açığa çıkarır. Meta, insan ihtiyaçlarını gidermeye yarayan, dışsal bir nesne olarak ele alınır. Marx'a göre kapitalist üretim modelinin egemen olduğu toplumlarda zenginlik, bir meta yığını olarak görünür (2011: 49). Metaların değer olarak ortaya çıkması emeğin kendisinden kaynaklanırken, kullanım değeri olmaları hayalden kaynaklanan ihtiyaçları karşılamalarından ileri gelir (Lovell, 2006: 509). Bir şeyin yararlılığı ve ihtiyaca karşılık gelmesi onu kullanım değeri haline getirir. Metanın kullanım değeri dışında bırakılması ise bizi emek ürünleri kavramına gönderir. Emeğin ürünü dediğimiz şey, bir nesnede cisimleşmiş olan, katılaşmış olan, madde haline gelmiş emektir, bu emeğin

nesneleşmesidir (Marx, 2013: 75; Fuchs, 2015: 54). Emek ürününün kullanım değerinden soyutlanması, onun değerinin elde edilmesine yardımcı olur. Bir mal ya da ürün yalnızca soyut insan emeğinin onda cisimleşmiş olmasından dolayı bir değere sahiptir (Marx, 2011: 52). Tüm metaların ortak noktası, tamamının daha üretimlerinde cisimleşmiş olan insan emeğinin taşıyıcıları olmalarıdır (Harvey, 2012: 32). Kullanım değerinin değer ölçüsünü belirleyen nokta değerlerin özünü oluşturan emeğin, aynı emek gücü harcamasında karşılık bulur. Eşit sürede ve eşit oranda emek miktarı içererek üretilen metalar aynı değer oranına sahiptir ki toplumsal olarak gerekli emek miktarı eşit emek-zamana karşılık gelir. *“Bütün metalar, değerler olarak, yalnızca, belirli miktarlardaki donmuş emek-zamandır”* (Marx, 2011: 53).

Metalar satılmak amacıyla piyasaya sürülür ve başarılı olursa değer para formunu kazanmış olur. Piyasanın ne olduğu sorusu burada önem kazanır. Piyasayı, karmaşık mübadele alanında metaların sayısız eşdeğeri olarak ele aldığımızda evrensel eşdeğerde kristalleşecek bir meta olarak para-meta karşımıza çıkmış olur. Bunun doğabilmesi için elbette kullanım değerine yönelik arzunun, isteğin ödeme gücüyle desteklenmesi (efektif talep) gerekir. Emek, değerini parasal ücret olarak talep ettiğinden dolayı, para efektif talep olarak sermayenin dolaşım sürecine tekrar dâhil olur (Harvey, 2017: 30). Tüketici tercihi bu anlamda önemli bir role sahiptir. Fakat değerlerin maddi olmamasından kaynaklı olarak temsil aracı olmadan var olamamaları, değeri mübadele ilişkilerinin düzenleyicisi haline getiren para sistemini doğurmuştur (Harvey, 2012: 48). Bir meta, değerini parasal fiyatında ifade eder ki fiyat, metada nesneleşmiş emeğin para ile ifade edilen adıdır (Marx, 2011: 108). Para ise metanın değer ölçüsüdür. Dolayısıyla toplumsal olarak gerekli emek zaman bağlamında değer kavramı, kapitalist üretim biçimine özgü piyasa mübadelesinin kalbinde doğar. İnsan emeği ancak bir nesnede cisimleştirilirse değer halini alır. Yani donmuş olması, akışkan halde olmaması gerekir. Kapitalist ekonominin çalışma şeklini yönlendiren şey, değerın kristalleşmesini sağlayan para-biçiminin yükselişidir (Harvey, 2012: 51). Özetle kullanım değerleri maddi şeyler dünyasında, mübadele değerleri meta mübadelesinin zaman-mekânında, değerler ise piyasanın ilişkisel mekân-zamanı çerçevesinde var olurlar. Bunların üçü de birbirine diyalektik olarak bağlı ve bütünleşiktir, değerler, mübadele değeri olmadan, mübadele de kullanım değerleri olmadan var olamaz (Harvey, 2012: 52). Bunu üretim ve tüketim mantığıyla düşünersek, ihtiyaç olmadan tüketim süreci mümkün olamaz. Dolayısıyla bugünün

kapitalizmi bu noktadan hareket ederek sürekli ihtiyaçlar üretir ve ihtiyacın karşılanmaması durumunda korkunç şeyler yaşayabileceğini bireylere hatırlatır. Bunu devasa kültür endüstrisinin araçlarıyla gerçekleştirir. Reklam endüstrisi bunda önemli bir etkidir. Sermaye birikimini ve sermayeye hareketliliğini mümkün kılan endüstri sürekli bir dolaşımı arzuladığından bunu gerçekleştirmek için kültür endüstrisinin araçlarını kullanır.

Sermayeyi bir hareketlilikle ele alan Marx, sermayeyi değerlerin dolaşım süreci olarak ele alarak belli bir tarzda kullanılan para olarak ifade eder (2011: 150). Dolaşım süreci, sermayenin meta biçiminden para biçimine sonrasında ise para biçiminden meta biçimine dönüşümü için gerekli olan süreçtir (Fuchs, 2014: 159). Sermayenin artı değer üretme koşulu, dolaşımının artmasıdır. Yarattığı artı değer karşılığında mübadele edilmek üzere başka bir artı değer yaratılmasını gerektirir (Marx, 1979: 444). Sermaye doğal olarak hareket halindeki değer olarak karşılık bulur (Harvey, 2012: 105). Değer ise kapitalist toplumsal ilişkilerinin ilkesi olarak üç temel görünüm biçimine sahiptir: Meta biçimi, para biçimi, sermaye biçimi. Ancak Gorz'un deyişiyle *“ekonomik anlamda değer daima bir metanın diğer metalar karşısındaki mübadele değerini belirtir”* (2011: 28).

Sermayeyi sadece daha fazla paraya sahip olmak için kullanılan para olarak ele almak Harvey'e göre, Marx'ın benimsediği bir tanım değildir (2017: 24). Sermayeyi bir hareket halindeki değer olarak ele almak para ve diğer şeyleri konuşulur hale getirir. Sermaye olarak belli bir parayı elinde tutan kapitalist pazar yerinde iki meta satın alır: Emek gücü ve üretim aracı. Değişir sermaye olarak emek gücü, değer yaratan sermayedir ve emek üretimde belirleyici olan faktör olduğu için değişmez sermayenin değerini yeni metaya aktarır ve metaya yeni değer katar (Marx, 2011: 210; Fuchs, 2015: 499; Dyer-Witthof, 2019: 37). Emekçi kullanım değeri elde etmek için emek gücünün kullanımını belirli bir zaman dilimi için kapitaliste satar. Gelişkin bir meta mübadelesi sisteminin varlığı (fiziksel altyapı, üretim araçlarının kullanılması) sermayenin kullanımı için zorunludur. Marx, bu yüzden sermayenin para, metalar ve ücretli emeğin dolaşımının, sisteminin varlığı durumunda ve sistem dâhilinde oluşabileceğini belirtir (Harvey, 2017: 25). Bu noktada, değer bir değişim geçirir ve meta kılıfında ortaya çıkmaya başlar. Çünkü başlangıçta sermaye sadece para

biçimindedir. Sonrasında para ortadan kaybolur, emek gücü ve üretim araçları kılığına bürünür. Emekçi emek gücüne eş bir değeri, yaşamını idame ettirmek için üretir ama aynı zamanda da üretim araçlarının değerlerini ürettiği metaya aktarır (s.26). Ancak emek gücünü satmak için sözleşme imzalayan emekçi sadece kullanım değeri üretmek için çalışmaz, çalışmasının yalnızca bir kısmı, diyelim altı saati kullanım değeri içerse, geri kalan dört saati sermaye içindir ki bu dört saat karşılıksız üretimdir ve artı değeri üretir. Artı değer parasal karın temeli olarak karşılık bulur. Kapitalist üretim bu anlamıyla ikili bir karaktere sahiptir: kullanım değeri için metaların üretimi ve kapitalistin çıkarı için artı değer üretimi (Harvey, 2017: 27). Kapitalist üretim kesintisiz büyümeye tekabül eder. İş gününün uzunluğu sermayenin artı değeri için bulunmaz nimettir dolayısıyla çalışmanın ilerleyen kısmında göreceğimiz gibi sermaye çoğu durumda artı değer üretiminin olanaklı olduğu yerlere göç eder. Bu göç etme sürecinde mekân-zaman birliğinin yıkılışı ve enformasyonun kolayca aktarım süreci bulması, hayatın her alanına yayılışı etkilidir.

Kapitalist üretim biçiminde üretim araçlarına sahip olan sermaye, emek gücünü kendi çıkarı doğrultusunda ücretli emeğe dönüştürür. Bunun yanı sıra daha genel olarak sermaye, mevcut süreci bulduğu haliyle devralarak kapitalist üretim tarzı için dönüştürür, biçimlendirir (Harvey, 2017: 132). Ücretli emek bu anlamda sermayenin genişlemesi için zorunlu bir kaynak işlevi görür (Braverman, 2008: 78-80). Emeğin bu önemi yabancılaşmaya kapı aralar. Marx için kapitalist çağı karakterize eden şey, işçinin kendi bakış açısında emek gücünün kendisine ait bir meta halini alması ve bundan dolayı da emeğin ücretli emeğe dönüşmesidir (2011: 172). Sınıflı toplumlardaki çalışmanın –ki emeğe denk gelir- örgütleniş biçimi emek ürünlerine ve artık emeğe el koyma şeklinde düzenlenmiştir. Marx, nerede olursa olsun, üretim araçlarının tekeline toplumun bir kısmı sahipse işçinin kendi yaşamını idame ettirmek için gerekli emek-zamana ek olarak üretim araçlarına sahip olanların geçim araçlarını, tüketim ihtiyacını karşılamak için fazladan harcadığı emek-zaman miktarını eklemek zorundadır, der (Marx, 2011: 232). Sermayenin varlığı emeğin varlığına bağlıdır. Sermaye emek değil zenginlik yaratır ama bu sermayenin zenginliği olup, emeğin yoksulluğudur (Fuchs, 2015: 57). Emek sermaye için zenginlik yaratırken, işçi için ürettiği yoksulluktur; emek saraylar üretir ama işçi için ürettiği izbelerdir, der Marx (2013: 77). Kapitalist üretim sürecinde işçi yaşamını sürdürmek için emek gücünü bir meta olarak sermaye sahibine satar ve günün bir kısmında kullanım değeri yaratmak

için, günün diğer kısmında ise kendi için değil sermaye için çalışır. Sermaye sahibi için çalıştığı süre boyunca artı değer üretmiş olur (Fuchs, 2015: 57). Kapitalist üretim tarzı emeğin üretkenliğinde bir gelişmeye giderek işçinin kendisi için çalışmak zorunda olduğu kısmı azaltır ki kendisi için çalıştığı süre uzayabilsin ve artı değer oranı artsın (Marx, 2011: 313). Üretimin gücünün arttığı durumda işçinin yoksullaştığını, ne kadar meta üretirse kendisinin bir meta olarak o kadar ucuzladığını görürüz (Marx, 2013: 75). Artı emeğin icra şeklini genişleten kapitalist üretim mantığı, işçinin zorunlu çalışma süresini arttırıp emeğin piyasada satılıp, sermaye ve parasal kara dönüşmesini arzularken emek, bu yüzden, pek çok anlamda yabancılaştırılmış olur.

Yabancılaşma kavramına giriş için Marx, emeğin yalnızca meta üretmediğini, kendisini ve bir meta olarak işçiyi de ürettiğini bunu da meta ürettiği oranda gerçekleştirdiğini söyler (2013: 75). Bu durumda emeğin ürettiği (emek ürünü) emekten bağımsız, yabancı bir şey, kendisini öznesinden (üretenden bağımsız) ayrı bir şey olarak gösterir. Emeğin nesneleştirilmesi olarak açığa çıkan emeğin gerçekleştirilmesi, işçiler açısından hakikatin yok olması şeklinde görünür (2013: 75). Dolayısıyla işçi kendi emek ürününe yabancı bir nesneymiş gibi bir ilişki içerisine girer. Bundan bize şöyle bir sonuç çıkar: İşçi kendisini ne kadar paralarsa karşısındaki yabancı, nesnel dünya o derece güçlenir, işçinin nesnelerden yoksulluğu o derece artar (Marx, 2013: 76). Bu elbette üretimin sonucunda görülen bir yabancılaşma biçimi ama üretim ediminin icrasında da yabancılaşma görülür. Marx'a göre çalışmanın kendisi işçinin dışında, onun özsel varlığının dışında olduğu için çalışırken kendisini inkâr eder, bedenini harcayarak zihnini yok eder (2013: 78). Yabancılaşma emaresi gösteren bir başka durum da zorlamanın ortadan kalkar kalmaz işçinin iş sürecinden kaçışıdır. Üstelik işin işçiye değil, bir başkasına ait olması işçinin çalışırken başkasına ait olması olarak tezahür eder. Yani yukarıdaki ifadeleri özetlersek, birincisi *şeyin* (emek ürününün) yabancılaşması, ikincisi ise emek sürecinin yabancılaşmasıdır. Emek sürecine yabancılaşma üretim süreçlerinin hayatın tüm alanına yayılması ile katmerlenir.

Diğer ve üçüncü bir yabancılaşma biçimi ise işçinin kendisine yabancılaşmasıdır (Marx: 2013: 82). Bu durumda yabancılaşmış emek, insanın türsel

varlığını, hem doğası hem de manevi türsel özelliğini, bireysel varoluşu için bir araca dönüştürür, işçiyi kendi bedenine yabancılaştırır (s.82). Elbette bütün bu üç yabancılaşma biçimi (kendi emek ürününden, yaşam faaliyetinden –emek süreci- ve türsel varlığına yabancılaşma) dördüncü bir yabancılaşma şeklini, insanın insana yabancılaşmasını doğurur (s.83). Bugün bireyleşme süreçlerinin ana kaynağı üretim süreci olurken esasen burada önem kazanan emek süreçleridir. Çalışma ve çalışma dışı ayrımının bulanıklaşması ya da evde çalışarak artı değer üretimi, yalıtılmış alanlarda yaşama hali insanın insana yabancılaşmasının bir sonucu ve sebebi olarak okunabilir. İnsanın kendisi için geçerli olan “*öbür insanların emeğinin ve emeğinin nesnesi için de geçerlidir*” (Marx: 2013: 83). Kapitalist sistemde yabancılaşma işçiyi iki kere özgür yapar. Birincisi birbirinden tamamen farklı iki meta sahibi karşı karşıya gelerek bir ilişki kurulur. Bir yanda işçinin emek gücünü satın alarak artı değer üretmeye meyilli para, üretim ve geçim aracı sahipleri, diğer tarafta ise emek güçlerini satan ve emek satıcısı olan özgür işçiler. İki anlamda özgür işçiler, ne kendilerini üretim araçlarının parçası olarak meydana getirirler ne de üretim araçlarını sahiplenerek (Marx, 2011: 687). Bu ikili özgürlükte, işçiler hem emeklerini ücret karşılığında satar hem de mübadele sisteminde kullanacak bir şeyi olmadığı için satışta başarısız olduğunda ölmekte serbest anlamında özgürdürler. Bundan dolayı sermaye ilişkisini yaratan süreç, işçiyi kendi emek koşullarından ayıran bir süreçtir. Burjuvazi üretim araçlarını tekeline alarak işçinin emeğini sömürme gücünü elinde tutar (Fuchs, 2015: 60). Böylece servet üretmek için işçinin servetini imha eder. Kapitalizmin bu mantığı Marx’ta vampir ve kurt adam benzetmesi şeklinde zuhur eder: “*Sermaye, vampir gibi ancak canlı emeği emerek hayatta kalan ve ne kadar fazla canlı emek emerse o kadar uzun yaşayan ölü emektir*” (2011: 230).

Emeğin ve sermayenin bu durumu, Bauman’ın terimleriyle ifade edecek olursak ağır kapitalizm veya katı modernite koşullarında bu şekildeyken bugün, akışkan modernite ve hafif kapitalizm sürecinde bir dönüşüme uğramıştır. Vampirin artık en ufak hareketi emdiği bir noktaya geldiğimizden, çalışmanın ve artı ürün üretmenin yolları değişmiştir. Sermaye mekâna bağlı olma özelliğini yitirdiğinden, gezegenin her noktasında vampir hareket ve teyakkuz halindedir. Katı modernitede işçilerin geçimlerini sağlamak ve sermaye sahibinin ise üretimi arttırmak için birbirlerine aynı mekân ve zaman içerisinde bağımlı olduğunu görürüz. Fakat geldiğimiz noktada bu süreçlerin yerini yeni dinamikler almıştır. Emek sürecine dair

mutluluk vadeden her toplumsal tasarım sefaletle yol açmıştır. Bauman’a göre pek çok erdeminden hangisi için modern zamanların en üstün değeri payesini almış olursa olsun, emeğin en önemli ve değerli özelliği şekilsiz olana şekil verme, süreksiz olana zaman içinde bir varlık kazandırma gibi muhteşem, hatta mucizevi beceridir (2019: 203). Bu becerisi nedeniyle emek, geleceği ele geçirme, dizginleme ve kolonize etmeye yönelik arzuda önemli, hatta can alıcı bir rol oynayabilse de kapitalizmin bu becerileri sürekli kontrol edilebilir bir düzen noktasına çekmesi emeğin durumunu değiştirmiştir. Emeğin bu durumu, emeğin/işin bir dönem insanlığın yolunu çizirken tesadüfler yerine kendi kaderi ve doğa tarafından yönlendirilmesi gerektiren bir eylem ve her bireyin katılmak zorunda olduğu kolektif çaba olmaktan çıkması, kapitalizmdeki gelişmeye denk gelir (Bauman, 2019: 204). Fakat, şüphe ve belirsizlik kalıcı hale geldiğinde, geleceğe dair planlar birkaç hamleden öteye geçemeyen, kısa ömürlü ve değişken hale gelerek sürekliliği daha iyi bir gelecek fikrinden uzaklaştırmıştır. Böyle bir dünyada iş ve emek süreçleri eyleyicinin çizdiği yolun dışına çıkmadığı gibi düzen ve geleceği kontrol eden evrenden uzaklaşmıştır (Bauman, 2019: 206). Önemli olan her hareketin o andaki durumu ve sonuçlarıdır. Emeğin karakteri böylece dönüşüme uğramış olur. Köklerinden kurtulan “iş, katı modernite ve ağır kapitalizm çağında başat olan değerler galaksisi içinde atandığı merkezi konumunu yitirmiştir” (Bauman, 2019: 207). Artık emek süreciyle gelecek kuşaklar için yapılan katkı yerini emeğin kendi başına ve kendi içinde tatmin edici olmasına bırakmıştır. İşten icracısını soylulaştırması, daha iyi bir insan haline getirmesi ortadan kalkmış, takdir ve yüceltme yok edilmiştir. Bunların yerine, emeğin eğlenceli olması, tüketicilerin arzuları ve estetik ihtiyaçlarını tatmin etmesi oranında değerlendirilir hale gelmiştir (Bauman, 2019: 207).

Dolayısıyla emek sürecinde ve emeğin durumundaki yeni değişim ve dönüşüm süreci emek süreçlerini yeniden ele almayı gerektirmektedir. Üstelik akışkanlığa hizmet eden bilgi ve iletişim teknolojileri emeği esnek bir alana çekerek bütün sınırları bulanık hale getirmiştir. Çalışmanın izleyen bölümünde bu dönüşüm ve dolaşım süreci, maddi olmayan emek, dijital emek gibi kavramlarla tartışılacaktır. Kavramları doğuran faktör enformasyonun artan önemi ve yayılım alanlarıdır.

3.2. Maddi olmayan emek, dijital emek ve ötesi

Maddi olmayan emek kavramının kökleri *Further Antérieur* dergisi çevresinde konumlanan *post-operaismo* olarak adlandırılan otonomcu Marksizm akımına dayanır (Camfield, 2014: 175). Otonomcu Marksizm ismi, işçilerin sermayenin boyunduruğuna karşı çıkma ve son verme kudretine, işçi sınıfının yeteneklerine vurgu yapmak amacıyla kullanılır (Dyer-Witheford, 2019: 11). Ancak kavramın sosyal bilimler alanında yayılımı ve tartışma zemini oluşturması Hardt ve Negri'nin *İmparatorluk* (2003) ve *Çokluk* (2004) çalışmalarını temel alır çoğunlukla. Bu çalışmalar ise Lazzarato'nun maddi-olmayan emek makalesinden el alır.

Lazzarato, bugün değişen emek süreçlerini yapılan ampirik çalışmalar aracılığıyla yeniden tanımlar. Bu sonuçlardan yola çıktığında, metanın enformasyonel ve kültürel içeriğini üreten emek olarak “maddi olmayan emek” kavramını kullanır (Lazzarato, 2006: 142). Maddi olmayan emek kavramı emeğin iki yönüne işaret etmesi açısından önemlidir. Birincisi, metanın enformasyonel içeriği açısından maddi olmayan emek, ikincisi metanın kültürel içeriğini üreten etkinlik olarak maddi olmayan emek (2006: 142). Birincisi yani enformasyonel içeriği açısından maddi olmayan emek, doğrudan emek gücü ile ilgili becerilerin gittikçe sibernetik ve bilgisayar kullanımı gerektirdiğine dayanır ve endüstri ile hizmet sektöründeki büyük şirketlerde çalışan işçilerin emek süreçlerinde meydana gelen değişimlere vurguda bulunur. İkincisi, yani metanın kültürel içeriği bakımından maddi olmayan emek ise iş olarak kabul edilmeyen bir sürü etkinliği imler: modadan tüketime, kamuoyu belirlemekten kurmaya yönelik birçok etkinliği (Lazzarato, 2006: 142). Lazzarato bunların bir zamanların burjuva çocuklarına ait olduğunu ama 1970’li yıllar sonrasında toplumun bütün kesimlerine yayıldığını ve “kitlesel zekâ” olarak adlandırıldığını belirtir (2006: 143). 1970’li yıllar sonrasını ele alan Lazzarato büyük dönüşüme atıfta bulunarak –ki bu dönem Alain Touraine için de endüstri sonrası toplumun başlangıç çizgisidir- kol emeğinin artık kol emeği olarak yeterli gelmediği ve belli oranda entelektüel zekâ gerektirdiği çıkarımında bulunur. Bu tür entelektüel zekâ zaman birimi üzerinden ölçülemediği için Gorz’da “maddesiz emek” olarak karşılık bulur. Gorz’a göre (2011), bu aynı zamanda post-modern bir sermaye aklının yol açtığı bir durumdur.

Bugün üretkenliğin yegâne kaynaklarından bir tanesi de bilimsel emeğin, birincil ve ikincil sektörlerle bütünleşmesidir ki bilimsel emeğin piyasanın en önemli kaynaklarından biri haline geldiğini söylemek yanlış olmaz (Lazzarato: 2006: 146). Lazzarato, endüstri sonrası ekonomide görsel-işitsel üretimin, reklamın, modanın, bilgisayar yazılımlarının, kültürel etkinliklerin maddi olmayan üretimin klasik biçiminde mevcut olduğunu dile getirir (2006: 146). Maddi olmayan üretim, pek çok iş türüne özgü ürünleri bir araya getirir. Entelektüel becerilerle beraber kol becerilerini de gerektiren, girişimcilik ve yaratıcılık için bunların bir arada ve kolektif olarak kendisini kurması, ağlar ve akışlar biçiminde var olması maddi olmayan emekle doğrudan ilişkilidir. Kapitalist üretim sürecinin doğasında işçileri, birbirinin yerine geçecek, farklılaşmamış bir sınıfa indirgeme eğilimi vardır. Fakat maddi olmayan emeğin kas gücünden daha az bulunması maddi olmayan emeği bugün önemli bir konuma getirir. Bir becerinin ender bulunması iş süreçlerini zorlaştırdığından, genel beceriye sahip işçi çalıştırmak önceleri ucuzdu ve bunun için gerekli olan kolayca bulunabilirdi. (Huws, 2018: 32). Fabrika sisteminde üretimin mantığında bu vardır. Fakat maddi olmayan emeğin bileşenleri fabrika ile sınırlı olmadığından bu emeği somut bir şekilde görmek, ayırtmak zordur (Lazzarato: 2006: 146). Maddi olmayan emek, toplumun tüm kesimine ve toplumun her yerine yayılmıştır. Belli projeler için, fabrika dışında küçük üretim birimleri belirli bir iş sürecinde var olur ve düzenlenir. Sermaye ihtiyaç duydukça üretim döngüsü devreye girer. *Freelance* işler buna örnek gösterilebilir. Zaten *freelance* çalışma biçiminin doğuşu iletişim ve bilişim teknolojilerinin yaygınlaşması ile aynı zamanlıdır. Bugün görüntü, belge, ses gibi ortamların anlık paylaşımına olanak sağlayan sistemlerin yaygınlaşması ve iletişim teknolojilerinin kişisel bir üretim aracına evrilmesi bu tür çalışmayı mümkün kılmıştır. Lazzarato “metropol emeği” kavramını kullanarak, bu tür emeğin kentli olduğunu dile getirir (2006: 143). Bu tür emeğin en belirgin özelliği ise sömürüye açık, esnek ve hiyerarşik olmasıdır. Bu özellikler, şartlar altında yaşayan kesim Batı Avrupa’da prekarya olarak adlandırılır (Wright: 2018: 55; Standing, 2019). Emek örgütlenmesinde yaşanan bu dönüşüm, Fordizmden esnek üretime geçiş, entelektüel proleterin artışı toplumsal işbölümünde ciddi değişimlere sebep olmuş, buna bağlı olarak endüstriyel proletaryanın daralmasına yol açmıştır. Bunun başlıca sebebi olarak da üretim araçlarının hızlı gelişimi, hizmet sektörünün yükselişi olarak ele alınmaktadır (Özpınar, 2018: 37).

Bu tür bir dönüşümün başka görünür ve somut biçimi ise iş ve iş dışı zamanın birbirinden giderek ayrıştırılamaz bir biçim edinmesidir (Lazzarato: 2006: 147). Maddi olmayan emek bir tür öz disiplin de gerektirdiğinden, Taylorist örgütlenme biçiminden hayli uzaktır. Aynı zamanda klasik Fordizmden de. Lazzarato'ya göre, Fordizm nasıl sermayenin yeniden üretim döngüsüne tüketimi dâhil ettiyse, post-Fordizm de iletişimi dâhil etmiştir (2006: 149). Gorz da bu konuya istinaden post-Fordizm'de emekçilerin oyunlardan, gündelik hayatın bilgisinden, tartışmalardan, müzikten edindikleri “kültürel bagajlarıyla” üretim sürecine dâhil olduğunu belirtir (2011: 15). Fakat gerçeğe baktığımızda zihin ve kol emeği arasındaki katı ayrıştırmadan da öte totaliter bir süreç söz konusu. Öyle ki kapitalizm işçinin kişiliğini bile değer üretimine dâhil etmeye çalışır (Wright, 2018: 55). Sermayenin yaşamın tümünü kuşatma eğilimi, maddi olmayan emeğin üretken hale gelmesiyle emek gücünün karakterinden iş dışı zamanına kadar tüm yaşamını sermayeyi üreten bir meta haline getirir. Bu durum Sennett'ta “karakter aşınması” olarak sonuçlanır. Marx'ta işçinin iş dışı zamanı üretken olmayan emek olarak görünse de bugün işçinin hatta işçi olmayanın bile iş dışı zamanından kişiliğine kadar artı değer üretiminin içine dâhil edilmesi maddi olmayan emek tartışmasını önemli kılmıştır.

Lazzarato'nun çalışmalarını temel alarak kavramı genişleten Hardt ve Negri günümüzdeki bütün ekonomik etkinliklerin enformasyon ekonomisinin tahakkümüne ve bu ekonomi tarafından dönüştürülme eğilimine girdiğini söylerler (2003: 300). “Maddi olmayan emek” kavramı ilk kez Lazzarato tarafından ortaya atılsa da Hardt ve Negri tarafından genişletilerek endüstri sonrası toplum anlatısının merkezine yerleşir. Bu da tıpkı modernleşmenin bir önceki çağda yaptığı gibi, insan oluşun yeni bir tarzına işaret eder (Hardt ve Negri: 2003: 301). Hardt ve Negri'ye göre enformasyon ekonomisine geçiş emeğin niteliğinde ve doğasında bir değişime tekabül eder (2003: 302). Bu tür bir bakış açısı elbette, enformasyonun ve iletişimin üretim süreçlerinde asli, dönüştürücü bir rol oynadığı anlamına gelir. Bu yüzden bağlam Fordist modelden Toyotist⁶ modele geçişte de önem arz eder. Bu modeller arasındaki değişimin kurucu unsuru üretim ve tüketim süreçlerindeki iletişim sistemi ile fabrika ve piyasalar arasındaki enformasyon akışıyla ilgilidir. Öyle ki Fordist model, piyasalara karşı, yani

⁶Toyotizm, 1980'lerde Toyota'da geliştirilen, “yalın üretim” terimine atıfta bulunan bir terimdir.

üretim ve tüketim arasında, sağır bir durumdaydı. Toyotizm ise Fordist iletişim yapısının tam tersi bir şekilde işler. Toyotizme göre üretim piyasalarla sürekli ve doğrudan iletişime geçmeli, sınırlı stok bulundurulmalı ve taleplere göre anında üretim yapılmalıdır (Hardt ve Negri: 2003: 302). Toyotizm ve Fordizm tipi üretim süreçlerinde enformasyonun ve iletişimin işlevi üzerinden üretimdeki değişimleri açıklamaya çalışan Hardt ve Negri'ye göre süreçleri sadece piyasa verilerinin aktarılmasına indirgemek yanlıştır (2003: 303). Toyotist olarak adlandırılan yeni esnek üretim modelinde, işçi bir operatörden çok bir bekçiye dönüşmüştür. Bu anlamda işçi birçok robotik makineden anlamak zorunda kalmış, bu sorumluluk fiziksel becerinin yanında entelektüel beceri de gerektirmiştir (Amorim, 2018, 72). Bunun yanı sıra Toyotizmde işgücünde küçülme söz konusudur ve makineler asli bir işlev görür, işçileri hızlandırır. Fordist modelde talep doğrultusunda yalnızca siyah araba üretmek olanaklıyken, Toyotizm geniş bir renk ve aksesuar yelpazesi sunarak müşteri tercihlerini ve siparişlerini izleyerek bir alışveriş süreci gerçekleştirir (Dyer-Witheford, 2019: 69). Bulut ise Hardt ve Negri'nin altını çizdiği bu değişimlerin gelişmiş kapitalist ülkeler merkezli olduğunu dile getirir (2014: 232). Enformasyon tabanlı bir ekonomide maddi olmayan emeğin artan miktarına rağmen, sermayenin değere yönelik aç gözlülüğünün azalmadığını dile getiren Bulut, birikim sürecinin hala rasyonalite tarafından denetlendiğini, sermayenin artı değer talebi için yeni öznelliklerinin yaratılmasının hedeflendiğini belirtir (2014: 236).

Ekonominin hizmet sektöründe daha zengin bir biçimini gördüğümüz üretici iletişim modeli, sürekli enformasyon ve veri akışı üzerine kurulduğundan Hardt ve Negri, Lazzarato'ya atıfta bulunarak, hizmet üretiminin ortaya maddi ve kalıcı bir mal çıkarmamasından dolayı, bu tür emeği “maddi olmayan emek” olarak adlandırdıklarını belirtirler (2003: 303). “*Yani bir hizmet, bir kültürel ürün, bilgi ya da iletişim gibi maddi-olmayan mallar üreten emek*” (2003: 303). Maddi olmayan emek, bilgisayar işleyiş modeliyle benzerlikler göstermektedir ki bilgisayar gibi düşünme ve sürekli olarak işleyişi kendine ve olasılıklara uyarlama biçimi, emek pratiklerini dönüştürmüştür. Değişen bu emek pratiklerinde enformasyon ve iletişim teknolojileri modeline öykünme görülür. Üretimin enformatikleşmesi ve maddi olmayan emeğin ortaya çıkışının sonucunda emek süreçlerinde güçlü bir homojenleşme belirtisi de görülür (Hardt ve Negri, 2003: 304). Marx'a göre, on dokuzuncu yüz yıl üretim faaliyetlerinde emek faaliyetlerinin somut pratikleri heterojendir. Yani emek

süreçlerinin somut pratiklerden soyutlanması sonucu, soyut emek olarak gördüğümüz bir homojenlik durumu söz konusuydu (Hardt ve Negri, 2003: 304). Ancak bugün, üretimin bilgisayarlaşmasıyla beraber, somut emeğin heterojenliği azalmış, işçi emeğinin nesnesinden daha fazla kopmuştur. Ancak yazarlara göre bilgisayar modeli, hizmetlerin üretilmesiyle ilgili, iletişimsel ve maddi olmayan emeğin yalnızca bir yönünü oluşturur.

Maddi olmayan emeğin, bir başka boyutunun ve çehresinin ise “duygulanımsal emek” olduğunu belirtirler (Hardt ve Negri, 2003: 305). Rahatlık, esenlik, tatmin, heyecan gibi hisleri üreten ve işleyen bir emek biçimi olarak, duygulanımsal emek, daha çok ürünlerin elle tutulamayan anlamında maddi olmayan emektir. Kişiyi özel hizmetler, örneğin hukuki danışmanlık, ya da mahremiyet alanıyla ilgili hizmetler bu tür emeği tanımlamakta kullanılır (Hardt ve Negri: 2003: 305). Bu tür duygulanımsal emek, bunların yanı sıra bakım ve yardım işlerini de kapsar (Sayers, 2007: 447). Bu etkinliklerin hiçbiri gerçek anlamda bir maddi ürün üretmeyi amaçlamaz fakat biçimlendirici etkinliklerdir. Toplumsal ilişkileri üretmeye ve yeniden üretmeye hizmet eden maddi sonuçlara sahiptirler (Sayers, 2007: 447). Bu anlamda denilebilir ki duygulanımsal emek sosyal ilişkilerin inşası ve sürdürülebilirliği için önemlidir. Ancak sermaye ilişkileri de çoğunlukla ve aynı zamanda sosyal ilişkilerdir ki sosyal ilişkiler, hızlı ve büyük bir sömürüye olanak sağlar (Coté ve Pybus, 2014: 253).

Sean Sayers, Hardt ve Negri’nin bu tür ayrıştırmasının problemliliğini, çünkü tüm emek ilişkilerinin toplumsal yaşama duygulanımsal etkide bulunduğunu, maddi ve maddi olmayan arasındaki ayrıştırmanın eksik ve hatalı olduğunu belirtir (2007: 448). Sayers, bir başka makalesinde Marx’ın teorilerinin hala geçerli olduğunu savunur (2018: 155). Emek, Kangal için de aynı yere tekabül eder (2018: 148). Sermaye tarafından artı değer amacıyla emek gücü kiralandığında, üretken olarak tanımlanır ki maddi olmayan ya da üretken olmayan kavramının Marx’ta zaten olduğunu, emek doğrudan gelirle değiştiğinde, yani artı değer üretmediğinde maddi olmayan emektir, demektir (Sayers, 2018: 153). Marx, emek sürecinin emeğin maddi olan veya maddi olmayan niteliğiyle ilgili olmadığını, çünkü bir fiziksel aktivitenin bir durumda üretken olması söz konusuysa, başka bir durumda olmayabileceğini söyler (1998: 353).

“Aynı tür emek üretken emek de olabilir, üretken-olmayan emek de olabilir. Örneğin beş pound karşılığında *Paradise Lost*’u *Yitik Cennet*’i yazan Milton üretken-olmayan bir emekçidir. Buna karşılık, yayıncısı için sınai emek harcayan yazar üretken emekçidir. Milton, *Paradise Lost*’u, bir ipek böceği, ipeği hangi amaçla üretirse, o amaçla üretmişti. Bu onun doğasının bir etkinliği idi. Daha sonra ürünü 5 pounda sattı. Ama Leipzig’in yayıncısının yönlendiriciliği altında kitap üstüne kitap üreten (örneğin ekonomi ciltleri üreten) yazın proleter, bir üretken emekçidir; çünkü ürünü, daha en başından itibaren, sermayeye karışmıştır ve yalnızca o sermayeyi artırma amacıyla varlık kazanmıştır” (Marx, 1998: 353).

Hardt ve Negri, enformasyon ekonomisi içerisindeki hizmet sektörünün itici gücü olan maddi olmayan emeği üçe ayırırlar. Bunlardan birincisi, enformatikleşmiş ve üretim sürecini dönüştürmüş iletişim teknolojilerini bünyesine katan endüstriyel üretimle ilişkilidir. Çünkü imalat bir hizmet olduğundan üretim sürecinde maddi olan ve olmayan emek birbirine karışır ve sonuçta maddi olmayan emek halini almaya başlar. İkincisi ise, yaratıcı zekâ ve simgesel manipülasyona ayrılmış analitik işlerdeki emek, maddi olmayan emektir. Sonuncusu ise, duygulanımın üretimi ve manipülasyonu ile ilişkili olandır, insani ilişki gerektirir ve bedensel emek tarzıdır. Küresel ekonominin post-modernleşmesinde ve evriminde başı çeken bu üç tür emektir (Hardt ve Negri, 2003: 306). Sonraları Hardt ve Negri, bu üç türden birinin, endüstriyel üretimle ilişkili olan emek biçiminin, bilgisayarların üretim sürecinde enformasyon teknolojisi içermesinin maddi olmayan emek şeklinde tanımlamanın doğru olmadığını belirtirler (Hardt ve Negri 2004: 122-123; Sayers, 2007: 444; Kangal, 2018: 140).

Hardt ve Negri, bu tarz bir ayırtırmaya dair maddi olmayan emeğin sadece maddi mallar üretmekle kalmadığını, aynı zamanda toplumsal yaşamın kendisini üreten emek olarak algılanması gerektiğini vurgularlar (2003: 306). Maddi olmayan üretimin tamamında kullanılan emeğin maddi kalmaya devam ettiğini, bu emeğin diğer bütün emek türlerinde olduğu gibi bedenimizi ve beynimizi içerdiğini, maddi olmayan şeyin emeğin ürünü olduğunu dile getirerek, bu anlamda maddi olmayan emeğin çok muğlak bir terim olduğunu da ayrıca belirtirler (Hardt ve Negri: 2004: 123). Terimin muğlak olduğunu kabul eden yazarlar, yalnızca maddi mallar üretmekle

kalmayan, toplumsal yaşamın kendisini de üreten bu emeği “biyopolitik emek”⁷ olarak adlandırmanın daha doğru olabileceğini söylerler (Hardt ve Negri, 2004: 123). Böylece kapitalizmdeki ontolojik kırılma vurgulanır. Üretimin sadece şeylerin değil, ilişkilerin ve öznelere üretimi olduğuyla ilişkilendirilir. Duygulanımsal emek bu açıdan toplumsal ilişkileri ve yaşam biçimlerini doğrudan ürettiği için biyopolitik üretim olarak ele alınabilir.

Hardt ve Negri, günümüzdeki üretim ve emek sahnesinin maddi olmayan emeğin hegemonyasıyla dönüştüğünü söylerler (2004: 83). Bu yargı elbette, artık işçinin nasırlı elleriyle çalışmadığı, tarım işçilerinin yok olduğu anlamına gelmez. Hardt ve Negri’nin asıl söylemek istedikleri şey, maddi olmayan üretimin niteliklerinin emek biçimlerini ve toplumun tamamını dönüştürmekte olduğudur (2004: 83). Maddi olmayan emeğin toplumun tüm kesimine yayılmasıyla emek süreçleri daha güvencesiz, daha esnek hale gelir. Maddi olmayan emekle iş ve iş dışı zaman arasında muğlaklaşan bir süreç yaşanır. Bu bölünme fabrika çağında daha net biçimlerde görülebilirdi ama maddi olmayan emeğin hegemonyasıyla dönüşen üretim süreçleri altında bu ayrım ortadan kalkar (Camfield, 2014: 178). İş günü genişleyip yaşamın tamamına yayılır. Bununla beraber yaşanan diğer bir durum da maddi olmayan emeğin uzun süreli sözleşmeler olmadan çalışması, çeşitli görevler yapacak şekilde esnek, sürekli mekân değiştirecek şekilde hareketli hale getirilip güvencesizliğe itilişidir (Hardt ve Negri, 2004: 84).

Yirminci yüzyıldan yirmi birinci yüzyıla geçiş sürecinde endüstriyel emeğin hegemonyasını yitirdiğini söyleyen Hardt ve Negri, yerini bilgi, enformasyon, iletişim, ilişkiler ve duygulanımlar gibi maddi olmayan ürünler üreten emeğin aldığını iddia eder (2004: 122). İlişkiler, iletişim, enformasyon ortaklaşa üretilen ama ekonomik amaçlar amacıyla sermaye tarafından el konulan mallardır ve sömürü günümüzde “ortak alanın gaspı” olarak karşımıza çıkar (Hardt ve Negri, 2004: 166). Sermaye müşterekleri kendine mal ederek, sömürür (Fuchs, 2014: 172). Yukarıda belirttiğimiz gibi ilk zamanlarda maddi olmayan emeğin üç tür görünümünden bahseden yazarlar

⁷ Yazarlar, bu kavramı Foucault, Deleuze ve Guattari’nin fikirlerinden esinlenerek kullanırlar.

sonrasında maddi olmayan emeği sembolik ve duygulanımsal emek diye ikiye ayırır. Birincisi, yani sembolik emek, entelektüel ya da dilsel denilebilen, problem çözme ve dilsel ifadeler gibi emek biçimini ifade eder. İkincisi ise, duygulanımsal emek olarak kavramsallaştırılan, bedensel ve zihinsel emeğin iç içe geçtiği, rahatlık, esenlik, tutku, heyecan gibi hisleri üreten ya da işleten emek biçimidir (Hardt ve Negri, 2004: 122). Duygulanımsal emeğin artan öneminin bir göstergesi olarak iş süreçlerindeki kriterleri belirtir yazarlar: işverenin çalışanda aradığı asli vasıflar olarak eğitimi, hal ve tavırları, karakteri ve sosyal becerileri öne çıkarır. *“İyi hal ve tavırları ve sosyal becerileri olan bir işçi, duygulanımsal emekte uzman bir işçi demektir”* (Hardt ve Negri, 2004: 122).

Huws, duygulanımsal emeğin metalaşmanın gelişmesi için hayati öneme sahip olduğunu ama daha da tehlikelisi kendisinin de metalaşma süreçleriyle, dolayısıyla piyasayla karşı karşıya olduğunu belirtir (2018: 79). Maddi olmayan emeğin hegemonik karakteri ve tezahürü olarak, istihdamdaki eğilimleri, endüstri ve tarım gibi birçok maddi üretim biçiminin dünyanın bağımlı bölgelerine aktarılmasını, emek süreçlerinde maddi olmayan üretimin niteliklerinin benimsenmesini, maddi olmayan mülkiyet biçimlerinin artan önemini, üretimin biyopolitik hale gelişini belirtir yazarlar (Hardt ve Negri: 2004: 128-129). Emek, Hardt ve Negri için giderek kompleks bir hal alır. Çalışma saatleri ile uyanık kalınan süre arasındaki sınırların belirsizliği, çalışmanın diğer zamana sızma girişimleri değerin artık ölçülemez olduğuna dair bir vurgudur (Wright, 2018: 54).

Öte yandan, maddi olmayan emek kuramıyla Hardt ve Negri iş zamanı ve iş dışı zaman arasındaki ayrımın yok edildiğini, yeni bir ortaklaşma yaratıldığını, çalışanlar arasında nitel ayrımların ortadan kalktığını, sermayenin dışında bir hayat üretildiğini, tekilliklerden gerçek demokrasiye ulaşılacak bir birlik yaratmanın böylece mümkün hale geldiğini söylerler (Camfield, 2014: 182). Ancak biyopolitik emek kavramı Camfield için maddi olmayan emek bağlamında her şeyi kapsadığından, öznenin üretimi ve maddi ürün üretimi süreçlerini ayrıştırmayı zorlaştırır (2014: 183). Camfield buna garson ve bilgisayar mühendisi karşılaştırması yaparak, Hardt ve Negri’yi olumlasa da günümüz teknolojisinde enformasyon odaklı ve bilgisayar odaklı çalışmanın yoğun olduğunu kabul eder, fakat bu tarz yerde çalışan herkesin maddi olmayan emeğin parçası olabileceğini kabul etmez. Üstelik maddi olmayan emek

kavramını bu noktalardan eleştiren Camfield, kavramın hatalı olduğuna ve tartışmaların dışında bırakılması gerektiğine inanır.

Camfield'ın görüşleri Marx'ın emek-değer teorisine uyarlandığında ayrım belirginleşir. Marx, emeği doğal ve zaruri bir zorunluluk olarak ele alıp, insanın doğayla alışverişini mümkün kılan, dolayısıyla da insan yaşamını sürdürmeye yarayan, toplumların varoluş koşulu olarak karşımıza çıktığından bahseder (2011: 56). Biçimlendirici, dönüştürücü bir etkinlik olduğundan. Erken dönem eserlerinde cisimleştirme, nesneleştirme süreci olarak emek sürecinden bahseden Marx'ın bu görüşü, maddi bir ürün yaratan işi, diğer tüm işlerin paradigması olarak değerlendirdiği *prodüktivist* bir emek modelini benimsediği şeklindeki bir çıkarıma karşılık gelir. Hardt ve Negri'ye göre ise Marx'ın açıklamaları endüstriyel fabrikayı temel almaktadır (Sayers, 2007: 432). Bugün, bu iş süreçleri çok değişmiştir. Sözgelimi, Marx'ın zamanında kitlesel işçiler tarafından işletilen, yürütülen endüstrinin yerini şimdi başka şeyler almıştır. Bir kalıpcının, tornacının, santral memurunun gördüğü işlerin tamamı neredeyse dokumacının gibi yok olmuş ya da tanınmayacak bir dönüşüme uğramıştır. Bu dönüşümün kalbinde yatan şey ise bilgi ve iletişim teknolojileridir. Bilgisayarların kullanımı, üretim süreçlerinin, iş kollarının, şirketlerin arasındaki uzun süren farklılıkları silip atmasa da bunlarla ilgili bilgiyi düzenleyen, işleyen bir dizi farklı süreç getirmiştir (Huws, 2018: 44). Otomobil üretimi gibi süreçlerde, daha fazla bilgisayar kontrollü ve enformasyon yönelimli süreçler kullanılıp, büro ve idari tipteki işler bile otomatikleştirilmiştir. Hardt ve Negri'ye göre, bu durum endüstri toplumundan, endüstri sonrası topluma geçişi imler (Sayers, 2007: 442). Bu anlamda yazarlar yeni iş bölümleri karşısında yeni bir teorik zeminin gerekliliğini vurgularlar. Marx'ın prodüktivist modelinin endüstriyel üretime, fabrikaya dayandığını, eski endüstri çağıının yerini bilgi ekonomisinin aldığını söylenir. Bu anlamda literatürde yeni iş bölümleri karşısında yeni bir teorik zeminin gerekliliği tartışılır. Endüstri sonrası, post-modernite, akışkan modernite gibi endüstri sonrası toplumu imleyen süreçte “maddi olmayan” yeni emek biçimleri yaygınlık kazandıkça bu alandaki tartışmalar Marx'tan ve Lazzarato'dan el alarak genişlik kazanmıştır. Hardt ve Negri, modernlikte yaşanan dönüşümün –üretimdeki sektörel kayma- emeğin göçüyle açıklanabileceğini yani emeğin tarımdan endüstriye göçüyle tanımlandığını ama günümüzde artık bunun endüstriden hizmet alanına geçiş halini aldığını belirterek, endüstriyel üretimin sonunun geleceğinden ziyade endüstrinin

dönüşümü bağlamında açıklamaya çalışır (2003: 298). Buradaki temel kayma imalatın hizmet olarak görülmesi buyruğuyla açıklanır. Endüstrinin dönüşümü imalat ve hizmetler arasındaki ayrımı muğlaklaştırmaktadır. Modernleşme sürecinde görülen her türlü üretimin endüstileşme eğilimi, post-modernleşme sürecinde her türlü üretimin hizmet üretimine dönüşme halini almış bulunur.

Kapitalizmin hayatın her alanına müdahale etmesi, teknolojik gelişmelerle yeni emek süreçlerinin birkaç ay içinde eskimesi, iş bölümünün karmaşıklığı gibi tüm süreçler Marx'ın fikirlerine dair yeni tartışmaları beraberinde getirmiştir. Bedensel olan ve olmayan işler arasındaki ayrım bulanıklaşırken, tüketim, üretim arasındaki sınırlar erirken yeni alanlar, yeni sahalar yürürlüğe girmiştir. Günümüzde yaygın kanaat ve görüşlerden biri üretimle ilişkisi üzerinden tanımlanan işçi sınıfı düşüncesinin modasının geçtiğidir (Huws, 2018: 168). Guy Standing'in (2019) formülasyonunda bugün, sınıf prekarya olarak ele alınır ki bu hem geleneksel sınıf içerisinde hem de kendi adına yeni bir sınıfı imler. Bu anlamda da yaşamın tüm alanın kapitalist para ağının kapsamına girmesiyle, toplumun ne tür metalar ürettiği, emeğin ürettiği değerden sermayenin nasıl pay aldığı, sınıflı toplumda çalışmanın neye tekabül ettiği soruları önem kazanır. Yaşamın tüm alanlarının üretim sürecine nasıl dâhil olduğu sorusu da mühim bir tartışma zemini sunar.

Fuchs, yukarıda belirtilen Marx'ın kavramlarını dijital dünyaya uyarlayarak emeğin buradaki durumunu internetin ekonomi-politiği bağlamında tartışmaya açar. Tartışma “dijital emek” kavramıyla karakterize edilerek internet platformlarındaki içerik oluşturma, sosyal ağ sitelerini kullanma, blog yazma uğraşlarının sermaye birikim modeline, değer yaratma şekillerine odaklanır. Dijital emek kavramını açıklamadan önce Fuchs, dijital çalışmadan bahseder. Dijital çalışma, doğayı ve doğadan edinilen kaynakları ve kültürü dijital medyanın üretildiği ve kullanıldığı bir şekilde düzenlemek için beden, kafanın veya makinelerin bir kısmının ya da tamamının bilişimini iş aletleri olarak kullanan bir özgül çalışma biçimidir (Fuchs, 2015: 501). Dijital emek ise tek bir tanıma indirgemek güç olsa da yabancılaşmış dijital çalışma olup, dijital medya teknolojileri ve içeriğinin üretimindeki bütün etkinlikleri kapsar. Fuchs, dijital emekle belirli bir meslek kategorisini tanımlamak yerine, kolektif sömürüyü, endüstri tabanlı geniş bir anlayışı benimsediğini belirtmektedir

(2015: 22). Dijital emeğe dair ortak görüş, dijital emeğin bilgi toplumunda, bilgi ekonomisinde değer üretimi için temel meselelerden biri olduğu yönündedir (Crowell, 2017: 66). Dijital emek ise açık kaynaklı yazılımları oluşturmak, blog yazmak, e-kitaplar yazmaktan müteşekkil bir süreci kapsar. Çevrimiçi etkinlikler konum, beğeni, tercih açısından tüketim süreçlerine dair bir veri oluşturur (Fuchs ve Sevignani, 2013: 237). Bu çevrimiçi etkinlikler oyun emeği/oyunış (*playbour*) olarak da kavramsallaştırılır. Oyun emeği, çevrimiçi etkinlikler temel alınarak reklamcılara satılan bir veri-metadır. Oyun emeği ile dijital emeğin sömürüsü gizlenir ve sömürünün arkasındaki gerçeklik oyun kılıfına bürünür. Böylece hedefli reklamcılıkla kullanıcılara çevrimiçi davranışlarına yönelik içerikler sunularak tercihleri öğrenilir ve günün sonunda bu tercihler reklam olarak sunulur. Hedefli reklamcılık bu yönüyle sermaye birikim modelinin kalbini oluşturur. Ancak emek sürecini internete uyarlamak tartışmalı olsa da Fuchs, sözgelimi *Facebook* kullanıcılarının sömürülmesi sürecinde kimsenin kullanıcıları platformu kullanmaya zorlamadığını ama bireyin iletişim ve sosyal ağlardan soyutlanması durumunda toplumsal olarak ölümle karşılık aldığını belirtir (2013: 257). İnsanlar yaşamını idame ettirmek için yemek yemekle kalmayıp aynı zamanda sosyal ilişkilere dâhil olduğundan, insanı bunlardan soyut olarak görmek, geldiğimiz noktada bir tür intihar olarak görülür. Enformasyonel süreçte de dijital medya, bireylerin iletişim kurmaları için önemli bir araç halini aldığından işgücü de kısmen iletişim gücü olarak şekil alır (Fuchs, 2013: 258). Artık sosyal olmanın anlamının ağlarda görünmek olduğu günümüz toplumunda, ağları kullanmamak bir seçenek olabilse de, aslında bir tür tecrit biçimi meydana geldiğinden tıpkı iş süreçlerindeki gibi fiziksel ve manevi bir tehdit biçimine dönüşür. Fakat burada harcanan bir zaman söz konusu ve bu zamanda ne üretilir, sorusu tartışmayı sağlam bir zemine oturtmak adına önem kazanır.

Facebook, Instagram, Twitter gibi sosyal ağlardaki/mecralardaki kullanıcıların hareketlerinin ve zamanlarının karşılığı ödenmemektedir. Ancak Marx'ın (2011) sömürü süreçlerinde gördüğümüz gibi sömürü her zaman bir ücretle karşılık bulmaz, köleler, ev işçileri de sömürünün bir parçasını oluşturur. Fuchs, bu platformlardaki emek araçları olarak platformların kendisini ve kullanıcıların zihnini örnek gösterir. Platformlar, kullanıcılar daha fazla vakit harcasınlar diye, sürekli eğlenceli hale getirilmeye ve kullanıcıların kendilerini platformda veri anlamında daha fazla açmalarını sağlamaya çalışır. Fuchs bu noktadan yola çıkarak dijital platformlarda,

sermaye işçiler ücretsiz olduğundan onların üzerine sonsuz sömürü gerçekleştirir demektedir. Huws, çevrimiçi sosyal ağ ve arama motorları şirketlerinin karı meta satışından sağlamadığında, emeğin ürettiği artık değerden sağladığını söylemektedir (2018: 181). Bunu sağlayan şey ise rant özelliğidir. Rant basit, bol müşterinin geçtiği merkezi bir pazar tezgâhı olarak ele alınabilir. Buradaki değeri de reklamı yapılan metaları üreten işçilerin emeği olarak ele alabiliriz. Karın ranttan elde edilmesinin sebebi, reklamcılığın orada daha kıymetli olması ve sitelerin belli orandaki popülasyonu ile ilişkilidir.

Fuchs, dünyadaki en yaygın kullanılan sosyal medya platformları olan *Facebook, Twitter, Youtube, Blogger, LinkedIn, Instagram, Swarm* gibi platformların kullanıcılara yaptığı davetleri görünür kılar. Platformlar kullanıcılara bağlanmayı, paylaşmayı, keşfetmeyi, dünyaya açılmayı, izlemeyi, değiş-tokuş etmeyi, haberdar etmeyi, postalamayı, düzenlemeyi vaat eder (Fuchs, 2015: 354). Platformların kendilerini sunarken kullandıkları bu söylem ve vaat biçiminin arkasındaki üretim ve tüketim ilişkisini görünür kılmak dijital emeğin anlaşılmasını kolaylaştırmaktadır. Kullanıcılar her şeyden önce enformasyon ve iletişim teknolojisinde satın alan ve tüketen olarak farklı şekillerde hareket ederler. Ancak yukarıda da belirttiğimiz gibi bu platformların ortak noktası hedefli reklamcılığa dayanmalarıdır ve kullanıcıların verilerini bir metaya çevirmeye dayanan iş modelleri kullanmalarıdır (Fuchs, 2015: 356; 2013: 251). Enformasyonun satın alınması ve tüketimi aynı şeye hizmet eder: Sermaye birikimini sağlayan artı değere.

Artı değer üreten ve sermaye tarafından sömürülen üretken emekçiler olarak Fuchs, *Google, Facebook, Youtube* gibi şirketlerde artı değerın yalnızca buralarda çalışan, yazılım ve mühendislik kısmında istihdam edilen emekçi tarafından değil, kullanıcılar, üretlanıcılar⁸ (*produser*) tarafından meydana geldiğini belirtir (2014: 175). Yeni medya kullanıcılarına içerik üretimleri için herhangi bir ücret ödemesi yapılmaz. Bu tarz yapıların sermaye birikim stratejileri, platformlara serbest erişim sağlayarak kullanıcıların içerik üretmelerine olanak vermeye ve reklam için birçok

⁸ Üretlanıcı: Hem üreten hem de kullanan anlamına gelir.

üretlanıcı toplamaya dayanır. “*Kullanıcılara satılan bir ürün değil, fakat reklamcılara bir meta olarak satılan kullanıcılardır*” (Fuchs, 2014: 175). Facebook, Youtube gibi sosyal platformlarda gerçekleştirilen faaliyetler, sömürülerek artı değer halini alır ki bu, kullanıcıların ve onların yaptığı işlerin çıktılarının reklamcılara satılmasıyla mümkün hale gelir (Ekman, 2019: 108). Fuchs ayrıca günümüzde ağ tabanlı bu tür şirketler için düzenli işi olmayanların, göçmenlerin, öğrencilerin sömürülen başlıca üretlanıcı grubunu oluşturduğunu dile getirir (2014: 179). Ancak bir ekleme yaparak, üretken ve sömürülen emeğin yalnızca ücretli emek olarak ele alan geleneksel sınıf kavrayışının ötesine geçmenin gerekliliğini vurgular. Peki öyleyse, nasıl bir süreçle karşı karşıya bulunmaktayız? Sözelimi nasıl bir meta üretim süreci var karşımızda?

Fuchs, internet platformlarında metanın, kullanıcı verisi olarak karşımıza çıktığını, bu veriyi yaratma sürecini de değer üreten emek olarak ele aldığını söyler. Bu da bizi internet kullanımının satılan bir meta ve değer yaratması açısından bir üretken tüketim ya da üretketim olduğu çıkarımına götürür. Fuchs, Dallas Smythe’in izleyici emeği ve seyirci metası kavramlarını bu anlamda internet platformlarına uyarlayarak izleyici emeğinin canlanarak internet üretketici-metasına dönüştüğünü belirtir (Fuchs, 2015: 357). Bu yönüyle dijital emek, sosyal medya üzerinde internet platformları aracılığıyla reklam veren müşterilere satılan ve karşılığında hedefli reklam olarak geri dönen internet üretketici-metası yaratır.

İletişim araçlarını, üretim araçları olarak kabul eden Williams bu kabulün teorik olarak yararlı bir zeminin oluşmasına olanak sağladığını belirtir ve iletişim araçlarının hem üretici hem de üretim ilişkileri için önemli olduğunu söyler (2013: 66). Basit dil biçimlerinden iletişim teknolojilerine kadar iletişim araçlarının toplumsal ve maddi olarak üretilmesi bir yana, maddi olarak üretildiği de söylenir. Dolayısıyla da basit dil biçimlerinden iletişim teknolojilerine kadar iletişim araçları üretici güçlerin ve toplumsal üretim ilişkilerinin öğelerini meydana getirirler (Williams, 2013: 66). Ancak Fuchs, Williams’tan el alarak ama bir adım öteye giderek iletişimin bir çalışma olup olmadığı sorusunun üzerinde durulmadığını söyler (2015: 359). Çalışmanın ikili karakterine (fiziksel ve toplumsal yönü) vurgu yapan Fuchs, enformasyon ve simgelerin üretimiyle sonuçlanan düşünce ve konuşmanın fiziksel boyutu meydana getirdiğini, insan ilişkilerinin toplumsal boyutu oluşturduğunu düşünür (2015: 360).

Buna örnek olarak bir bahçıvanın bahçesini güzelleştirmek için bahçe kitapları hakkında kitaplar okuması örneğini verir (Fuchs, 2015: 361). Bahçıvan bahçenin güzelleştirilmesi için okuduğu kitaplardan edindiği bilgileri bahçesine uygulayarak geliştirir. Yaratılan bilgi, bahçesinin güzel bir şekilde düzenlenmesine yardımcı olduğundan bu bir kullanım değerine tekabül eder (Fuchs, 2015: 362).

Fuchs, dijital platformlardaki emeğin meta haline gelişindeki kavramsallaştırmasını Smythe'ın seyirci metası ve Toffler'in üretketici (*prosumer*) kavramlarından bir sentezle ama Lazzarato, Hardt ve Negri'nin maddi olmayan emek kavramını merkeze alarak oluşturur. Toffler üç dalga halinde ifade ettiği üretim ve tüketim süreçlerinde ilk olarak tarım toplumunu ele alır. Toffler tarım toplumunda üretim ve tüketimin birbirinden ayrılmadığına dikkat çekerek ikinci dalga olarak ele aldığı endüstri devrimi sonrasındaki toplum yapısında ise kullanım değerinin yanı sıra mübadele değeri için üretimin geliştiğini belirtir. Böylece üretim ve tüketim süreçleri arasında bir kırılma gerçekleşmiştir. 1970'li yıllar sonrasında ise üçüncü dalga gerçekleşmiş ve üretim ve tüketim kavramları tekrar iç içe geçmiştir. Kitlesellik yerine bireysellik ön plana çıkarak, üreten tüketici ya da üretketici meydana gelmiştir (Toffler, 1996: 253). Üretim süreci bireyleri baz alarak, müşteri tarzı üretim süreci başlar olmuştur. Bu uygulama ve üretim sürecinin değişmesi sonucu kitabı yazdığı dönemde Toffler, sistemin yaygınlaşması durumunda kimin üretici, kimin müşteri, kimin tüketici olduğunun ayrımının güçleşeceğini belirtmişti (1996: 253). Üretim süreçlerinde yaşanan dalgalanmayı tüm toplum katmanlarına yayan Toffler, birinci dalgada insanların tüketmek için ürettiğini ve dolayısıyla onlara tüketen üretici denmesinin doğru olduğunu belirtiyordu (1996: 325). Ancak bu kitlesel üretimden ziyade kişinin kendisi için üretimine ve tüketimine dayanıyordu. İkinci dalgada kullanım için üretimden mübadele için üretime geçilmiş, birinci dalga unutturulmuştur. Üçüncü dalgada ise tüketen bizatihi tüketirken sermaye için üretmektedir de. Sözelimi müşteri temsilcisiyle görüşüp, bir kombinin sorununu çözmek bir tür üretimdir ve emek maliyetlerinin dışa aktarılmasıdır. Normal şartlarda bunun için çalışan ve gelip sorunu çözen teknisyenin yerini doğrudan tüketici almıştır. Dolayısıyla tüketiciler üretim sürecinin içerisine dâhil edilmeye başlanmıştır (Toffler, 1996: 335). Bilgi ve iletişim teknolojilerinde bu gelişim tüketiciyi üretim sürecine katılmaya giderek daha fazla itmektedir. Dolayısıyla üçüncü dalga ekonominin yükselişinin altında yatan yalnızca teknolojinin yaygınlaşmasıyla açıklanamadığı gibi

asıl olarak toplumun bilgi tabanındaki genişlemeyle açıklanmalıdır. Bugün sermaye birikimi bu bilgiye dayanmaktadır (Toffler ve Toffler 1996: 36).

Fuchs, Toffler'ın bu yorumlarını dikkate alarak işin dış kaynak kullanımı yoluyla çalışan kullanıcılara yaptırılmasının yarattığı sömürü süreçlerine dikkati çekerek, ücret ödemeyen şirketlere artı değeri yaratanların bu tüketiciler olduğunu dile getirir (2015: 151). Fuchs bunu medya ve iletişim çalışmalarına dâhil edip, Smythe'in seyirci metasıyla sentezleyerek dijital emek kavramını ortaya koyar. *Communications: Blindspot of Western Marxism* makalesinde Smythe kitle iletişim araçları vasıtasıyla üretilen metanın hep “iletiler”, “imgeler”, “anlam”, “enformasyon” gibi şeylerle ele alındığından bahseder ve asıl meselenin göz ardı edildiğini düşünür (1977: 2). Dolayısıyla Smythe, metanın ne olduğu sorusuna “izleyici” yanıtını verir (1977: 3).

Smythe, kavramla medya izleyiciliğini gelir elde etmek için reklamcılara satılan bir meta olarak resmeder (1981: 233). Smythe için izleyici gücü alınıp satılabilir ve tüketilebilir olduğundan bir fiyatı vardır ve dolayısıyla metadır (s.233). Smythe bu anlamda kitle medyasının ekonomi politikasında izleyiciyi aktif katılımcı olarak ele alır. Smythe'nin kavramıyla açıkladığı ve ortaya attığı esasen toplumun ve bireysel yaşamın tüm boyutlarının metalaştırılabileceğine ve kapitalist birikim sürecine dâhil edilebileceğine işaret eder (Prodnik, 2019: 340). Smythe'nin bu konudaki temel fikirleri, Adorno ve Horkheimer'ın (2014: 167) boş zamanın üretimin birliğine dâhil olmaktan başka bir şey olmadığı için kendi zıddına dönüştüğünü, kendisinin parodisi haline geldiğini söylediği fikirlerden el alır. Tüketimi gerçekleştiren kesim öncelikle artı değer üreten bir kesimdir ve bu kazandığı parayı harcamak için boş zamana ihtiyaç duyar. Oysa modern dönemin başlangıcında boş zaman işsizlik, yarar sağlamamazlıkla eş değerdirdi. Ancak geç kapitalizm ya da akışkan modernite koşullarında boş zaman zinde olan emeğin verimliliğini arttırmak için ve üretim birliğine emeği dâhil etmek için anlam kazanır. Geç kapitalizm olarak adlandırdıkları dönemde boş zaman ve eğlencenin çalışma zamanının uzatılmasına tekabül eder. Modern üretim koşullarında yalnızca çalışma süresi sermaye sahibinin kontrolü altındayken akışkan modern toplumda çalışmanın bitimiyle başlayan boş zaman da kontrol edilmektedir. Çünkü tüketim için gerekli olan bu boş zamanın içinde mevcuttur. Smythe açısından uyku zamanı dışında kalan bütün zaman çalışma zamanına dönüştürülür ve fiili çalışma dışında kalan zaman emek gücünün üretimine

odaklanır. İzleyicilerin emek güçlerini üretirken kitle iletişim araçlarını kullanmaları reklam verenler için pek çok yeni görevi yerine getirir (Smythe, 1977: 14). İzleyiciler reklamlar aracılığıyla hem tüketim ürünlerini almayı öğrenir hem de gelirlerini bu doğrultuda düzenlemeyi öğrenir. Dolayısıyla Smythe bunun üretken bir faaliyet olduğunu söyler (1977: 16).

Fuchs, kullanıcıların sosyal ağlardaki çevrimiçi süresinin üretken çalışma süresi olarak ele alınması gerektiğini belirtir (2013: 260). Gorz’a göre çalışma ile çalışma dışı zaman ayırımının ortadan kalkmasının sebebinin ikisinde de aynı yeteneklerin kullanılması değil, yaşamın tümünün ekonomikleştirilmesi, değer hanesine dâhil olması yatmaktadır (2011: 21). Dolayısıyla iş kavramı bir zamanlar çalışma zamanını asgariye indirip boş vakte daha fazla yer vermekken, artık işi uğraştan, hobiden, eğlenceden ayıran tüm sınırları ortadan kaldırıp aynı potada eritmek olarak karşımıza çıkar (Bauman, 1999: 55). Ancak bugün bilgi temelli ekonomide, dijital emeğin kimi öğelerini içermeyen iktisadi faaliyete rastlamak güçtür. Akışkan modernite ya da post-modernite koşullarında yaşamın teknolojik araçlarla örülmesi aynı zamanda kapitalizmin de araçları olarak işlev görür. Küresel bir dünyayı McLuhan’ın deyiimiyle “küresel bir köye” dönüştüren internet ve cep telefonları akışkanlığı hızlandırmış, iktisadi faaliyetlerin dolaşımını arttırmıştır. Bu iktisadi faaliyetlerin ulus ötesi sınırları aşan karmaşıklığı bilgi temelli ekonomide iş ve iş dışı ayırımını, üretken olan-olmayan ayırımını bulanıklaştırmıştır. Fakat Marx’ın Milton’un *Yitik Cennet*’ine başvurarak yaptığı açıklamada emeğin üretken olmasının koşulu doğrudan sermaye üretmesine bağlıdır (Marx, 1998: 353). Buna istinaden Huws, internette kendini ifade etmek amacıyla internet günlüğü tutan, fotoğraf veya video paylaşan kullanıcının emeğinin üretken olmayan emek kategorisine denk düştüğünü belirtir (Huws, 2018: 194). Ona göre emek ürününün sonradan bir metanın temeli haline gelmek için satılması, çalınması üretken olduğu anlamına gelmemektedir (Huws, 2018: 194). Prodnik ise Hardt ve Negri’nin ileri sürdüğü “toplumsal fabrika” modeliyle üretimin mekân ötesi bir yere taşınması ve metalaştırma süreçlerinin toplumun tamamına yayılması durumlarını internetle mümkün olduğunu belirtir (2019: 340-344). Prodnik bunu yeni iletişim araçlarının kullanıcı merkezli bir üretim aracı olarak ortaya çıkmasına dayandırır ancak Fuchs, kullanıcıların kullanıcı olmasının yanı sıra içerik üreticisine de dönüştüğünü belirtir (2015: 191).

Özetle, seyirci metasının temel tezini Coté ve Pybus, temel olarak kitle medyası izleyicilerinin üretilmiş ve reklamcılara satılan birer meta olduğu, reklamcılar için değerli bir hizmet halini aldığı şeklinde okurlar (2014: 256). Dolayısıyla bu anlamdaki tartışmalarda, “sanal” ya da “dijital emek” aracılığıyla yaratılan çevrimiçi değer büyük bir önem kazanır (Huws, 2018: 168). Bu alana dair tartışmaların ana eksenini oyunu, üretketim, birlikte yaratma üzerinden geliştirir. Tartışmalarda dijital emek, Huws’a göre ekonominin geri kalanından soyutlanabilecek bir şey değildir (2018: 176). Huws’un üzerinde ısrarla durduğu konulardan biri olan “*görülebilir ayrı bir bedensel olmayan emek dünyasının varlığı*” (2018: 176), yeni bir iktisadi faaliyet alanının kanıtı değildir. Dijital emek ve benzeri ayrıştırmalar temelde iş bölümünün artan karmaşıklığını anlamakta faydalıdır. Ancak bedensel olmayan işlerdeki genişleme Huws için yalnızca azınlık olarak durmaktadır karşımızda, çünkü bedensel emeğin icrası daha yoğun olarak görülür. Bilgi temelli ekonominin gelişmesi, maddi olmaktan çıkarılmış emeğin artan görünürlüğü, maddi fiziki altyapı ve mamul metalar temeline bağlı olduğu gerçeğini göz ardı etmeye yol açar. Bu altyapıyı sağlayan metalar gelişmemiş ve sermayenin ucuz emek gücü bulduğu Afrika gibi ülkelerde üretilmektedir. Buna dayanarak Huws, bedensel olan emeğin icrası olmasa internete dair hiçbir şey bugün olmazdı demektedir (2018: 177). Buradaki bakış açısı farklılığı enformasyonun merkezi rolünü yadsır.

Enformasyonun çağdaş toplumda merkezi bir yer işgal ettiğini düşünen Fuchs, “bilgi emeği” terimini kullanarak bunu enformasyon, iletişim, toplumsal ilişkiler, duygulanımlar, iletişim teknolojilerini üreten ve dağıtan emek ile açıklar (2014: 163). Bu tür emek, sermayeyi üreten ve yeniden üreten bir emektir. Çoğunlukla da karşılığı ödenmemiş emek biçimleridir. İcracıları ise prekarya ve göçmenler, *freelance* işçiler gibi düşük ücretli ya da ücretsiz çalışan kişilerdir. Sermaye, bu tür işçiler istihdam ederek, ortalama gerekli emek-zamandan daha düşük bir değerde mallar üretir. Çünkü yasadışı göçmenler, prekarya ve kayıt dışı işçiler ücret maliyeti açısından düzenli bir istihdam şekline göre daha karlıdır. Sonuçta bu şekilde üretilmiş metalar, daha az değişken sermaye içerir. Böylece sermaye kazanç arzusunu gerçekleştirir (Fuchs, 2014: 167).

Fuchs, teknolojinin toplum tarafından diyalektik bir sürece tabi olduğunu, birbirini dönüştürdüğünü belirtir (2014: 138). Gorz, modern kapitalizmin yerini maddesiz denem, zihinsel emek, bilgi sermaye, zekâ sermaye olarak adlandırılan bir sermaye değerlendirme süreçlerine bıraktığını söyler (2011: 11). Artık nicelik olarak ölçülebilen klasik emek biçiminin geride kaldığını belirten Gorz, maddesiz denem bir emeğin yer kaplamaya, görünür olmaya başladığını söyler. Sözelimi endüstriyel evrelerden sonra gelen ya da kapitalizmin üçüncü evresi olarak adlandırılan bilişsel kapitalizm, sermaye birikim sürecinde maddi olmayan ve dijital emek süreçlerini kullanarak maddi ve gayri-maddi malların üretimini merkez alan yeni bir tür kapitalizm olarak ele alınır. Bilişsel kapitalizm Web 2.0 teknolojilerinin getirdiği, üretim ve emeğin doğasını etkileyen sosyoekonomik değişikliklere odaklanır (Peters ve Bulut: 2014: 31). Bilişsel kapitalizm, yeni bilgi ve iletişim teknolojilerini kullanarak ucuz bir şekilde metalar üreten dijital emek süreçlerini merkeze alır (Peters ve Bulut: 2014: 31). Bu tür süreçlerde, hammaddeden ziyade insan zihni, zekâsı hedeftedir. Dolayısıyla üretim sürecinin standartlaşmasının zor olduğunu söyleyebiliriz. Bu emek sürecinde bilgi ve beceri temel bir yere sahipken eğitim, öğretim, yeniden öğrenme ve fikir paylaşma biçimleri üretimin yanı sıra tüketimi de koşullar. (Peters ve Bulut: 2014: 41). Ancak Fuchs, bilişsel kapitalizm kavramının öznelci ve idealist olduğunu belirterek enformasyonel kapitalizm kavramını tercih eder (2014: 180). Enformasyonel kapitalizm, bilişsel kapitalizm gibi tartışmaları daha iyi anlamak için çalışmanın izleyen kısmında yukarıdaki ifadeler ışığında tüm süreçlerin iletişim alanındaki izlerine odaklanacağız. Dolayısıyla emek tartışması bu kısımda iletişim bağlamında tekrar ele alınacaktır.

4. AKIŞKAN MODERNİTE KAVRAMINI DİJİTAL EMEK SÜREÇLERİ ÜZERİNDEN OKUMAK

Neredeyse her toplum yeni üretim, tüketim ve iletişim biçimleriyle beraber görünür (Touaine, 2010: 258). Giddens endüstriyalizm ya da ileri teknolojinin en önemli etki alanlarından biri olarak iletişim teknolojilerinin değişimini ele alır (2004: 80). İletişim teknolojisinde yaşanan gelişmeler, modernliği gelenekselden koparan süreksizliklerin temel ögesini oluşturur. Her teknolojik yenilikle beraber kapitalizm zemin değiştirir fakat bu her seferinde kapitalizmin eski kapitalizm olmadığını ya da

aşılmakta olduğunu dile getiren tartışmalar başlatır. Günümüzde enformasyon toplumu başlığı altında yükselen bu tartışmalar bir dönüşümün gerçekleştiğinin haberini verir. 1970’lerde kapitalizmin krizi sonrası yaygınlık kazanan enformasyon toplumu tartışmaları yeni bir oluşumla karşı karşıya olduğumuzu dile getirir. 1990’lara gelindiğindeyse internetin yaygınlaşması ile beraber “ağ toplumu” fikri literatürde önemli bir alana karşılık gelir (Castells, 2013).

Bilgi ve enformasyondan elde edilen artı değerın sermaye birikiminin ve karın temelini oluşturduğu ve kapitalizmin dönüşüm geçirdiğine dair tartışmalarda çok sayıda konu ele alınır. Sermayenin esnekliği ve yenilikçi yapısı değişim sürecini tartışmakta önem arz eder. Ancak tartışılan kapitalizmin sıfatının ne olduğu hala kesinleşmemiş olsa da enformasyon ve iletişim teknolojilerindeki gelişmeler kapitalizme dijital bir görünüm kazandırmıştır (Kıyan, 2015: 29). Üretim ve dolaşım süreçlerinin dijital bir görünüm kazanması, emeğin organizasyonunu elzem kılar. Emek ürünleri dijital bir içeriğe sahip olmakta, sermayenin istihdam şekillerinde değişim gerçekleşmekte ve dolayısıyla da tüketim süreçleri bir dönüşüm geçirmektedir. Akışkan modernitedeki değişimin süreklilik kazanması değişimin farklı alanlarda takip edilmesini olanaklı kılmaktadır. Biz de bu kısımda, bu dönüşüm ve değişim süreçlerinin iletişime dayalı süreçlerini ele alacağız.

4.1.Üretim, dolaşım

İletişime dayalı üretim ve tüketim süreçleri kapitalist sistemde sermaye birikimine gün geçtikçe daha fazla eklemlenmektedir. 1980’lerde gelişim gösteren neo-liberal ekonomi politikalarıyla beraber gerçekleşen dönüşümle yeni bir sermaye birikim alanı olarak hizmet sektörü küresel ticaret sisteminde kilit rol üstlenir. Hizmet sektörü için önem arz eden iletişim de sürecin bir parçası haline gelerek bir dönüşüm geçirir. Enformasyon ve iletişim teknolojilerindeki gelişmeler, iletişimin bu sürece dâhil edilmesinin ardındaki önemli bir etkidir. Teknolojik yeniliklerin artan önemi ve yeteneği sermayenin üretim, dolaşım, tüketim süreçlerinin esnekleşmesine, gelişmesine ve küresel ölçekte örgütlenmesine olanak sağlayarak, kapitalizmin esnek bir hal almasına, enformasyon güdümlü olmasına imkân vermiştir. Bu hale iletişim ağlarının ve akışlarının dünyanın sınırlarını geriye itmesi de eşlik etmiştir (Cheviron, 2014: 27). Bunun yanı sıra şirketlerin bu gelişimleri üretim süreçlerine dâhil etmesi

serbestleşmeyi gerekli bir hale getirmiştir. Serbestleşmenin hukuki boyutu ise uluslararası kuruluşların müdahalesi ile gerçekleşmiştir⁹. Uluslararası kuruluşların bu hamleleriyle iletişim altyapıları ticari şirketler lehine serbestleşmiş, enformasyonel içeriklerin metalaştırılmasının önü açılmıştır. Serbestleşme ile beraber yeni iletişim teknolojilerindeki gelişmeler üretim, tüketim ve dolaşım süreçlerini değişikliğe uğratmıştır. Medya yirminci yüzyılın sonlarına kadar ulusal bir karaktere sahipken, yirmi birinci yüzyılın başlarına doğru küresel ticari bir form edinerek, üretim ve dolaşım süreçleri dijital bir görünüm kazanmıştır. Üretimin dijital hale gelmesi tekil alanlarda değil, kitlesel üretimde de önemli hale gelmiştir. İletişim araçlarının kullanım ücretlerinin düşmesi, araçların geniş kesimlerde ve geniş bir alanda kullanımının yaygınlaşmasını sağlamıştır (Cheviron, 2014: 45). Sözelimi bunu sinema endüstrisinde görmek çok olağandır. Filmlerin üretiminin büyük çoğunluğunun dijital ortamda gerçekleştirilmesi ve ayrıca dijital mecralar aracılığıyla dolaşıma sokulması son zamanlarda çok sık karşılaşılan bir süreç halini almıştır. Tüketim süreçlerinde de yaşanan bu dönüşüm, internetin ortaya çıkması ve küresel bir erişilebilirlik halini almasıyla üretim çıktılarının tüketici ağına ulaşması sürecinde tüketimin tüm zamana yayılmasına yol açmıştır. Bunda başlıca etken olarak 20. yüzyılda askeri bir strateji ve proje ürünü olan internetin yirminci yüzyılın son on yılından sonra ticari kullanım halini almasıdır. Bu süreçler de *Facebook*, *Twitter*, *Instagram* gibi büyük ölçekli şirketlerin kullanıcı faaliyetleriyle bütünleşmesiyle yeni olanaklar, yeni sömürü süreçleri doğurmuştur.

Bunlarla beraber iletişim süreçleri ve ağları, ekonominin ve sermaye birikim modelinin merkezine daha fazla yaklaşmış, gittikçe eklemlenmiştir. 2019 yılı itibarıyla *McKinsey & Company* tarafından yayımlanan ve 12 ayrı sektörden elde edilen verilerin kullanıldığı raporda, medya sektöründeki toplam harcamanın 2 trilyon dolara ulaşmıştır. Raporda ağırlık merkezinin giderek dijital bir görünüm elde edileceği yönünde bir çıkarım mevcuttur. Üstelik kişisel bilgisayarların yaygınlaşması, taşınırılığının ve ulaşımının kolay olmasıyla birlikte günümüzde dünya genelinde interneti kullanan kişi sayısı, dünya nüfusunun %56'sına karşılık gelen 4,38 milyar

⁹ Bkz: Gümrük Tarifeleri Anlaşması (GATT), Dünya Ticaret Örgütü (WTO) vb.

sayısına ulaşmıştır¹⁰ (We are Social & Hootsuite, 2019). Ancak bu süreçlere yön veren belli başlı şirketler söz konusudur¹¹. Medya alanında hâkim konumda olan bu şirketler, muazzam boyutta bir kültür endüstrisi yaratarak, meta zinciri kuracak güce sahiptirler. Dolayısıyla bu alanda piyasada faaliyet gösteren şirketlerin klasmana yükselmesi önünde tekel olarak bir engel işlevi görürler.

Dijitalleşme süreçlerinin önem arz ettiği günümüzde, farklı platformlar aracılığıyla üretim, dolaşım, tüketim süreçlerinin hızlanması noktasında pek çok kanaldan şirketler söz konusudur. Bunlar internet, telekomünikasyon, bilgi ve iletişim teknolojileri gibi sektörlerde faaliyet gösterirler. Bilgi ve iletişim teknolojilerinde *Apple, IBM, Microsoft, Samsung, Oracle, Cisco, Intel* gibi şirketler, telekomünikasyon sektöründe *NTT, Vodafone, Verizon, Chine Mobile, Deutsche Telecom*; internet sektöründe *Google, Yahoo, AOL*; sosyal paylaşım siteleri olarak *Facebook, Twitter, Instagram, Swarm* gibi şirketler yer alır (Kıyan, 2015: 35). Adı geçen şirketler, yıllık kar oranları, mal varlıkları, piyasa değeri açısından kapitalist şirketlerin başında gelir. Donanım, içerik, hizmet alanlarında üretimin gerçekleşmesine imkân tanıyan bu şirketler, farklı metalaştırma ve sömürü süreçlerinde de aktör konumundadır. Adı geçen şirketler, ayrıca iş yapma ve iş süreçlerini radikal bir şekilde değiştirmiş durumdadır. Bu durum bize kapitalizmin gelişme ve yayılma süreçlerinin, üretim etkinliklerinin ve mallarla hizmetlerin dağıtımının uluslararasılaşma yoluyla gerçekleştiğini açığa vurur. Artık ulusal olarak üretilen ürün ve hizmetlerin dağılımından değil, üretim süreçlerinin bir yurtsuzlaşma mantığına göre gerçekleştiğinden söz etmek gerekir (Chevion, 2014: 46). Bu uluslararasılaşma ve yurtsuzlaşma, ağ sisteminin oluşmasıyla ilişkisi olması açısından enformasyonun küresel dolaşımı ile de ilişkilidir.

Toffler ve Toffler, üçüncü dalga olarak ele aldığı endüstri sonrası toplum modelinde ekonominin merkezinin enformasyon olduğunu dile getirir (1996, 42). Gorz, günümüzde sermayenin maddi olmayan, maddesiz bir forma doğru dönüştüğünü

¹⁰ Bu sayı okuyanı şaşırtıyor gibi dursa da aynı rapora göre 3.48 milyar aktif sosyal medya kullanıcısı bulunmakta.

¹¹ Bu şirketleri Kıyan, kendi internet sayfalarındaki bilgilere bakarak: *Time Warner, Walt Disney, News Corporation, Viacom, Bertelsmann, Comcast, Sony ve Vivendi*'yi sayar (2015: 35).

vurgulayarak iş yapma ve iş süreçlerinin geçirdiği dönüşümü vurgular (2011: 11). Şirketler artık daha az kişi çalıştırarak, üretim araçlarına sahip olmaktan ziyade bunları kiralama yoluna giderek sözleşmeler aracılığıyla, üretim araçlarına uzaklaşmakla iş süreçlerini gerçekleştirir. Sermayenin sabit personeli ve stokları azaltması, iletişim ve teknolojiye gelişmelerle paralellik gösterir. Diğer yandan üretim çıktılarını mübadele alanına sokmak için dolaşım süreçlerini kontrol altına almaya çalışır. Dolayısıyla üretim ve dolaşım süreçlerinde dijitalleşme önem kazanarak metalarda da bunu görmek mümkündür. Dijitalleşme, üretilen metaların ileri bir teknoloji ile üretildiğini de gösterir. Marx, kapitalist toplumların zenginliğinin bir meta yığını olarak görüldüğünü belirtirken (2011: 49), kültür metalarının bile teknolojik bir görünüm kazandığı akışkan modern toplumda, zenginliğin tüketimle, sürekli üretilen yeni metalarla genişletildiğini ima etmekteydi. Günümüzde her şeyin meta kılığında karşımıza çıkması, sembolik ürün ve hizmetlerin de bu dünyanın bir parçası olduğu fikrini doğrular niteliktedir. Fakat metalar idealize edilemeyecek derecede farklı özellikler gösterirler. İdealize edilemeyen metaların en belirleyici özelliği ise enformasyonel içeriğidir. Enformasyonun farklı özellikler göstermesi dolayısıyla farklı özellikler gösteren bu tür metalar, gayri-maddi, tükenmez, bozulmaz, aşınmaz; depolanabilir, işlenebilir, sürekli yeniden üretilebilir bir haldedir (Kıyan, 2015: 38).

Enformasyon güdümlü metalar, diğer ürün ve hizmetler gibi her an satılabilir olmadığından (bir filme iki kez gitmemek gibi) kullanım değerleri sürekli yenilik ve farklılık üzerine kurulur. Bunlar içerik ve biçim değiştirip yeniden ve yeniden metalaştırılır. Diğer yandan bu tür metalarda mülkiyet ilişkisi gerçek zamanlı değil, hayali zamanlı olarak el değiştirir. Olağan meta mübadelesinde satın alınan şey metanın kendisiyken, sözgelimi bir filme giderken satın alınan şey izleme zamanıdır, dolayısıyla mülkiyet hala üreticinin elindedir. Bu yüzden de kullanım değerlerinin yanında ikincil bir kullanım değerlerine de sahiptir. Medya veya teknoloji tüketicie ulaştığında meta biçimini alır. Bu yüzden de ideolojik özellikler edinir, ideolojik işlevlerini üzerinden atmazlar. Bu sürece ilk işaret eden düşünürlerden biri de Walter Benjamin'dir. Kitlesele yeniden üretimin kitlelerin yeniden üretimini beraberinde getirdiğini düşünen Benjamin, bunun modern üretim mantığının bir simgesi olduğunu söyler (1995: 62). Fakat akışkan modern koşullarda bu hal konumunu korurken, tüketici farklılıklarının bir potada eritilmesinin zorluğu enformasyon teknolojisiyle ve tüketici davranışlarından alınan geri dönüşlerle kolayca üstesinden gelinen bir duruma

dönüşmüştür. Çünkü bir yanda dünya piyasasının küreselleşmesi söz konusuysa diğeryanda tüketimin kitlesel tüketim kalıplarının dışına çıkarılması gerçeğikendisini dayatmaktadır (Cheviron, 2014: 29). Dolayısıyla, metalarda talebin önceden tahmin edilememesi, risk dağıtımını amacıyla mümkün olduğunca farklı türde ürünün kullanıcıya sunulmasına yol açmıştır. Bu farklılık ya da risk dağılımını hesaplamada, iletişim araçlarının sunduğu algoritmaları ve özellikleri kullanma zorunluluğuhem enformasyon üretim ve dolaşımına dayalı şirketleri tekel haline getirmiş hem de iletişim araçlarının üretim için önemli olduğunu gözler önüne sermiştir.

Artık, toplumsal üretim gitgide daha az çalışma talep ettiğinden ve daha az ücretle üretimi gerçekleştirdiğinden dolayı iş aracılığıyla yeterli geliri elde etmek giderek zorlu bir sürece denk gelmektedir. İşsizlik olarak ele alınan bu durum Gorz’a göre sermayenin giderek daha az işçi istihdam ettiği zenginliklerin dağılımıdır (2001: 103). Elbette bu, kapitalizmin son bulması gerektiği gibi bir hakikatten yola çıksa da yakınında olmadığımız bir hakikattir. Bugün dünya, sabah uyanır uyanmaz telefonlarına ve dizüstü bilgisayarlarına uzanan, buradan arkadaş edinen, sanatçılarla etkileşime geçilen, partileri takip eden, okul hakkında bilgilere erişen bir nesille karşı karşıya. İnsanlar bunu yaptıkça her yeni pencere ve tıklama izlenerek, çeşitli algoritmalar aracılığıyla neyin revaçta olduğu, neyin tüketilebilir olduğu, reklamın bunlara göre düzenlendiği bir süreç mevzu bahis. Enformasyon akışı bu kullanımla düzeltilmekte ve gerçeklik gerektiğinde bozulup yeniden üretilmektedir. Sosyal medyanın popüler sitelerinin bireyi sürekli kendisini güncelleyerek paylaşımaya zorlaması, bireyi gündelik yaşam deneyiminden uzaklaştırdığını söyleyen bir literatürü doğursa da, esasen iletişimi kolaylaştırdığı, tüketimi arttırdığı, üretim sürecine yön verdiği gerçeğini değiştirmemektedir.

Dyer-Witheford, içinde yaşadığımız bilgisayar ve ağ mantığıyla şekillenen kapitalist üretim biçimini “sibernetik kapitalizm” terimiyle açıklar (2019: 15). Enformasyon sermayesi, kullanıcı tarafından katılımcı bir şekilde büyürken, sosyal medyanın kurumsallaşması ilk başta tüketimci öznellikler inşa etme ve kapitalist gelir akışına katkı sunma saikleri taşımaktaydı. Fakat bu kurumsallaşan sosyal medya ağları çoğu ülkede kargaşa ve örgütlenme pratikleri de oluşturup, kapitalist üretim biçimlerini sekteye uğratacak kadar da zararlı hale gelebilmiştir. Söz gelimi, Orta

Doğu'daki gösterilerin örgütlenişi ilk elden sosyal medya ağları üzerinden gerçekleştirilmekteydi (Dyer-Witheford, 2019: 193). Fakat bu örgütlenmelerdeki asıl meselenin ağ olmadığını belirten hacimli bir literatür de söz konusudur. Çalışma bağlamında bu konu ele alınmayıp buradaki vurgu platformların sadece tüketim ve üretim süreçlerinden ibaret olmayışına dairdir. Günümüz dijital medya ağları, özellikle 2008 Dünya Krizi ile birlikte, domino etkisi yaratarak ışık hızında dünyanın tamamına yayılmıştır. Bu küresel çöküşün, 2010 sonrası dijital ağların alternatif bir mecra olarak işlev görmesinin ve yayılmasının en büyük etkeni dijital ağların hükümetlerin baskılarına yönelik alternatif bir işlev görmesidir. Krizin peşinden gelen isyanlar, Çin'de grev dalgası, Arap Baharı, Brezilya, Türkiye ve Ukrayna'daki hareketler yeni bir mücadele döngüsü olarak karşımıza çıkmıştır. Bunların tümünde ateşleyici bir işlevi gören genelde dijital ağlardaki bir paylaşım olup bugün bize küresel mayanın dijital iletişim araçlarıyla yoğrulduğu bir dönemi imlemesi açısından önemli bir veri sunar (Dyer-Witheford, 2019: 12). Dolaşımın siberetik ağı olarak internet, sermayeye malları piyasaya çıkarma kısmında da ağa bağlı bilgisayarlar aracılığıyla reklam ve alışverişe ağırlık vererek satış gücüne ivme kazandırır. Bu ivme elbette, pop-up reklamlar, ticari siteler gibi ilkel formlardan sosyal medya ve arama motorlarını kullananların bedava emeğine ve kişisel verilerini Web. 2.0'ın verdiği izleme ve öngörü gücüne geçen sürece dayanmaktadır (Dyer-Witheford, 2019: 48). Dolaşım sisteminin, coğrafi olarak ayrılmış ama işlevsel olarak bütünleşmiş ticari faaliyetleri elektronik olarak birbirine bağlaması, yeni bir üretim sürecine geçişi ve eskinin geride kalışı durumlarını açığa çıkarır.

Sözgelimi üretim süreçlerinin otomasyonu ve bilgi iletişim teknolojilerinin gelişmesi Fordist üretim mantığıyla kıyaslandığında teknik ve toplumsal iş bölümü alanında üretimin darmadağın edilmesine ve emek süreçlerinin bireyselleştirilmesine yol açmıştır. Gelişmeler, Fordist kolektif işçinin sonunu getirmiştir. Bunun yanı sıra küreselleşme ile beraber gördüğümüz mekânın ve zamanın fethi yeni üretim düzenin mantığını yapısal bir değişikliğe uğratmıştır. Şirketler yeni iletişim teknolojilerinin sunduğu olanakları kullanmadan, faiz ve pay artışını algoritmalar aracılığıyla hesaplamadan riskleri hesaplanabilir bir alana çekmeden yatırım ve üretim faaliyetlerini gerçekleştirmezler. Algoritmalar, makinelerin kendi performanslarını öğrenmelerini, geliştirmelerini, çoklu seçenekler arasından mantıksal değerlendirme yapmalarını, geçmişi değerlendirmelerini, bunun üzerinden geleceği öngörmelerini

sağlayan matematiksel işlemlerdir. Algoritmalar yeni olmamakla birlikte, bilişimdeki gelişimi ve ağ bağlı ortamların genişlemesi kullanımı daha yaygın hale getirmiştir. *Google, Facebook, Netflix* 'te öneri ve sıralamaları belirleyen bu algoritmalar (Dyer-Witthford, 2019: 226). Bu sadece makineler açısından değil sermayelerin yatırım kararlarında, örneğin bankanın kredi oranında bile istatistiksel veriler sunar, müşteri hakkında verileri yorumlar. Modernitenin ilk evresinde bu durum söz konusu olmadığı için belirsizlik ve risk daha minimizeydi. Ancak bugün durumun böyle olmasında küresel bazda tüketimin artması ve üretimin de buna bağlı olarak şekillenmesi her şeyi belirsiz bir alana çektiği gibi sınıf kavramının sınırlarını da belirsiz bir alan çekmiştir. Durum Bauman'da esneklik olarak karşımıza çıkmakta ve geleneksel sınıf sisteminin bozulması şeklinde görülmektedir.

Üretim süreçlerinin ağ ve dijital merkezli olmasının bir boyutu olarak sınıf kavramının geçirdiği değişiklik dikkate alındığında Ursula Huws'un (2018) "siberterya" kavramı siber proletaryaya işaret etmek için kullanılabilir. Proletarya, biyolojik olarak kendini yeniden üretmekten başka bir becerisi olmayan kentli yoksullar için kullanılan bir eski Roma kelimesinden türemiş olsa da kavram Marx'ta kapitalist toplumda emeğiyle yaşamak zorunda olan sınıfı tanımlar (Dyer-Witthford, 2019: 21). Dolayısıyla proletarya dediğimizde istikrarlı, sabit-zamanlı, uzun dönemli, işçinin nasıl ilerleyebileceği az çok belli olan, sendikalaşmanın olduğu bir sınıfı kastetmiş oluruz (Standing, 2019: 20). Ancak belirsizliğin açığa çıkmasıyla bu sınıfın yerini prekarya almıştır. Prekarya bir yandan proleter sınıfın özelliklerini sergilerken, proletaryanın sahip olduğu sözleşme ve ilişkilere sahip değildir çünkü proletaryadan kendisine verilen güvence karşılığında bir itaat beklenir ki prekarya da bu da yoktur. Dolayısıyla prekarya ya da bugünün sınıfı, proletaryadan daha aşağıdadır (Standing, 2019: 23). Parçalı bir statüye sahip prekarya kendine özgü bir sınıfa sahiptir ve eski sınıf ve meslek gruplarıyla açıklanması kolay değildir. Ancak Huws'un siberterya kavramı, proletaryanın da dijital bir görünüm kazandığına işaret eder. Dolayısıyla sermaye üretim şekillerinin dijital bir görünüm kazanması tüm sosyal yapıları da aynı minvalde şekillendirmiştir. Sermaye üretiminin dijitalleşmesi, dijitale dair her şeyi bir araca dönüştürmüştür.

Ağ mantığıyla şekillenen sosyal medya platformları daha başka sermaye biçimlerinin yarattığı metaların üretiminde, kullanıcıların verileriyle hareket ederek tercihler doğrultusunda ürünler geliştirir. Kullanıcıların buradaki emeğini dijital emek olarak açıklayan Fuchs (2015), bireylerin boş zamanlarını bu platformlarda geçirmeleri sermaye sahiplerine artı değer olarak geçer şeklindeki bir anlayışa karşılık gelir. Sermaye en başta kullanıcıların verileri doğrultusunda karşılıklarına reklam çıkarılarak ürün satmaya çalışır. Bu da dolaşımı hızlandırma işlevi görür. Değeri ıskartaya çıkararak değil hızlandırarak arttıran dolaşım, üretim sürecinden farklıdır. Değer emek gücünden metalara aktarılmayıp, mübadele süreci boyunca metaların dolaşımını hızlandırır. İnternet metaların dolaşımını kullanıcıların ücretsiz emeği aracılığıyla gerçekleştirir. (Dyer-Witthford, 2019: 108). Bu tür sosyal medya etkinlikleriyle emilen ücretsiz emek ilk defa Terranova (2000) tarafından ele alınır. Terranova, boş zamanın sürekli bir değer üretimi yoluyla canlandırıldığını, internetin böyle bir işlevinin olduğunu söyler (2000: 34). İnternetin uzaktan çalışma ve sürekli yeniden çalışmayı sağlaması, emeğin esnekliği gibi durumlara yol açması aynı zamanda interneti kolaylaştırıcı bir işlevden uzaklaştırır. Temelde internet kolektif zekânın oluşumunu amaçlar. Dolayısıyla Prodnik'in (2019: 340-344) Hardt ve Negri'nin ileri sürdüğü "toplumsal fabrika" modeliyle üretimin mekân ötesi bir yere taşındığını ve metalaştırma süreçlerinin toplumun tamamına yayıldığını belirtmesi, Terranova'nın da el aldığı bir noktadır. İnternet kullanıcıları evlerinde dinlenirken, ofisteyken, yürürken, seyahat ederken platformlar için içerik oluştururlar ve böylece sermaye için artı değer üretirler (Fuchs, 2015: 147-170). Ağ kullanıcıları iletişimsel, kültürel, enformasyonel üretim sırasında öznelliklerini inşa ederken, bir yandan da sermayenin artı değer yaratma biçimlerine daha fazla eklenirler. Kullanıcıların izleri "kârın dijital arşivi" olarak adlandırılabilir. Kârı dijital arşivi dijitalleşmeden kaynaklansa da esasen hâlâ dijitalin ayakta kalması için onları kullanan ve üreten emek gücünden ileri gelir. Ancak bu emek gücünün karşılığı ödenmediğinden bu durum emek noktasında başlıca sonuçlar doğurur.

Sınıflı toplum açısından Web 2.0 sermayesinin ücretsiz emek modelinin altı sonucunu ele alan Dyer-Witthford, şu sonuçlar üzerinde durur: a) istihdam edilen bilim-teknik işçilerin sayısında ciddi bir artış. b-) Ücretsiz işgününün kolektif ve dijital olarak uzatılması anlamına gelen "üretketici" (*prosumer*) için içerik sağlamanın seferberliği. c) Eski medya profesyonellerinin ücretsiz emekle rekabet sonucunda

yenik düşmesi. d) *Facebook*, *Google AdSense* üzerinden hedefli reklam aracılığıyla perekerliğin teşvik edilmesi. e) Ticari mesajlaşma ile metaların dolaşımının daha da yoğunlaştırılması. f) İş süreçleri için daima aktif sosyal medya kullanımının artmasına bağlı olarak ücretsiz emeğe gönüllü katkıları (Dyer-Witthford, 2019: 122).

Dyer-Witthford'un bu altı kategorisinde de merkezi rol oynayan faktör enformasyon yaratımının üretim sürecindeki etkisiyle açıklanabilir. Rekabeti doğuran, işgününü uzatan, prekerliği teşvik eden, metaların dolaşımını sağlayan internet sosyal ve ekonomik yapının tümü üzerinde etkilidir. Üretilen metanın pazarlanması sürecinde internet bir alan sağlarken, interneti kullanan kullanıcıların oluşturduğu enformasyon tüketiciyi yönlendirecek anlamlar da oluşturur. Üretimin ihtiyaçlarla sınırlı olduğu modernlik evresi böylece geride kalmış akışkan modernitede olduğu gibi ürünler bu enformasyon aracılığıyla makyajlanıp piyasada tüketime sunulmuş olur. Bu anlamda medya araçları akışkan modernite koşullarında tüketim arzuları uyandıran yapılar olarak karşımıza çıkar. Enformasyonun esnekleşmenin önünü açması ve rekabeti körüklemesi medya araçlarını sermaye için önemli bir hale getirir. Çalışmada esneklik formunu doğuran da esasen bu durumdur. Enformasyonun iletim ve dolaşımın hızlanması enformasyon yaratımının kendisi bir çalışma halini getirir (Fuchs, 2015: 362). İletişim ve çalışma arasındaki Marksist çözümlemelerde enformasyon bir ürün değil, bir üretim aracı olarak ele alınır. Oysa bugün, enformasyon ayrıca çalışmaya karşılık gelir ki *Facebook*'un emek gücü baskın bir şekilde enformasyonel çalışma olarak tezahür eder (Fuchs, 2015: 363). Kullanıcılar bu tür platformlarda yaşamları ve kişisel beğeni ve zevklerine göre enformasyon yayımlarlar. Ayrıca diğer kullanıcılarla mesajlaşarak ve yorumlar yaparak, iletişim kurarlar. Bunlar depolanır ve algoritmalar aracılığıyla analize tabi tutularak tüketim süreçleri için bir veri oluşturur. *Facebook* kullanıcıları ağı dâhil olur olmaz öğrendikleri ilk şey, çevrimiçi kişisel marka yönetimidir (Coté ve Pybus, 2014: 253). Dolayısıyla sürekli kendine dair bir şeyler yayınlama alanıdır. Smythe'e göre iletişimin maddi yönünü oluşturan bu durum izleyicilerin çalışması, sömürülmesi ve reklamcılara meta olarak satılması anlamına gelir (Fuchs, 2015: 118). Bu da modern süreçte gördüğümüz zenginliğin somut kaynaklara dayanması halinin geride kaldığını gösterir. Soyut kaynaklara, fikirlere yönelen akışkan modernite sürecinde sermaye çeşitli araçları üretmiştir. Bu araçlarla sömürünün sonsuz bir boyuta taşınması sağlanmış, şirketlerin küresel rekabet ortamında ciddi paylar elde edilmesini mümkün hale getirmiştir. Sözgelimi bugün,

Apple ve *Google* gibi şirketler aplikasyonlar aracılığıyla ciddi bir küresel pay elde etmektedir. Aplikasyonları kullanıcılara açarak serbest hale getiren bu iki şirket, ağların demokratikleştirdiği şeklinde ele alınsa da temelde daha çok ürün satmaya yönelik bir hamle olarak okunabilir. 2014'te bu iki platformda yaklaşık 1 milyon aplikasyonun olduğu ve dolayısıyla keşfedilmenin muazzam bir çaba gerektirdiği söylenmektedir (Dyer-Witthford, 2019: 222). Bu aplikasyonları geliştiren mühendisler yaklaşık yüz bin dolar kazanırken bağımsız üreticiler, ücretsiz ve hatta keşfedilme için üstüne para ödeyerek sermaye birikim sürecine dâhil olur.

Bu anlamda üretimde dönüşen bu süreç, modern toplumdakinin aksine modern sonrası toplumda köklü değişiklikler geçirmiştir. Üretici toplumda bireyi çalışma hayatına sevk etme işlevini gören düzenli ordu modern sonrası dönemde profesyonelleşmiş, katı emeğe ihtiyacı azaltmıştır (Bauman, 1997: 41). Enformasyon güdümlü ekonomi istihdam politikalarında değişime yol açmış, tam zamanlı işgücünün yerini daha az maliyetli yarı zamanlı işgücünün almasına yol açmıştır. Dolayısıyla da topyekûn değişen bu süreç üretim ve tüketim sınırlarını da bulanıklaştırmıştır. Sözgelimi önceki toplum koşullarında görülen tek tip üretici toplum modeli rutini bozularak, sürekli tercih imkânlarıyla tüketimi önceleyen bir sürece yol açmıştır. Bugün arzulanan, akışkanlıkların kalıcılıştan anında değiştirilmesi, bozulması ve böylece tüketim toplumunun varlık alanının genişlemesidir. Oysa üreticilerin ve üretimin merkez olduğu bir toplumda üretim faaliyeti kolektif bir çabayı gerektirir. İşbirliği, koordinasyon mühimdir. Kimi faaliyetler tekil bir çabayı gerektirse de nihai ürünü elde edebilmek için kolektif çabanın eklektik bir hal alması gerekir. Üreticiler farklı işleri yapsalar da aslında harekette beraberdirlere. Çalışmak ve bir ürün elde edebilmek için birbirleriyle iletişimde bulunmaları, uyum içinde olmaları gerekir. Tüketim de ise durum bunun tam tersi olarak işler. Tüketim münferit, izole bir faaliyettir. Dolayısıyla kolektif tüketim diye bir şeyden bahsetmek mümkün değildir (Bauman, 1999: 48). Tüketiciler için de tüketmek aslında faaliyetin bireyselliğine dair bir vurgudur. Tüketiciler bu yüzden çoğul ve toplu olarak hareket halinde olsa bile yalnızdırlar. İnternetin tüketim alanı açması ve tüketime hizmet etmesi, tüketirken üreten bir toplum modelini karşımıza çıkarmıştır. Çalışmanın izleyen kısmında bu tüketim süreçleri üzerinde durulacaktır.

4.2.Emek, üretketim ve tüketim

Tüm canlı varlıklar, varlık alanını genişletmek ve varlığını sürdürmek için doğal çevreleriyle ilişki ve etkileşim içine girerek, doğal çevrenin sağladığı maddi ihtiyaçlara el koyar, gerektiğinde kendi ihtiyacına yönelik olarak dönüştürürler. Canlı varlıkların çevreleriyle girdiği bu etkileşimler, tüketim ve üretim etkinliklerin somut içeriğine karşılık gelir. Maddi öğelerin üretimi mevcut olmadan, tüketim süreçlerinden, ihtiyaçlardan bahsetmek mümkün değildir. Marx için bu ihtiyaçların mideden mi hayalden mi oldukları önemsizdir (2011: 49). Üretim ve tüketim elbette sadece maddi hizmetlerle bütünleşmez, toplumsal yaşamın ikamesi için elzemdir. Ancak Terry Eagleton'a başvurduğumuzda ise uygarlığın maddi üretim olmaksızın var olmayacağı yönündeki fikre rastlarız (2011: 126).

Fakat üretim sürecinde enformasyonun giderek önemli bir hal alması, bilgisayar kontrollü süreçlerin emek gücünün yerine kullanılması ve bireyin daha çok tüketim süreçlerinin öznesi olarak görülmesi bireyin üretim sürecinin bir parçası olmaktan çok tüketim süreçlerinin bir parçası haline geldiğini gösterir. Her ne kadar emek süreci dijital bir görünüm kazanmış olsa da esasen kas gücünün üretim sürecindeki hegemonik karakteri geride kalmıştır. Ancak hala üretim sürecinin en önemli parçası olduğunu dile getiren tartışmalar da söz konusu. Tartışmalar maden ve donanım sektöründeki kas gücünün hâlâ enformasyon ve iletişim sektörünün can damarını oluşturmaya dayanmaktadır. Fakat bu bir gerçeklik olarak karşımızda dursa da emeğin giderek maddesiz, dijital bir görünüm kazanması emek gücünden elde edilen artı değer oranının ölçülmesini zorlaştırmaktadır. Çünkü bugün emek belirli ölçü ve normlara göre ölçülebilir olma halini yitirmiştir. Dolayısıyla emeğin üretken bir hale gelmesi yalnızca sağlıklı bir fiziksel görünüme sahip olmasıyla değil enformasyon edinmeye yatkınlığı ve mevcut kültürel bagajlarını kullanmalarıyla olanaklı olmaktadır. Bu da emek gücünün fabrika dışında kendini üretmesine, istihdam şansı bulsa bile kendini üretmeye devam etmesine yol açmıştır. İşletmeler de akışkan modernite koşullarında emek gücünü herkesin gündelik yaşamında, dışarıda aramakta ve böylece bu mantığın hayatın tümüne yayılımına imkân vermektedir. Durum Hardt ve Negri'nin belirttiği gibi, üretim süreçleri toplumun tamamına yayılım gösterdiği için fabrika toplumun tamamına yayılmıştır fikrini doğrular niteliktedir (2003: 223).

Çünkü katı modernite koşullarında gördüğümüz Fordist fabrika modeli enformasyon ve iletişim teknolojileriyle yalnızca birilerinin anılarında kalmıştır. Fabrikanın içinde üretim aşamasında sömürülen iş gücünün yerini bütün zamanlarda sömürülebilen insanlar almıştır. Bunda akışkan moderniteki üretim biçimlerinin enformasyon güdümlü olmasının ve kitle ve iletişim araçlarını kullanmanın maliyetinin azalmasının etkisi olmuştur. Artık fabrikada makinenin başında olan işçinin eline makine verilerek sömürü her ana yayılmıştır. Sözgelimi bugün akıllı telefonları kullandığımızda, çevrimiçi olduğumuzda bir ağa bağlandığımızda daima tüketici olarak hedef alınır hale geliriz. Ancak bu tüketim biçimi katı modernitedeki tüketim biçiminden farklıdır. Örneğin Fisher, sosyal paylaşım sitesi olan *Facebook*'a hem bir iletişim aracı hem de bir üretim aracı olarak bakmamız gerektiğini belirtir (2019: 127). Üretim aracı olması kullanıcıları emek gücü haline getirir. Bu yapıların bireye ücretsiz erişim imkânı vermesi, bünyesindeki farklı iletişim stratejileri kullanması kullanıcıyı kendisine çeker ve kullanıcının emek icra etmesini kolaylaştırır. Kitle medyası çağında bunu görmek çok mümkün değildir.

Kitle medyası çağındaki iletişimin dikey bir iletişim olduğunu, yani tek yönlü bir enformasyon akışını sağladığını düşündüğümüzde, kitle medyasındaki izleyicinin edilgen olduğunu ifade edebiliriz. Fakat sosyal medyanın azdan aza, azdan çokta, çoktan çokta bir iletişim formuna olanak sağlaması çift yönlü bir iletişim imkânıyla ve kullanıcıların içerik yüklemesine olanak vermesiyle kullanıcıyı edilgen olmaktan çıkarır (Fisher, 2019: 129). Ancak her şeyden önce, *Facebook*'un öncelikli misyonu sermaye birikimidir ve bu da onun iletişimi kolaylaştırıcı yönündense ticari bir şirket olduğunu hatırlamamızı sağlar. Dolayısıyla *Facebook* ve benzeri sosyal medya kullanıcıları arasındaki iletişim kullanıcılar hakkında bir enformasyon yaratarak pazarlama, reklamcılık, halkla ilişkiler uzmanları tarafından bulunmaz bir nimet halini alır.

Coté ve Pybus, Lazzarato, Hardt ve Negri'den maddi olmayan emek kavramını alarak Facebook özelinde yazdıkları makalede Web 2.0'a dayanarak *maddi olmayan emek 2.0* adında yeni bir tür emek biçimini ortaya atarlar (2014: 242). Bununla, emeğin daha hızlı, yoğun ve gizemli bir halinin olduğunu dile getirirler. Buna ilgilerinin sosyal medyadaki özne olun çağrısına kullanıcıların heyecanlı olumlu yanıt vermelerini,

gösterirler. Lazzarato'nun sermayenin işçilerden yaptıkları şey üzerine düşünmelerini isteyip özerk olmalarını öğütlerken aynı zamanda sınırları belirginleştirerek bunların dışına çıkmamayı öğütlediğinde söylediği gibi “özne olun” çağrısı temelde sınırları belirgin bir alanda vuku bulur (Gorz, 2001: 59). Çünkü kullanıcının aktif hareketi esasen sermayenin işine yaramaktadır. Dolayısıyla ne kadar çok dijital okur-yazar bulursa artı değer üretmesi o kadar kolaylaşır. İş süreçlerinin bile bu ağları kullanım becerilerine göre şekillendiği akışkan modernitede, işverenler de tıpkı ağların yapmak istediği gibi “dijital okur-yazar” bir istihdam yaratmak istemektedir. Kendi kendini motive eden, “iyi oyuncusu”, sosyal becerileri gelişkin, girişimci, yaşam boyu öğrenmeye istekli kimseleri çalıştırmayı arzulamaktadır (Huws, 2018: 46). Teknolojik değişim ve küreselleşmenin getirdikleri göz önüne alındığında, artık işin kim tarafından, nerede, ne zaman ve nasıl yapıldığı konusu temel değişiklikler içerir. Önceden belirli bir mekâna bağlanmış iş süreci görülmemiş bir derecede gezgin hale gelmiştir (Huws, 2018: 51). Bu değişim, dönüşüm toplumsal kimlikleri ve yapıları da değiştirmiştir. Herkesin dijital okur-yazar olduğu bir dünyada herkes kolayca ulaşılabilir hale gelmesi merkeziz bir yapıyı beraberinde getirmiştir.

Post-fordizmin bir getirisi olarak ele alınan merkeziz, kendi kendine örgütlenmiş bir ağ inşa ederek çalışma, kendisinden çok ücretli çalışmanın doğasını dönüştürmüştür (Gorz, 2001: 70). Özellikle küresel dolaşım sistemi içerisinde cep telefonlarının önemi bu noktada üzerinde durulması gereken bir konudur. Cep telefonu, insanların daima hareket halinde, diğer insanlarla temas içinde, hıza uyumlu olmasını gerektirir. En göçmen meta olan emek gücünü, tüm metaların küresel dolaşımına eşlik eden bir sistem için kullanır (Dyer-Witthford, 2019: 134). Bugün Hindistan gibi geçimin dalgalı olduğu ülkelerde, cep telefonu iş süreçleriyle başa çıkmak için işçinin satın almak zorunda olduğu bir nesne haline gelmiştir. Fakat dar gelirli ailelerde mobil cihaz faturası, aldıkları ücretin yaklaşık yüzde onuna denk gelmektedir. Bu durum, iş süreçlerinden haberdar olmak ve istihdam imkânlarını öğrenmek için telefon kullanımının çok ciddi bir ihtiyaç halini aldığını gösterir (Dyer-Witthford, 2019: 147). Sözgelimi *LinkedIn* gibi mecralar bu istihdam sürecinde en etkili araç haline gelmiştir. Buraları takip etmek istihdam için gerekli bir koşul olmuştur. Bu yüzden bugün, dolaşım ve ağa dâhil olmak için çoğu ülkede insanlar mutfak masraflarından kısacak hale gelmiştir. Bu bize aynı zamanda sosyal ağlardan dışarıda kalmanın bedelinin çok ağır olduğunu gösterir ve sosyal ağların yalnızca

pazarlama için değil, araştırma-geliştirme, istihdam için de önemli bir işleve sahip olduğunu gösterir. Araçlara sahip olan herkesin aynı zamanda mekân zaman birliğinden bağımsız hareket edebileceğini açığa çıkarır.

Gerekli becerilerin idealize edilen ve standartlaştırılan hali, işin iletişim ve bilgi teknolojileri kullanılarak uzaktan halledilebilmesi Huws'un kavramsallaştırdığı üzere “yedek işçi ordusu”nun gelişimine yol açmıştır (2018: 84). *Freelance* çalışanlar buna örnek gösterilebilir. *Freelance* çalışanlar, Cohen'in deyimiyle yedek işsizler ordusu olan kültür işçileri aracılığıyla finansal riski absorbe ederek risk sorumluluğunu bireylere yükler (2019: 63). *Freelance* çalışmak, çalışanlar için bir özgürlük olarak sunulurken sermaye için ise bulunmaz bir nimettir. Eğitim masrafından, sosyal yardımlardan, giderlerden kurtulmuş olur. Çünkü sermaye riski yüksek artı değerle takas etmiş olur. *Freelance* yazarlar üzerine yaptığı araştırmada Cohen, bu tarz çalışma biçiminde kelime başına ücret alındığını ancak araştırma ve kendini geliştirme için para almadıklarından dolayı ücretin hiçbir şekilde çalışmayı yansıtmadığını düşünür. Zaten hali hazırda bu anlamdaki rekabetten şirketler ciddi şekilde faydalanır. Ayrıca *freelance* yazarların ürettiği içerikler, internete taşındıkça başka yerlerde de yayımlandığı ve bunun için herhangi bir ücret ödenmediği gözlemlenmiştir. Meslekleri ve yaşam pratiklerini istikrarsız hale getiren bu durum akışkan hale gelen dünyada işçilerin teknolojik ve kurumsal yeniliklere karşılık becerilerini değiştirmeleri gerekliliğini doğurmuştur (Huws, 2018: 93). Bu gerekliliğin izleri ve işin dış kaynak kullanılarak yapılması yaşamın tümünde yayılım göstermiştir.

Fuchs, Toffler'ın üçüncü dalga ekonomisindeki tüketicinin üreticiye dönüştüğüne dair yorumunu dikkate alarak işin dış kaynak kullanımı yoluyla çalışan kullanıcılara yaptırılmasının sömürü süreçlerine odaklanıp ücret ödemeyen şirketlere artı değeri yaratanların bu tüketiciler olduğunu dile getirir (2015: 151). İşin dış kaynak kullanımı yoluyla tüketicilere yaptırılması enformasyon ve iletişim teknolojileriyle giderek yaygın bir hal almıştır. Sözgelimi şirketlerin bugün geri dönüşleri sosyal platformlar aracılığıyla sağlaması, bir kılavuz işlevi görmesi bunun en görünür halidir. Diğer yandan bu yapının katılımcı bir kültür ve demokratik bir oluşum olarak sunuluşunda ve sömürünün oyun kılığındaki görünümünde sömürü süreçleri gizlenmektedir (Fuchs, 2015: 185). Çünkü *Facebook*, *Google* ve benzeri sosyal medya

kullanıcılarının çevrimiçi tüm zamanlarını çalışma zamanına karşılık gelir (Fuchs, 2015: 177). Ancak bu, sosyal medyadaki tüm süreçlerin metalaştığı anlamına gelmez. Fuchs, *Wikipedia*, *Alternet*, *Democracy Now!*, *WikiLeaks* gibi çevrimiçi haber medyalarını ve sivil toplum kuruluşlarını bunlardan muaf tutar. Çünkü bu platformlar mübadele değerinden ziyade kullanım değeri yaratmak üzerine kurulmuştur (2015: 181). Smythe'nin kavramlarında da vurgulanan bu durum itirazlara sebep olmuştur.

Coté ve Pybus, Smythe'nin kitle medyasındaki seyircinin meta ürettiği savına dayanan seyirci metası kavramının *Facebook* ve benzeri ağ tabanlı sosyal platformlarda kullanıcı emeğini anlama açısından elverişli olmadığını söylerler (2014: 258). Aslında bu ifadeye baktığımızda, kullanıcı olarak medya ile temasımızın statik bir halden ya da Bauman'ın ifadesiyle söylersek katı, donmuş bir halden akışkan, dinamik, her an hareket eden bir yapıya evrildiğini söyleyebiliriz. *Twitter*, *Facebook*, *Instagram* gibi dijital platformlarla her an yer bildiriminde bulunan ve dolayısıyla daha otonomcu bir yapıya geçmiş bulunmaktayız. Bu elbette sermayenin de dikkatini çekerek, üretim ve tüketim süreçlerine endekslenmekte ve hemen bu süreç içerisinde tüketilir bir hale gelmektedir. Bu platformlar da varlığını tam da sermayenin oraya ciddi yatırımlar yapmasıyla sürdürme şansı yakalamaktadır. Kullanıcı tarafından, platformdaki hareketlilikler bireyselleştirilmiş bir arşiv olarak artı değer ve karın ana hattını meydana getirir. Bu ağların pazar payları esasen, kullanıcıların maddi olmayan emek faaliyetlerini orada sürdürmesi ve hislerini sistem aracılığıyla dile getirmesidir. Bu, yüklemeye, paylaşmaya, beğenmeye kısaca bir hareketliliğe yol açar. Kullanıcının profil güncellemeleri yapmasıyla zaman ve mekân sınırları ortadan kalkar, kamusal alan, özel alan ayrımı bulanıklaşır. Ekman, cep telefonu teknolojisinin gelişmesiyle birlikte tüm kamusal alanların potansiyel olarak metalaştığını belirtir (2019: 110). Sözelimi *Facebook* hesabına sürekli bağlanmak bile kamusal alanın metalaşmasında yepyeni boyutlar açmaktadır. Çünkü bu, daima ticari gözetim altında olmaya, sermaye tarafından temellük edilen, bedeli ödenmemiş emek icra etmek anlamına gelir. Beden fiziksel olarak bir yere bağımlı kalırken, iletişimsel ve duygulanımsal kapasitelerimizin küresel erişim kazanabildiği bir varoluşsal âleme geçmiş oluruz. Sosyal ağların toplumsal fabrikaya dönüşmesi, dijital emeğin üretildiğini gözler önüne serer. Post-fordist süreçlerde üretilen bu emek, profil takipçisini müşteriye, profil sahibini bir satıcıya dönüştürür. Günümüzde *blogger*ların, *influencer*ların reklam almaları bunun bir örneğidir ama bu bir yönü sadece, diğer yönü ise buradan tıklama

başına ücret alan ticari sosyal medya hesaplarıdır. Kullanıcı tarafından oluşturulan haber akışı içerikleri, sürekli dolaşımda olan veriyi sözleşmeye bağlar. *Facebook*'un hizmet kullanım şartlarına baktığımızda kapitalizme geniş bir işlevsel alan sağladığını görürüz¹². Tüm bunlar hızlı ve değişen bir yapıya ayak uyduran bireyler doğurmaktadır. Aynı zamanda sermaye birikim sürecinden kaçışın mümkün olmayacağını düşünen bireylerin çaresizliğini perçinlemektedir.

Belirli araçların ve makinelerin kullanımına bağlı olarak bilgi işlemeyi içeren işler, bilgi ve iletişim teknolojilerinin kullanımına bağlı olarak daha jenerik ve hızlı değişen becerilere dönüşmüştür (Huws, 2018: 52). Kanada'da yapılan bir çalışmayı aktaran Huws, araştırmada akademisyenlerin yeni raporlama gerekleri ve daha çok yönetim işinin akademisyenlere aktarılması, e-postalara anında cevap vermesi gerekliliği, akademisyenden daha çok zaman talep etmeyi ve daha yoğun çalışmayı gerekli kılmıştır (2018: 83). Hızın bir süreklilik kazandığı bu durumda akademisyenler “düşünmeye zaman ayıracak kadar yavaşlayamıyorum” demektedir (Huws, 2018: 84). Yaşam standartlarını yükselten ve çoğu durumda hayatı kolaylaştırmış gibi görünen bu durumların zemin hazırladığı bir durum söz konusudur. Bu tüketici bir anlayıştır. Yaşam standartları yükseldiğinden sömürü, yerini tüketimciliğe bırakmıştır. Ama bu durum da kapitalizmin dijital bir görünüm kazanması gibi ürünlere dijital bir görünüm kazandırmıştır. Sermaye sahipleri bilgisayar ağının gelişimi ve işletim sistemindeki ivmeyle bu tür teknolojinin üretimine odaklanmış, bunları tüketim malları olarak üreterek günlük hayatın her parçasını sibernetik kılmıştır (Dyer-Witheford, 2019: 48). Bu yukarıda Hardt ve Negri'den yola çıkarak açıkladığımız toplumsal fabrika modeli fikriyle kesişir. Üretimdeki sibernetik, emek sürecini dönüştürmüş, esnek ve ofis çalışma şekilleri bilgisayarla desteklenmiştir. Bu tür değişim, yeni işçi öznellikleri

¹² Bkz: “Fikri mülkiyet hakları kapsamındaki içerikleri Ürünlerimizde veya Ürünlerimizle bağlantılı şekilde paylaştığınızda, yayınladığınızda veya yüklediğinizde; içeriklerinizi barındırmamız, kullanmamız, dağıtmamız, değiştirmemiz, çalıştırmamız, kopyalamamız, herkese açık olarak sunmamız veya göstermemiz, çevirisini yapmamız ve türevlerini oluşturmamız için (gizlilik ve uygulama ayarlarınız doğrultusunda) bize münhasır olmayan, devredilebilir, alt lisanslanabilir, telifsiz ve uluslararası bir lisans vermiş olursunuz. Bu bağlamda örneğin Facebook'ta bir fotoğraf paylaştığınızda, bu fotoğrafı saklamamıza, kopyalamamıza ve hizmetimizi veya kullandığınız diğer Facebook Ürünlerini destekleyen hizmet sağlayıcıları gibi başkalarıyla paylaşmamıza (yine ayarlarınız doğrultusunda) izin vermiş olursunuz.” (<https://www.facebook.com/legal/terms> Son erişim tarihi: 21/02/20)

üretmiş, web siteleri, sohbet odaları, bilgisayar oyunları gibi dijital teknolojiye dayalı kullanımları arttırarak, yeni kültürel formları yaratmıştır (Dyer-Witheford, 2019: 48).

2008'den sonra sosyal medyanın niceliksel olarak büyümesi, on yıl öncesinden çok farklı işlerin ortaya çıkmasına vesile olmuştur. Bugün bu ağ tabanlı üretim şirketlerinin çalışma koşulları akıl almaz derecede korkunç bir sömürüye dayanmıştır. Söz gelimi *Twitter*, *Google*, *Spotify*, *Google* gibi şirketlerin ikamet ettiği yerlerde gelir eşitsizliği had safhadadır (Dyer-Witheford, 2019: 104). Sermayenin yeni siberetik güçlerinin oynadığı rol, emek payında ciddi bir gerilemeye yol açmıştır. Çünkü ağ merkezli teknolojilerde çalışma açıkça rutin, ikincil, güvencesiz ve düşük ücretlidir. Söz gelimi emeğin Çin'in Gayri Safi Yurtiçi Hasıladaki payı 1992'de %65 iken, 2008'de %50'nin altına gerilemiştir (Dyer-Witheford, 2019: 181). Makineleşme ve teknolojiadaki gelişme işçiyi güçsüzleştirme, emeğin pazarlık gücünü zayıflama üzerine kurulu olduğundan iş süreçlerindeki dönüşüm sermayenin işine gelmektedir. Sözgelimi Taylorizm, otomasyon, yapay zekâ gibi süreçler canlı emeğin minimize edilmesi arzusundan doğmuştur. Çünkü robotik bir çalışan, çay molası vermeyeceğinden, hastalanmayacağından, grev yapmayacağından verimliliği daha yüksektir (Harvey, 2011: 137). Bugün geniş oranda bu molalar, dinlenmeler de çalışmanın içerisine dâhil edilmiştir. Tüketim ve üretim süreci arasındaki muğlaklık ve bu minvalde yapılan üretim bunu olanaklı kılmıştır.

Dijitalleşmenin tüketim süreçlerini de dönüşüme tabi tutması, tüketimin üretim sürecinin ayrılmaz bir parçası olduğunu gösterir. Akışkan modernite koşullarına baktığımızda da aynı fikre rastlarız. Bauman'a göre akışkan modernite her şeyden önce üyelerini tüketiciler olarak şekillendirmeye çalışır (2006: 92). Tüketimin ihtiyaçtan çok konformist bir karaktere sahip olduğu, bir kimlik yaratma işlevi haline geldiği akışkan modernitede tüketicilerin oluşturduğu bir toplum modeli söz konusudur. Tüketim toplumu terimi bu anlamda yalnızca maddi ve hizmet üretiminden ziyade, toplumların boş zamanın ve malların tüketimi çevresinde örgütlenmesini ifade eder. Kapitalist sistemde üretimin sürekliliği tüketim süreçlerine koşullandığından tüketim süreçleri arttırılmaya, yenilikler ihtiyaç olarak gösterilmeye çalışılır. Dolayısıyla tüketici toplum dediğimizde, emek ve zamanlarını hazlarını arttırma ve tatmin etme için harcayan bireylerden çok daha fazlasını dile getirmiş oluruz. Akışkan modernite

koşullarında tüketici profilini arzulayan bir insan olarak ele aldığımızda toplumun tüketim sendromuyla şekillendiğini ifade edebiliriz. Sendrom, iyi zaman geçirmenin, hazları yakalamanın, eğlenmenin ötesini ifade eder (Bauman: 2018b: 110). Tüketim sendromu, kalıcılığı ve sürekliliği değersizleştirip geçiciliği yüceltir. Kalıcılığın yerini, arzu duyulana el koyma ve sonrasında imha etme alır. Ancak bu hız, aşırılık ve israftan ibaret bir durumdur. Bauman’a göre sendromun başarılı uzmanları bir şeylerin zamanı dolduğunda atık kategorisine koyduklarında sevinç duymayı bilen kimselerdir.

Tüketim toplumu öncelikle insanların arzusunu tatmin etme vaadi üzerinde kendisini inşa eder. Ancak arzu doyurulmadığı sürece, daha doğrusu arzunun tam olarak doyurulamayacağıyla ilgili bir şüphe olduğu müddetçe, tatmin etme vaadi baştan çıkarıcılığını korur (Bauman: 2018b: 106). Oysa bunun tersi olan hedeflerin düşürülmesi, arzulara gerçek sınırların konulması tüketim toplumunun ölüm çanlarıdır. Çünkü tüketim ekonomisinin ana damarı arzuların tatmin edilmemesi üzerine kurulur. Arzuyu tatmine yönelik her çabanın daha başka arzuları tetiklemesi tüketim endekli toplumun vazgeçilmezidir. Dolayısıyla tüketim toplumu, tatminsizliği kalıcılaştırmayı başarmaya çalışır (Bauman: 2018b: 107). Bunun formülü öncelikle arzuları uyandırıp sonra tüketim ürünlerini karalamak ve değersizleştirmektir. Tüketim toplumunda, bir ihtiyaç olarak başlayan her şey bir saplantıya dönüşmek zorundadır. Arzular hüsrarla sonuçlandığında tüketici talebi artar fakat böyle olmadığında, tatmin edildiğinde tüketici talebi azalarak sıfıra iner. Bundan dolayı tüketimcilik boş vaatlerin, aşırı vaatlerin ıskartaya çıkmasıyla çarkını döndürür. Durum yalanların, aşırılığın ve israfın ekonomisi olarak karşımıza çıkar. Bauman, bu tüketimciliğin yeni olmadığını akışkan moderniteye özgü olmadığını belirtir (2018b: 109). Tüketimin bireysel hali üzerinde durmanın doğru olmadığını dolayısıyla yeni bir tanımın gerekliliğini öngörür. Tüketici toplum öncelikle tüketicilerin toplamından müteşekkil değildir. *“Üyelerini en başta hatta belki de bütünüyle tüketici olarak görüp o şekilde sorgulayan bir toplumdur”* (Bauman, 2018b: 109).

Akışkan modernitede ya da post-modernitede bu durum kimlik edinme süreci olarak karşılık bulur. Tüketimcilik her şeyi dönüştürdüğü gibi kimlikleri de dönüştürmüştür, kimlikler tüketim üzerinden açıklanır olmuştur. Kimlikler, tüketim

hızıyla paralel olarak yenilebilir bir akışkanlığa sahip hale gelmiştir. Popüler olan ürünün kimlik sunması, kimliksiz olanın tüketimle bir kimliğe sahip olabileceğini bireylerin önüne koyar. Oysa modern toplumdaki kimlikler değişime kapalı ve katı haldedir. Fakat akışkan modernite koşullarında bütün ürünler gibi değiştirilebilirdir. Birey kullandığı nesnenin değerinden, doyumundan çok imgesel varlığının çekim alanına girer ve tüketimin bir ideoloji olduğunu da gözler önüne serer. Fakat esasen bu durumun kimlik edinmekten çok insanların bir tür kimliksiz olmasına yol açtığını söyleyebiliriz. Çünkü akışkan modernite koşullarında tüketim, insanları giyinmeye hazır etmek için soyunuk kalmaya ikna etmektedir. Bunun için devasa bir kültür endüstrisi araçlarını kullanmaktadır.

İnsanlar arasındaki bağlara bile sirayet eden bu durum, sözgelimi evlilik ve ortaklıkları hızla sonlandırabilmektedir. Bauman'a göre tahammül ilişkileri ve eşliği tüketimci toplumda giderek azalmıştır (2018b: 116). Eskiye bir bilgisayar gibi anında bu ilişkiler de ıskartaya çıkarılabilir. Bauman piyasalaşmanın yan etkisi olarak görür bu durumu. Toplum, her şey metadır ve eğer metaya dönüşmediyse meta olarak değerlendirilebilir, mantığıyla şekillenir. Piyasa her şeyi tüketim malına dönüştürmekte, piyasanın dokunuşlarından kaçmaya çalışan, bu girişimlerde kullanılan araçlar dahi piyasanın elinden kurtulamamaktadır (Bauman: 2018b: 118).

Her şeyin tüketim mantığıyla şekillendiği durumda insana dair her şey bu sürecin içerisine dâhil edilmeye çalışılır. Sözgelimi bedenın tüketime dâhil edilmesi mevzusu, Amerika'da çok satan kitapların sürekli değiştiği ama sadece iki türün hep listelerde yer aldığı üzerinden tartışılır. Bauman, bu kitaplardan bir türün aşçılık kitapları diğer türün ise diyet tarifleri kitapları olduğunu belirtir (2018b: 118; 2001a: 162). Üretim toplumunda bedene ait değerli görülen ne varsa, tüketim toplumunda zararlı olarak görülür (Bauman: 2018b: 120). Bedene dair hazların çoğalması, haz vaadinin artması, bedene tüketim toplumunda eşsiz bir konum atfeder. Beden günümüzde birincil olarak duyum alıcısı konumundadır ki deneyimleri emer ve hazmeder (Bauman, 2001a: 156). Reklamlarda da gördüğümüz üzere; tüketim toplumu arzuların doyurulmasıyla değil, arzuların uyandırılmasıyla ilgilenir (Bauman: 2018b: 120). Kişi için tatmin, doyum çok önemliyken, tüketim piyasaları için felakettir.

Post-modern toplumun üyelerini üretici olarak değil birer tüketici olarak kendisine bağlaması, üretim ve tüketim toplumunun belirgin bir sınırını oluşturur (Bauman, 2019: 122). Öyle ki bu önemli bir ayrımdır. Tüketicilerin toplumunda belirli normlar yoktur, bu topluma yön veren kurallar değil, baştan çıkarma ve arzu ve istektir. Üretici toplumda ise hayat normatif kurallarla düzenlenir ve ihtiyaç duyulan şeylerin bir alt sınırı vardır. Üretenler toplumu sağlıklı yaşamı vurgularken, tüketim toplumu *fitness* idealini vurgulamaya çalışır (Bauman, 2019: 124). Tüketim piyasalarının peşinden koştuğu ideal tüketici tipinin en iyi örneği, durmaksızın birbirini takip eden, kısa ömürlü, tek seferlik ve tek kullanımlık arzular için yedi yirmi dört tam kapasite çalışan bir fabrika işçisidir (Bauman: 2018b: 121). Sağlığın üretim toplumunda aldığı önemi, tüketici toplum *fitness* olarak güncellemiştir. Ancak *fitness* da bitiş çizgisinden mahrumdur, beden ne kadar fit olursa olsun daha fit hale getirmek mümkündür tüketim toplumunda. Modern toplumsal ilişkiler ağı içinde zaten beden, fabrika işine ve askerlik hizmetine uygunlukla karşılık bulmuştur (Bauman, 2001a: 148). Elbette bu, modern sonrası süreçte tüketim odaklı önem kazanmıştır.

Dolayısıyla, 21. yüzyıl tüketimi önceleyen bir toplumu imler. Tüketim toplumunda, tüketicilerin doğal habitatı pazar olarak karşımıza çıkar. Tüketici adaylarında, metaların cazibesine hızlı ve samimi bir şekilde ilgi göstermek, satın almaya duyulan saplantılı, bağımlılığa dönüşmüş bir dürtü, ekilip yetiştirilmesi gereken temel erdemlerdir. Çocukları yeniden işlemekten geçiren tüketim toplumu, ruhun yönetilmesine odaklanmıştır. Beden artık geride kalmıştır. Çocuklar bu çağda okuma yazmayı öğrenir öğrenmez alışveriş bağımlısı haline gelir (Bauman: 2018b: 145). Çocuklar, ulusun geleceği olarak görülmek yerine artık yarının tüketicileri olarak görülür. Günümüzde çocukların dijital araçları kullanması, sürekli bunlarla yatıp kalkması geleceğe yönelik tüketimi öğretmek üzerine kuruludur. Sözelimi televizyon gibi kitle iletişim araçları bir standart belirler. Arzu duyulan hayat televizyonda görülen hayat halini alır ve ekran yaşadığımız hayatı küçük, önemsiz gibi bize gösterir (Bauman, 2019: 133). Bu yüzden izleyiciyi harekete geçirir ve bir şey yapmaya yöneltir. Tüketim toplumu bireylerin tüketim eşiğini yükseltmek için onlara soluklanma şansı vermemektedir. Bireyleri sürekli uyanık ve teyakkuzda tutarak yeni baştan çıkarmalara, heyecanlara, kuşkuya ve memnuniyetsizliğe terk eder (Bauman, 2006: 96). İyi programlanmış, şekillendirilmiş tüketici toplumda üyeler aktif olarak baştan çıkarılma peşinde olur.

Kapitalizm bireyin özgürlüğe karşı olan güdüsünü ele geçirmek üzere tüketim süreçlerini önüne koyar. Üretim toplumundan tüketim toplumuna geçiş bunun bir sonucudur (Bauman, 1999: 37). Yaşadığımız, içinde nefes aldığımız toplum tüketim merkezlidir. Peki ne demek bu? Tüketici, bir şeyleri tüketen kişiyi, tüketmek ise bir şeyleri ihtiyaçlar doğrultusunda, arzuyu tatmin etmek amacıyla kullanıp bitirmeye karşılık gelir. Arzu ve tatmin arasında köprü işlevi gören para, tüketime ayrılmış şeyleri kendine tahsis eder (Bauman, 1999: 39). Bir şeyi satın almak, bunun için paraya başvurmak başkasının onu kullanmasını yasaklar ve özel mülkiyeti meydana getirir. Tüketmek esasında en genel ve akışkan modernite koşullarında yok etmekle karşılık bulur denilebilir. Çünkü tüketim, tüketilen şeyin varlığını gerek somut gerekse soyut olarak ortadan kaldırır ya da kaldırır kaldırmaz başka bir yere koyar. Fakat bilinen her toplumun tüketim toplumu olduğunu söylemek, söyleyebilmek mümkün. Yukarıdaki ifadelerde para dışında bütün tüketim süreçlerinin aynı olduğunu söyleyebiliriz. Tüketmeden, tüketmekten hiçbir zaman, hiç kimse, hiçbir zaman canlı kalmamaktadır (Bauman, 1999: 40). Katı modernlik üyelerine üretici gözüyle bakarken bugün toplumun uzunca bir süre üretici olmasına karşılık tüketim toplumu kavramını kullanır durumdayız. Katı modernlik üyelerinden üretici rolünü oynamasını beklerken akışan modernlik ya da katı modernlik sonrası dönem üyelerini tüketici yetenekleriyle kullanmak ister. Çünkü en temelde akışkan modernite tüketirken üretmenin yollarını bulmuştur. Devasa enformasyon ve iletişim teknolojisi buna hizmet etmektedir. Tüketicilerin ihtiyaçlarını belirlemede ve tatmin etmede önem kazanan dijitalleşme süreçleri ve dijital ağlar, tüketim için zaman ve mekânı yok ederek, her yerden tüketilebilir nesneleri alma şansını kullanıcılarına sunar. Kullanıcılar buradaki pazarlama hilelerine aldanarak tüketim süreçlerine dâhil olur. Bir üretketicie dönüşür.

5. SONUÇ

Her okuryazar bir metnin, çalışmanın sonuç bölümüne geldiğinde beklentisi artar ve tatmin edici bir çözüme ulaşmış olmayı amaçlar. Ancak burada bir çözüm yok. Çözüm beklentisi moderniteye özgü bir dinamiktir, modern akıl biçimi olan amaçsallık, planlılık bu beklentiyi oluşturur. Zira buna bakarak diyebiliriz ki moderniteye özgü akıl biçimi varlığını sürdürmekte hâlâ. Akışkan modernitede ise okur bir alımlayıcıya, tüketiciye dönüştüğünden çözümden ziyade eğlence ve keyfe

odaklanmıştır. İçinde yaşadığı dinamikler gibi, akışta ve akıntıda varlığını sürdürür. Fakat modernitenin ve post-modernitenin bütün toplumlarda aynı şekilde görüldüğünü, varlık bulduğunu söylemek çok mümkün değildir. Her iki sürecin de belirli sonuçlar ürettiği ise bir gerçek. Nitekim biz de bu anlamda çalışma boyunca ele aldığımız konulardan çıkarım yapmak için biraz katılığa ihtiyaç duyarız. Ancak akışkanlığın sızmalarının olduğunu göz ardı etmeden.

Zygmunt Bauman'ın akışkan modernite kuramından hareketle ve 21. yüzyılda bilgi ve iletişim teknolojilerindeki gelişmelerle beraber tebarüz eden esneklik, güvencesizlik, belirsizlik durumlarının emek süreçleriyle olan ilişkisini açığa çıkarma, bu tür bir hal altındaki üretim ve tüketim süreçlerinin geçirdiği evrimi masaya yatırma, bunun iletişimdeki gelişmelerle paralel gerçekleştiğini merkeze alan bu çalışma, ilk bölümde modernliğin geçirdiği evrimle tartışmaya açılmıştır. Bu bağlamda, modern öncesi, modern ve modern sonrası dönemler arasında ayrımlar yapılmış, daha sonra akışkan modernite ile karakterize edilen şeyin ne olduğu sorusuna cevap aranmıştır. Bunun içinse öncelikle Bauman'ın temel metinleri merkeze alınmış, daha sonra emek süreçlerine dair tartışmalar için ilk kaynaklar kullanılarak genel bir çerçeve çıkarılmıştır. Tezin son bölümünde ise bilgi ve iletişim teknolojilerinin çalışma, üretim, tüketim süreçleriyle olan ilişkisi birinci ve ikinci bölümlerle ilişkili olarak irdelenmiştir. Bu anlamda tezde günümüz sözcüğüyle ima edilen zamansallığın, her şeyden önce belirsizlik, esneklik, güvencesizlik sözcükleriyle karakterize edildiği, dolayısıyla emek süreçlerinde bir dönüşümün olduğu ve klasik Marksist emek-değer teorisinin yanı sıra, medyanın ekonomi politiği bağlamında maddi olmayan emek, dijital emek tartışmalarının elverişli bir zemin sağladığı tespit edilmiştir. Bunların yanı sıra bilgi ve iletişim teknolojisindeki gelişmelerin üretim ve tüketim süreçlerini dönüştürdüğü buna bağlı olarak da sınıflı toplum yapısında çalışma ve çalışma dışı ayrımının bulanıklaştığı görülmüştür.

Bauman'ın akışkan modernite kavramıyla sunduğu en önemli husus, toplumsal yaşama dair topyekûn bir değişim ve dönüşüm sürecidir. Toplumsal yaşam ise üretim süreçlerinden gündelik pratiklere, ev içinden ev dışına değin her şeyi kapsayan bir nokta olması hasebiyle toplumların değişen ve dönüşen dinamiklerini anlamak açısından elzemdir. Bunun için öncelikle Bauman'ın akışkan modernite kavramıyla

önümüze koyulan süreçlerin ana dinamiklerini yukarıdaki ifadeler ışığında sistematize etmek gerekirse esneklik, belirsizlik, güvencesizlik kavramları önümüze çıkar. Akışkan yaşam bu tür bir modernlik ve dinamik altında yaşanan bir yaşama, uzun süre aynı kalamayan, rotasını koruyamayan bir sürece denk düşer. Böylesi bir yaşamda hoş gelen, varlık olarak görülen, arzulamak istenen neyse anında nahoş bir şeye, yükümlülüğe, tatminsizliğe dönüşebilme potansiyeline sahiptir. Dolayısıyla da sürekli bir risk altında yaşanan sürece rastlarız. Bireyler bu riski minimize etmek, düşürmek, etkisini görünmez kılmak adına sürekli bir hareket ve değişim rüzgârına ayak uydurmayla karşılık verir. Üretim ve tüketim süreçlerinde de görülen bu dinamikler, daima değişir ve dönüşür haldedir. Küreselleşmenin etkisiyle ortadan kalkan sınırlar, ulus-devletlerin rotasını koruyamaması, kitle iletişimindeki ivme bir tür menzil kaybına yol açtığından, bir şeylerin başlangıç ve bitiş noktaları giderek muğlak bir hal almıştır. Bu süreçte mekân ve zaman arasındaki birlik yıkılmış, modern öncesi toplumdaki dinamikler yerini yeni dinamiklere bırakmıştır. Sermayenin bir mekâna bağlı oluşu yerini bilgi ve enformasyon süreciyle birlikte mekân ötesi bir sürece devretmiştir. Bu çıkarımdan modernitenin aşılma, terk edilen bir döneme karşılık geldiği sonucu çıkmamalıdır. Birbirinin içine geçen bir süreç söz konusudur. Modernliğin ilk evresinde gördüğümüz sermayenin ve işçinin aynı alanı paylaşması hali, bu güvencesizlik ve belirsizlik koşullarından nasibini almıştır. Bugün, ticari sermayenin büyük bir kısmı bu güvencesizlik, belirsizlik ve esneklikten elde edilir hale gelmiştir.

Modern öncesi dönemlere baktığımızda esneklik, bir yere bağlı olmama girişimcilik ve erdemle anılırken, bugün daha çok rekabet süreçleriyle anılır. İşten çıkarmadan ücretlerin düşürülmesine, çalışma zamanının tüm zamana yayılmasından sigortasız çalışmaya kadar bir dizi sürece karşılık gelir. Sermaye için esneklik bir tür ilaç işlevi görürken birey için bir felakete dönüşür. Emek piyasasındaki esneklik, eşitsizliklerin artmasına, sınıf yapısının değişmesine yol açar. Her faaliyetin kısa vadeli olması, bireyselleşme sürecine yapılan vurgu, teknolojinin gelişimiyle ortaya çıkan ağlar uzun vadeli düşünmeyi, uzun vadeli bir işte çalışmayı, uzun süre bir yere bağlı kalmayı ıskarta haline getirmiştir. Bu anlamda, değişim ve dönüşüm üretim süreçlerini, buna bağlı olarak emek gücünü ve emek biçimlerini de dönüştürmüştür. Üretim gücündeki değişim, üretici güçlerin dönüştürmekte büyük bir rol oynadığından, kapitalist sistemin gelişme, dönüşme, farklı kılıklara bürünmesi

durumları Marx'ın emek-değer teorisini, mübadele değerinin geçirdiği evrimi ve buna bağlı olarak tüketim süreçlerinin gelişimi çalışma boyunca ele alınmıştır.

Marx'ın emek teorisiyle emek, doğal ve zaruri bir ihtiyaca karşılık gelerek, insanın doğayla alışverişini mümkün kılan, insanın yaşamını sürdürmesine olanak sağlayan ve bu nedenle de bir varoluş koşulu olarak karşımıza çıkan bir noktadır. Doğaya şekil veren bir güç olarak emek, kapitalist sistem koşullarında insanların bir ihtiyacına karşılık gelen kullanım değerinden ziyade üretim araçlarına sahip kişi ve kurumların sermaye birikimine yol açan mübadele değerine indirgenir. Dolayısıyla kullanım değeri dışında kalan çalışma zamanında emek gücü sermaye için artı değer üretmeye zorlanarak, emek sürecine yabancılaşır. Kapitalist üretim mantığında üretim araçlarına sahip olan sermaye, emek gücünü kendi çıkarı doğrultusunda ücretli emeğe dönüştürür. Marx'ın formülasyonunda bu durum işçinin bakışında emek gücünün bir meta halini almasına yol açar. Artı değerın yaratılma koşulu olarak işçinin çalışma zamanının artması ve emeğin piyasada satılıp, sermaye ve kara dönüşmesi yabancılaşmaya kapı aralar. Sermaye, üretim araçlarını tekeline aldığı için de işçiyi sömürme gücünü elinde tutar. Burjuva servet üretmek için işçinin servetini böylece imha eder. Kapitalizmin bu mantığı Marx'ta, sermayenin emeği emmesinden dolayı vampir olarak karşımıza çıkar. Karın kaynağı olarak görülen artı değer bugün üretim araçlarının gelişimi ve metaların küresel dolaşım ağına ulaşması sayesinde yaşamın tüm alanına yayılım göstermiştir. Değişen emek süreçlerinde metalar enformasyonel ve kültürel özellikler kazanmış ve bu tür emek “maddi olmayan emek” terimiyle kavramsallaştırılmıştır. Maddi olmayan emek kavramı emeğin iki yönüne işaret etmesi açısından önemlidir. Birincisi, metanın enformasyonel içeriği açısından maddi olmayan emek, ikincisi metanın kültürel içeriğini üreten etkinlik olarak maddi olmayan emek. Birincisi emek gücü ile ilgili becerilerin gittikçe siberetik ve bilgisayar kullanımı gerektiğine dayanır. İkincisi ise iş olarak kabul edilmeyen bir dizi etkinliği imler: Modadan tüketime, kamuoyu belirlemekten kurmaya yönelik pek çok etkinliği. Bugün üretkenliğin kaynaklarından bir tanesini bilimsel emeğin birincil ve ikincil sektörlerle bütünleşmesidir. Maddi olmayan emek Lazzarato, Hardt ve Negri için emeğin niteliği ve doğasında enformasyonun yarattığı değişimle beraber emeğin maddi olmayan bir biçim edinmiş halidir. Enformatikleşme sürecinde üretim ortaya maddi ve kalıcı bir ürün çıkarmadığı için emek maddi olmayan bir görünüme kavuşmuştur. Dolayısıyla üretimin enformatikleşmesi maddi olmayan emeğin iletişim

boyutuyla ele alınmıştır. Çalışmada emeğin ve gayri maddi emeğin iç içe geçtiği, iletişim noktasında birbirini tamamladığı söylenebilir.

Ancak kapitalizmin bilgi ve iletişim teknolojilerindeki gelişmelerle beraber, dijital bir görünüm kazanması, üretim ve dolaşım süreçlerinin dijitalleşerek ağın mantığına göre şekillendiğini gösterir. Emek ürünü metalar dijital bir görünüm kazanmış, şirketlerin iş yapma ve tüketim süreçleri değişmiştir. Fuchs'un "dijital emek" kavramı ve kavram etrafındaki tartışmalar ağ tabanlı üretim araçlarının yaygınlaşması ve buna bağlı olarak emek süreçlerinin değişimine vurguda bulunur. Üretim ve dolaşım süreçlerinde enformasyonun iletimi, depolanması ve tüm enformasyon süreçlerinin dâhil olması artmış ve buna bağlı olarak enformasyon üretim süreçleri için kas gücünden daha önemli bir konuma gelmiştir. Dijital emek kavramı da bu emek türünü tanımlamak için kullanılmıştır. Kavram internetin ekonomi politiği açısından literatürde önemli bir tartışma alanı doğurmuştur. Tezin ikinci bölümünde kavrama yönelik tartışmalar ve tanımlamalar üzerinde durulmuştur. Üretketim, birlikte yaratma, oyunuş kavramlarına yönelik tartışmalar, internet temelinde gerçekleşen üretim faaliyetlerinde kullanıcı etkinliklerinin yer edindiği, dijital ağları kullananların, tüketenlerin üretim sürecindeki en mühim faktör olduğu anlaşılmıştır. Ticari sosyal medya aracılığıyla gerçekleştirilen üretim süreçlerinde metalaşan şeyin kullanıcıların oluşturduğu veri mi yoksa kullanıcıların kendisi mi olduğu sorusu cevaplanmaya çalışılmıştır. Bu anlamdaki en önemli karşıt argümanlar, buradaki sömürü süreçlerinde kullanıcıların ücretsiz hizmet almasından dolayı sömürü süreçlerinin Marksist anlamda oluşmadığı yönündedir.

Tezin son bölümünde ise üretim süreçlerinin giderek bir dijitalleşmeye doğru kaydığı noktasından hareketle üretim süreçlerinde iletişimin önemi ve iletişim zemininden gerçekleşen üretim ve tüketim süreçleri, akışkan modernite ve emek tartışmaları üzerinden ele alınmıştır. Neo-liberal ekonomi politikaları ile iletişim altyapıları ticari şirketler lehine serbestleşmiş ve enformasyonel içeriklerin metalaşma süreçlerinin önü açılmıştır. Üretim çıktılarının tüketiminde ağın önemi artmış ve sermaye üretim için gerekli olan tüketim süreçlerini arttırmanın yollarını aramıştır. Ancak tüketimi de dönüştüren bu süreç tüketirken üreten bireyleri yaratmıştır. İnternetin yaygınlaşması ile kullanıcıların davranış ve etkileşimleri reklam

endüstrisinin yardımıyla sermaye birikiminin bir parçası haline getirilmiştir. Toffler'ın üretketici kavramı, üretici ve tüketiciyi ayıran çizginin bulanıklaşmasından el aldığı için çalışma boyunca üzerinde durulan bir kavram olmuştur. Kullanım kolaylığı, sosyallik ve kullanıcıya içeriklerini istedikleri gibi yükleme serbestisi tanıyan Web 2.0 sermaye birikiminde önemli bir rol oynadığı gibi bu bulanıklığın merkezini oluşturur.

Bütün bu süreçlerde sermayenin hantal yapısının geride kaldığı sürekli bir hareket ve dolaşım alanında varlığını sürdürdüğü gözlemlenmiştir. Bauman'ın esneklik, belirsizlik, güvencesizlik durumlarını bütün bu süreçler ışığında ele alındığında, karın kaynağının maddi nesnelerden fikirlere dönmüş olması sermayeyi bir yere bağımlılıktan kurtarmıştır. Hal böyleyken, gelecek kurgusu yerini şimdiye bırakmış her şey kısa vadeli dinamikler altında yaşanır olmuştur. Bauman'ın bu anlamda belirtilen üç ögesinin emek süreçleriyle ve bilgi ve iletişim teknolojilerinin gelişimiyle ele alınması, çalışmanın özgün yanını oluşturur. Çünkü literatüre baktığımızda emek tartışmaları ve akışkan modernitenin kesişim ve ayrışım noktaları üzerinde durulan çalışmalar sayıca çok azdır. Ancak çalışmanın sınırlılığı olarak ele alınabilecek saha araştırmanın eksikliği, alanda çalışacak araştırmalar için ileride daha net bir zemin sağlayabilme potansiyeline sahiptir.

Sözelimi ileride enformasyon güdümlü işlerde çalışan ve özellikle beyaz yaka olarak adlandırılan sınıfla yapılabilecek derinlemesine görüşmeler, esneklik, emek süreçleri, dijitalleşme süreçlerinin iş üzerindeki etkileri gibi noktalarda daha aydınlatıcı bir işlev görebilir. Tezin yazıldığı dönemde Dünya Sağlık Örgütü tarafından COVID-19'un pandemi olarak ilan edilmesi esnekliğin, belirsizliğin, çalışma ve çalışma dışı ayrımının bilgi ve iletişim teknolojileri aracılığıyla ne tür bir noktaya evrildiğini ve ileride evrileceğini çarpıcı örneklerle karşımıza çıkarmış oldu. Ancak bilimsel pragmatizme düşmemek adına bu süreç tez bağlamında değinilen bir konu olmamıştır. İleride bu anlamda, özellikle emek ve BİT ilişkisini inceleyecek araştırmacılara gerek alan çalışması açısından gerekse de teorik olarak çok ciddi veriler pandemi sürecinde ve sonrasında ortaya çıkmış, daha da çıkacağının sinyalleri verilmiş oldu.

KAYNAKÇA:

Adorno, T. W. & Horkheimer, M. (2014). *Aydınlanmanın Diyalektiği: Felsefi Fragmanlar*. Ülner, N. & Karadoğan, E. Ö. (çev.). İstanbul: Kabalcı Yayıncılık.

Amorim, H. (2018). “Maddi Olmayan Emek Teorileri: Marx’a Dayanan Eleştirel Bir Bakış”. Sarı, F. (çev.). Koşar, A. (Haz.). *Maddi Olmayan Emek Teorisi: Kuramsal Bir Eleştiri* içinde (137-150). İstanbul: Kor Kitap.

Baudrillard, J. (2004). *Tüketim toplumu*. Tural, N. & Keskin, F. (çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Bauman, Z. (1997). *Modernite ve Holocaust*. Sertabiboğlu, S. (çev.). İstanbul: Sarmal Yayınevi.

Bauman, Z. (1999). *Çalışma, Tüketicilik ve Yeni Yoksullar*. Öktem, Ü. (çev.). İstanbul: Sarmal Yayınevi.

Bauman, Z. (2001a). *Parçalanmış Hayat*. Türkmen, İ. (çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Bauman, Z. (2001b). *Bireyselleşmiş Toplum*. Alogan, Y. (çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Bauman, Z. (2003). *Akışkan Aşk: İnsan İlişkilerinin Kırılganlığına Dair*. Ergüden, I. (çev.). İstanbul: Versus Kitap.

Bauman, Z. (2006). *Küreselleşme: Toplumsal Sonuçları*. Yılmaz, A. (çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Bauman, Z. (2011). *Akışkan Modern Dünyadan 44 Mektup*. Siral, P. (çev.). İstanbul: Habitus Yayıncılık.

Bauman, Z. (2018a). *Iskarta Hayatlar: Modernite ve Safraları*. Yener, O. (çev.). İstanbul: Can Yayınları.

Bauman, Z. (2018b). *Akışkan Hayat*. Pilgir, A. E. (çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Bauman, Z. (2019). *Akışkan Modernite*. Çavuş, S. O. (çev.). İstanbul: Can Yayınları.

Beck, U. (2011). *Risk Toplumu*. Özdoğan, K. & Doğan, B. (çev.). İstanbul: İthaki Yayınları.

Beniger, J. (1986). *The Control Revolution: Technological and Economic Origins of the Information Society*. Cambridge: Harvard University Press.

Benjamin, W. (1995). *Pasajlar*. Cemal, A. (çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Braverman, H. (2008). *Emek ve Tekelci Sermaye*. Çıdamlı, Ç. (çev.). İstanbul: Kalkedon Yayınları.

Bright, J. B. (2010). *Liquid modernity as an analytical framework: a study of isolated northern towns* (Doctoral tezi, Sheffield Hallam University).

Brown, W. (2018). *Halkın Çözülüşü: Neoliberalizmin Sinsi Devrimi*. Ayhan, E. (çev.). İstanbul: Metis Yayınları.

Bulut, E. (2014). “Yaratıcı Ekonomiye Tanımlamak: Toplumsal İşbirliğinin Tohumları veya Genel Zekâ ve İmgelem için Kapitalist Av” Peters, M. A. & Bulut, E. (ed.) *Bilişsel Kapitalim, Eğitim ve Dijital Emek* içinde (221-240). İstanbul: NotaBene Yayınları.

Camfield, D. (2014). “Çokluk ve Kanguru”. Savran, S., Tanyılmaz, K., Tonak, E. (Haz.). *Marksizm ve Sınıflar Dünyada ve Türkiye’de Sınıflar ve Mücadeleleri* içinde (174-204). İstanbul: Yordam Kitap.

Castells, M. (2013). *Ağ Toplumunun Yükselişi: Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür*. Kılıç, E. (çev.). İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Cheviron, N. T. (2014). *Küresel İletişim*. İstanbul: Ekslibris Yayıncılık.

Cohen, N. S. (2019). “Bir Mücadele Alanı Olarak Kültürel İş: Freelance Çalışanlar Ve Sömürü”. Baydar, G. (çev.). Mosco, V. & Fuchs, C. (der.). *Marx Geri Döndü: Medya, Meta ve Sermaye Birikimi* içinde. (45-81). İstanbul: NotaBene Yayınları.

Coté, M. & Pybus, J. (2014). “Maddi Olmayan Emek 2.0’ı Öğrenme: Facebook ve Sosyal Ağlar” Peters, M. A. & Bulut, E. (ed.) *Bilişsel Kapitalim, Eğitim ve Dijital Emek* içinde (221-240). İstanbul: NotaBene Yayınları.

Crowell, J. (2017). *Liquid labor, precarious lives: an urban ethnography of online work and digital inequality*. (Doctoral dissertation, Rutgers University-School of Graduate Studies).

Dyer-Witheford, N. (2019). *Siber Proletarya: Dijital Girdapta Küresel Emek*. Akçay, E. (çev.). İstanbul: Z Yayınları.

Eagleton, Terry (2011). *Marx Neden Haklıydı?* O. Köymen (çev.). İstanbul: Yordam Kitap.

Ekman, M. (2019). “Birikimi Anlamak: Marx’ın İlkel Birikim Kuramı’nın Medya ve İletişim Çalışmaları Açısından Önemi”. Kıyan, Z. & Yüksel, H. (çev.). Mosco, V. & Fuchs, C. (der.). *Marx Geri Döndü: Medya, Meta ve Sermaye Birikimi* içinde. (83-118). İstanbul: NotaBene Yayınları.

Fisher, E. (2019). “Daha Az Yabancılaşma Nasıl Daha Fazla Sömürü Yaratır? Sosyal Paylaşım Sitelerinde İzleyici Emeği”. Baydar, G. (çev.). Mosco, V. & Fuchs, C. (der.). *Marx Geri Döndü: Medya, Meta ve Sermaye Birikimi* içinde. (119-150). İstanbul: NotaBene Yayınları.

Fuchs, C. & Seignani, S. (2013). “What is Digital Labour? What is Digital Work? What’s their Difference? And why do these Questions Matter for Understanding Social Media?” *tripleC: Communication, Capitalism & Critique* 11 (2): 237-293.

Fuchs, C. (2014). “Bilişsel Kapitalizm ya da Enformasyonel Kapitalizm? Enformasyonel Ekonomide Sınıfın Rolü”. Peters, M. A. & Bulut, E. (ed.) *Bilişsel Kapitalim, Eğitim ve Dijital Emek* içinde (137-188). İstanbul: NotaBene Yayınları.

Fuchs, C. (2015). *Dijital Emek ve Karl Marx*. S. Oğuz ve T. E. Kalaycı. (çev.). Ankara: Nota Bene Yayınları.

Furedi, F. (2001). *Korku kültürü: Risk almamanın riskleri*. Yıldırım, B. (çev.). İstanbul: Ayrıntı yayınları.

Giddens, A. (2004). *Modernliğin Sonuçları*. Kuşdil, E. (çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Gorz, A. (2001). *Yaşadığımız Sefalet: Kurtuluş Çareleri*. Tural, N. (çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Gorz, A. (2011). *Maddesiz: Bilgi, Değer ve Sermaye*. Ergüden, I. (çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Habermas, J. (1994). "Modernlik: Tamamlanmamış Bir Proje". Necmi Zeka, *Postmodernizm-Jameson, Lyotard, Habermas-* içinde, s. 31-44. İstanbul: Kıyı Yayınları.

Hardt, M. & Negri, A. (2003). *İmparatorluk*. Yılmaz, A. (çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Hardt, M. & Negri, A. (2004). *Çokluk: İmparatorluk Çağında Savaş ve Demokrasi*. Yıldırım, B. (çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Harvey, D. (2012). *Marx'ın Kapital'i İçin Kılavuz*. Doğan, B. O. (çev.). İstanbul: Metis Yayınları.

Harvey, D. (2017). *Marx, Sermaye ve İktisadi Aklın Cinneti*. Soğancılar, E. (çev.). İstanbul: Sel Yayıncılık.

Huws, U. (2018). *Küresel Dijital Ekonomide Emek: Siberteryanın Oluşumu*. Şenesen, C. (çev.). İstanbul: Yordam Kitap.

Kangal, K. (2018). Sean Sayers'in Maddi Olmayan Emek ve Bilgi Ekonomisi Kavramları. Sarı, F. (çev.). Koşar, A. (Haz.). *Maddi Olmayan Emek Teorisi: Kuramsal Bir Eleştiri* içinde (137-150). İstanbul: Kor Kitap.

Karahanogulları, Y. (2014). Marksist İktisatta Üretken Emek / Üretken Olmayan Emek Tartışmasına Dair Bir Değerlendirme. *Mülkiye Dergisi*, 30 (250) , 81-95.

Kıyan, Z. (2015). "Dijital Kapitalizmin İletişim Alanındaki İzleri: Üretim, Dolaşım, Emek ve Tüketim Süreçleri". *Toplum ve Bilim Dergisi*. 135, 27-56.

Koçak, O., Savaşır, İ., Bilgin, İ., & Akay, A. (1992). Çelişki ve Fark: Modernizm ve Postmodernizm Üzerine Söyleşi. *Değer Dergisi*, 18, .82-99.

Küçük, M. (1994). "Modernliğin Sosyolojisine Bir Katkı: Modernliğin Sonuçları". *Birikim Dergisi*, 62, 77-86.

Lazzarato, M. (2006), "Immaterial Labour", Paolo Virno ve Michael Hardt (der.), *Radical Thought in Italy: A Potential Politics (Theory Out of Bounds* içinde. London: University of Minnesota Press, s. 133–150.

Lee, R. L. (2005). Bauman, liquid modernity and dilemmas of development. *Thesis Eleven*, 83(1), 61-77.

Lovell, T. (2006). "Cultural Production". *Cultural Theory and Popular Culture: A Reader* içinde, 509-515. London: Pearson.

Lyotard, J-F. (1990). *Postmodern Durum*. Çiğdem, A. (çev.). İstanbul: Ara Yayıncılık.

Marx, K. (1979). *Grundrisse: Ekonomi Politikinin Eleştirisi İçin Ön Çalışma*. Nişanyan, S. (çev.). İstanbul: Birikim Yayıncılık.

Marx, K. (1998). *Artı-Değer Teorileri: Birinci Kitap*. Fincancı, Y. (çev.). İstanbul: Sol Yayınları.

Marx, K. (2011). *Kapital: Ekonomi Politikinin Eleştirisi*, C.I., Selik, M., Satlıgan, N. (çev.). İstanbul: Yordam Kitap.

Marx, K. (2013). *1844 El Yazmaları*. Belge, M. (çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.

McKinsey & Company (2019). *Global Media Report 2019*. <https://www.mckinsey.com/industries/technology-media-and-telecommunications/our-insights/the-state-of-global-media-spending#>

Özpınar, C. (2018). "Sınıf Tartışmalarının Yirminci Yüzyıl Kökenleri: Lukács, Poulantzas, EP Thompson". *Praksis Dergisi*, 47, 11-40.

Peters, M. A. & Bulut, E. (2014). "Bilişsel Kapitalim, Eğitim Ve Dijital Emek". Peters, M. A. & Bulut, E. (ed.) *Bilişsel Kapitalim, Eğitim ve Dijital Emek* içinde (32-50). İstanbul: NotaBene Yayınları.

Prodrik, J. (2019). "Sürüp Giden Metalaştırma Süreçleri Üzerine Bir Not: İzleyici Metasından Toplumsal Fabrikaya". Mosco, V. & Fuchs, C. (der.). *Marx Geri Döndü: Medya, Meta ve Sermaye Birikimi* içinde. (301-366). İstanbul: NotaBene Yayınları.

Sayers, S. (2007). The concept of labor: Marx and his critics. *Science & society*, 71(4), 431-454.

Sayers, S. (2018). “Maddi Olmayan Emek ve Bilgi Ekonomisi: Cevap”. Koşar, A. (çev.). Koşar, A. (Haz.). *Maddi Olmayan Emek Teorisi: Kuramsal Bir Eleştiri* içinde (137-150). İstanbul: Kor Kitap.

Schmitt, C. (2005). *Siyasal İlahiyat*. Zeybekoğlu, E. (çev.). İstanbul: Dost Yayınevi

Sennett, R. (2011). *Karakter Aşınması: Yeni Kapitalizmde İşin Kişilik Üzerindeki Etkileri*. Yıldırım, B. (çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Smythe, D. W. (1977). “Communications: Blindspot Of Western Marxism.” *Canadian Journal of Political and Social Theory*. 1(3): 1-28.

Smythe, D. W. (1981). “On the audience commodity and its work”. Duncan, M. G. & Kellner, M. D. (der.) *Media and cultural studies* içinde Malden: Blackwell Publishing.

Standing, G. (2019). *Prekarya: Yeni Tehlikeli Sınıf*. Bulut, E. (çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.

Terranova, T. (2000). “Free labor: Producing culture for the digital economy”. *Social text*, 18(2), 33-58.

Toffler A. & Toffler H. (1996). *Yeni Bir Uygarlık Yaratmak: Üçüncü Dalganın Politikası*. Dicleli, Z. (çev.). İstanbul: İnkılap Kitabevi.

Toffler, A. (1996). *Üçüncü Dalga*. Seden, A. (çev.). İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi.

Touraine, A. (2010). *Modernliğin Eleştirisi*. Tufan, H. (çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

We are Social & Hootsuite, (2019). <https://wearesocial.com/global-digital-report-2019>, (Erişim: 11.11.2019).

Williams, R. (2013). *Kültür ve Materyalizm*. Aydar, F. B. (çev.). İstanbul: Sel Yayıncılık.

Williams, R. (2018). *Anahtar Sözcükler*. Kılıç, S. (çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.

Wright, S. (2018). Gerçeklik Kontrolü: Maddi Olmayan Bir Dünyada Mı Yaşıyoruz?. (çev.). Koşar, A. (Haz.). *Maddi Olmayan Emek Teorisi: Kuramsal Bir Eleştiri* içinde (137-150). İstanbul: Kor Kitap.

ÖZGEÇMİŞ

Mehmet Özkan Yıldırım, annesine göre Mayıs 1994'te Bingöl'ün Karlıova ilçesi Kantarkaya köyünde, Karlıova Nüfus Müdürlüğü'ne göre ise Ocak 1994'te Karlıova'da doğdu. İlk, orta ve lise öğrenimini burada tamamladı. Anadolu Üniversitesi Maliye bölümünden 2016 yılında, tam burslu olarak yerleştiği Bahçeşehir Üniversitesi Halkla İlişkiler bölümünden ise 2019 yılında mezun oldu. Yazarlık adı olarak Mehmet Özkan Şüküran'ı kullanan Yıldırım'ın yayımlanmış pek çok yazısının yanı sıra bir şiir kitabı bulunmaktadır. *Gül Rengini* adlı şiir dosyası 2016 Yaşar Nabi Nayır Şiir Ödülü'ne değer görülmüştür.

TEZ ONAY SAYFASI

Üniversite : T.C. GALATASARAY ÜNİVERSİTESİ
Enstitü : SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
Hazırlayanın Adı Soyadı : Mehmet Özkan YILDIRIM
Tez Başlığı : Akışkan Modernite Tartışmaları Işığında Dijital
Emek Süreçlerinin Kavramsal Bir İncelemesi
Savunma Tarihi : 24/06/ 2020
Danışmanı : Prof. Dr. Nilgün Tural CHEVİRON

JÜRİ ÜYELERİ**Unvanı, Adı Soyadı****İmza**

Prof. Dr. Nilgün Tural CHEVİRON

Doç. Dr. İtir ERHART

Dr. Öğr. Üyesi Ö. Murad ÖZDEMİR

Prof. Dr. M. Yaman ÖZTEK
Enstitü Müdürü